

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

DOKTORA TEZİ

**MAĞRİB'DE SİYER KÜLTÜRÜ (FETHİNDEN MUVAHHİDLER'İN SONUNA
KADAR)**

**Ümmühan ARI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI**

**ŞANLIURFA
2026**

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

DOKTORA TEZİ

**MAĞRİB’DE SİYER KÜLTÜRÜ (FETHİNDEN MUVAHHİDLER’İN SONUNA
KADAR)**

**Ümmühan ARI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI**

DANIŞMAN: Prof. Dr. Ömer SABUNCU

**ŞANLIURFA
2026**

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim boyunca ilmî birikimini cömertçe paylaşan, karşılaştığım her problemde çözüm üretmemi sağlayan, sadece akademik rehberliğiyle değil sosyal hayatta da duruşuyla bana rol model olan, tez yazım sürecinde beni motive edip destekleyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ömer Sabuncu'ya saygı ve şükranlarımı sunarım. Tez konusunun belirlenmesinden tezin nihayete ermesine kadar geçen süreçte, her aşamada yol gösterici tavsiyeleriyle bana rehberlik eden, çalışmanın müsveddelerini büyük bir titizlikle okuyup eleştiren ve çalışmayı çok daha ileriye taşıyan kıymetli hocam Doç. Dr. Fatih Zengin'e gönülden teşekkür ederim. Tezin her bir satırındaki emeğini ve özenini her daim minnetle anacağım. Bu çerçevede tezin kemale ermesinde kıymetli eleştirileriyle çalışmaya değer katan diğer jüri üyelerine de ayrıca teşekkür etmem gerekir. Lise yıllarında eğitim hayatıma dâhil olmasıyla birlikte zihin dünyamı zenginleştiren, akademiye adım atmama vesile olan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi İdris Söylemez'e teşekkür ederim. Ayrıca çalışma sürecinde Arapça yazma eserlerin tetkiki ve metinlerin çevirisi aşamasında sunduğu katkılarından dolayı Öğr. Gör. Mona Elsayed Emam'a teşekkür ederim. Ve tabii ki bu uzun ve zorlu doktora sürecinde desteklerini ve muhabbetlerini esirgemeyen, her daim yanımda olan aileme ve dostlarıma en içten teşekkürlerimi sunarım. Bugünlere gelmemde emeği olan, ebediyete intikal eden merhum babacığımı da rahmet ve özlemle anıyorum.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Ümmühan Arı

Bandırma 2026

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	3
ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÇİZELGELER DİZİNİ	v
KISALTMALAR	vi
1. GİRİŞ	1
1.1. Konu, Amaç ve Önem	1
1.2. Araştırmanın Sınırları ve Yöntemi	3
1.3. Araştırmanın Kaynakları	5
1.4. Mağrib'in Jeopolitik, Siyasî, İdarî ve Dinî Tarihi	10
1.4.1. Mağrib'in Coğrafi Sınırları	10
1.4.2. Mağrib'in Siyasi ve İdari Tarihi	13
1.4.3. Mağrib'de Dinî Hayat.....	23
2. BÖLÜMLER	27
2.1. Mağrib'de Siyer Kültürünün Gelişimi.....	27
2.1.1. Mağrib Öncesi Siyer Edebiyatı	38
2.1.2. Rihlelerin Mağrib Siyer Kültürüne Etkisi	43
2.1.3. Mağrib Siyer Yazıcılığının Başlangıç Dönemi Âlimleri.....	47
2.1.3.1. Hâlid b. Ebî İmrân et-Tüçibî (ö. 129/746).....	47
2.1.3.2. Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'ûm el-İfrîkî (ö.161/777)	49
2.1.3.3. Abdullah b. Ferrûh (ö. 176/792)	51
2.1.3.4. Ali b. Ziyâd el-Absî et-Tûnisî (ö. 183/799)	52
2.1.3.5. Bühlûl b. Râşid (ö. 183/799)	54
2.1.3.6. Esed b. el-Furât b. Sinan el-Kayrevânî (ö. 213/828).....	55
2.1.3.7. Mûsâ b. Muâviye es-Sumâdihî (ö. 225/839)	56
2.1.3.8. Sahnûn Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (ö. 240/854).....	57
2.1.3.9. İbn Sahnûn (ö. 256/870).....	59
2.1.3.10. Süleymân b. Ebî Usfûr el-Ferrâ (ö. 269/882).....	65
2.1.3.11. İbnü'l-Haddâd el-Mağribî (ö. 302/915)	66
2.1.3.12. Ebû Ca'fer el-Kasrî (ö. 322/935).....	71
2.1.3.13. İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî (ö. 333/944).....	72
2.2. Mağrib'de Siyer Kültürünün Olgunluk Dönemi	76
2.2.1. Nu'mân b. Muhammed el-Kayrevânî (ö. 363/974)	78
2.2.1.1. Şerhu'l-ahbâr fî fezâ'ili'l-e'immeti'l-athâr	82
2.2.1.2. Esâsü't-te'vîl.....	87
2.2.1.3. el-Menâkıb ve'l-mesâlib.....	91
2.2.2. İbn Ebû Zeyd (ö. 386/996)	99

2.2.2.1. el-Câmi ^c fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-megâzî ve't-târîh.....	102
2.2.2.2. Kasîdetü'l-lâmiyye fî Şefâati'n-Nebî	109
2.2.3. Ebû İshâk el-Husrî (ö. 413/1022).....	112
2.2.3.1. Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb	114
2.2.4. Abdullah b. Yahya eş-Şukrâtîsî (ö. 466/1074).....	121
2.2.4.1. Kasîdetü'ş-Şukrâtisiyye	122
2.2.5. Ebü'l-Hasan el-Mücâşîf el-Kayrevânî (ö. 479/1086)	127
2.2.5.1. es-Sîre	130
2.2.6. Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Seb' es-Sebtî (ö. 520/1126)	131
2.2.6.1. Şifâ'ü's-sudûr fî a'lâmi nübüvveti'r-Resûl ve hasâ'isihi	132
2.2.6.2. el-Muhtasar min hasâ'isi'n-nebî ve mâ hassallâhu bihi dîne sâ'iri'l-beşer	136
2.2.7. Kâdî İyâz (ö. 544/1149)	140
2.2.7.1. İhtisâru Kitâbi Şerefi'l-Mustafâ	146
2.2.7.2. Kâsîdetü fi Medhi Hayri'l-Beriyye	146
2.2.7.3. eş-Şifâ' bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ.....	149
2.2.8. Muhammed b. Kâsım b. Abdülkerîm et-Temîmî el-Fâsî (ö. 604/1208)	156
2.2.8.1. el-Lüm'a fî zikri ezvâci'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve evlâdihi's-seb'a	157
2.2.9. İbnü'l-Kattân el-Mağribî (ö. 628/1231)	157
2.2.9.1. Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebî aleyhi's-salâtü ve's-selâm.....	159
2.2.10. Ebü'l-Abbâs el-Azefî es-Sebtî (ö. 633/1236)	168
2.2.10.1. ed-Dürrü'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebîyyi'l-Muazzam	170
2.2.11. Ebü'l-Hasan el-Harâllî (ö. 637/1240).....	183
2.2.11.1. el-Îmânu't-tâm bi'n-Nebiyy aleyhi's-selâm	185
2.2.11.2. İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ	186
2.2.12. Osmân b. Atîk el-Kaysî İbn Arabiyye (ö. 659/1260)	195
2.2.12.1. Cevâmiu'l-Kelîm	195
6. SONUÇLAR	196
KAYNAKLAR.....	199
ÖZ GEÇMİŞ	217
EKLER.....	218

ÖZET

DOKTORA TEZİ

MAĞRİB’DE SİYER KÜLTÜRÜ (FETHİNDEN MUVAHHİDLER’İN SONUNA KADAR)

Ümmühan ARI

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ömer SABUNCU

Yıl: 2026, Sayfa: 228

Hiz. Peygamber hayatıyken onun sözleri, fiilleri ve takrirleri etrafında oluşan biyografik malzeme, henüz yazılı bir disiplin halini almamıştı. Bu malzeme daha çok sahâbe arasında şifâhi olarak dolaşan, dağınık ve rivayet ağırlıklı bilgilerden ibaretti. Ancak Hiz. Peygamber’in vefatını takip eden yıllarda, özellikle sahâbe neslinin yavaş yavaş kaybolmaya başlamasıyla birlikte, elde edilen bu birikimin sistematik bir şekilde toplanması zaruret haline geldi. Böylece zamanla megâzî çatısı altında başlayan çalışmalar daha sonra müstakil bir siyer ilmine dönüştü. Bu dönüşümün ardında güçlü bir dinî saik de vardı. Ahzâb Suresi 21. âyetinde Hiz. Peygamber’in üsve-i hasene (en güzel örnek) olarak tanımlanması, Müslümanların onun hayatını eksiksiz ve doğru bir şekilde öğrenmesini neredeyse zorunlu hâle getirdi. Çünkü onun tebliğ mücadelesini, karşılaştığı zorlukları ve gösterdiği ahlâkî duruşu kavramadan, İslâm’ın özünü anlamak mümkün değildi. İşte bu farkındalık erken dönemlerden itibaren siyer yazıcılığının filizlenmesini sağladı. Ancak siyer yazıcılığı geleneği, sadece kronolojik biyografi ile sınırlı kalmadı. Zaman içerisinde müellifler, Hiz. Peygamber’in farklı yönlerini öne çıkaran şemâil, hasâis, delâil ve mevlid gibi tematik alt türler geliştirdiler. İlk olarak Doğu İslâm dünyasında meydana gelen siyer ilmindeki bu gelişme, fethedilen yerlere intikal eden âlim, tüccar ve seyyah gibi Müslümanlar aracılığıyla bütün İslâm coğrafyasına yayılmış ve farklı kültür havzalarında yeniden yorumlanmıştır. Bu minvalde Mağrib bölgesinde siyer yazıcılığı faaliyetleri başlamış ve bölgede bir siyer kültürü oluşmuştur. Mağrib coğrafyasını merkeze alan ve Muvahhidler Devleti’nin yıkılış tarihi olan 667/1269 yılını sınır kabul eden bu çalışma, alana yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca siyer kültürünün Mağrib bölgesinde nasıl bir gelişim seyrettiğini, bu coğrafyada yaşayan Müslümanların Hiz. Peygamber’i nasıl algıladıklarını ve hangi sosyokültürel, politik ve

dinî faktörlerin bu algıyı şekillendirdiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırmanın temel amaçlarından bir diğeri, söz konusu âlimlerin telif faaliyetlerinin, siyer kültürünün seyrini nasıl şekillendirdiğini ve bu ilmin bir disiplin olarak kurumsallaşmasına ne tür bir ivme kazandırdığını ortaya koymaktır.

ANAHTAR KELİMELEER: Siyer Kültürü, İslam Tarihi, Siyer, Megâzî, Mağrib, Siyer Yazıcılığı

ABSTRACT

PHD THESIS

SĪRAH CULTURE IN THE MAGHRIB (FROM THE CONQUEST TO THE END OF THE ALMOHAD DYNASTY)

Ümmühan ARI

**HARRAN UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL
ISLAMIC HISTORY AND ARTS**

Thesis Advisor: Prof. Ömer SABUNCU

Year: 2026, Page: 228

During the lifetime of the Prophet Muhammad, the biographical material concerning his sayings, actions, and tacit approvals did not yet constitute a distinct written discipline. This material largely consisted of scattered, tradition-based information circulated orally among the Companions. However, in the years following the Prophet's death, particularly as the generation of the Companions gradually began to diminish, the need arose to systematically compile this accumulated body of knowledge. Thus, over time, the studies that initially emerged under the rubric of maghazi (military expeditions) eventually evolved into the independent science of sirah (Prophetic biography). This transformation was underpinned by a strong religious impetus. The Qur'anic verse (al-Ahzab, 33:21), which describes the Prophet as an *uswah hasanah* (an excellent model of conduct), rendered it almost obligatory for Muslims to learn about his life in a comprehensive and accurate manner. Without understanding his struggle in conveying the message, the challenges he encountered, and his moral stance, grasping the very essence of Islam remains impossible. This profound awareness facilitated the emergence of sirah writing from the early Islamic periods onward. Furthermore, the tradition of sirah writing was not confined merely to chronological biography. In due course, authors developed thematic sub-genres such as *shama'il* (physical and moral characteristics), *khassat* (distinctive qualities), *dala'il* (proofs of prophethood), and *mawlid* (birth narratives), which highlighted various aspects of the Prophet's persona. This development in the science of sirah, which first occurred in the Eastern Islamic world, spread throughout the broader Islamic geography through scholars, merchants, and travellers who carried it to conquered territories, where it was subsequently reinterpreted in different cultural

milieus. In this vein, sirah writing activities commenced in the Maghrib, giving rise to a distinct regional sirah culture. Focusing on the Maghribi geography and taking the year 667/1269—which marks the fall of the Almohad Caliphate—as its chronological endpoint, this study aims to offer a new perspective to the field. Furthermore, it seeks to demonstrate how sirah culture developed in the Maghrib, how Muslims living in this region perceived the Prophet Muhammad, and which socio-cultural, political, and religious factors shaped this perception. Another principal objective of this research is to reveal how the scholarly activities of Maghribi authors shaped the trajectory of sirah culture and what kind of momentum they lent to the institutionalisation of this discipline as a field of learning.

KEYWORDS: Sirah Culture, Islamic History, Sirah, Maghazi, Maghreb, Sirah Historiography

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 2.1.	Tablo 1: Medresetü'l-hadîs Eserine Göre Mağrib'e Giden Sahâbîler	29
Çizelge 2.2.	Tablo 2: Medresetü'l-hadîs eserine göre Sigâru's-sahâbe, el-Muhadramûn ve Kibâru't-tâbiîn'den Mağrib'e giden isimler . . .	30
Çizelge 2.3.	Tablo 3: Ömer b. Abdülazîz'in Mağrib'e gönderdiği Aşere Heyeti	33
Çizelge 2.4.	Tablo 4: Kaynaklarda İsmi Geçen Mağrib'e Giden Tâbiîler . . .	34
Çizelge 2.5.	Tablo 5: Nu'mân b. Muhammed'in el-Menâkıb ve'l-mesâlib eserinin siyer ile alakalı konu başlıkları	93
Çizelge 2.6.	Tablo 6: el-Harâllî'nin İbdâ'ül-hafâ eserinde geçen Hz. Peygamber'in isimleri	188

KISALTMALAR

b.	İbn, bin
bk.	Bakınız
çev.	çeviren
ed.	Editör
EKEV	Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
İFAV	İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
H.z.	Hazreti
krş.	Karşılaştırınız
ö.	Ölüm tarihi
sad.	Sadeleştiren
(s.a.s.)	Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik
ts.	Tarihsiz
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
y.y.	Yayın yeri yok

1. GİRİŞ

1.1. Konu, Amaç ve Önem

Siyer ilmi, İslâm tarih yazıcılığının teşekkül sürecinde en erken tedvin edilen disiplinlerinden biridir. Hz. Peygamber’in bi’set öncesi ve sonrası hayatını, nübüvvet vazifesini ifa ediş biçimini, vahiy ile beşerî tecrübe arasındaki ilişkiyi ve tebliğ faaliyetlerinin toplumsal yansımalarını konu edinen siyer, Müslüman toplumların peygamber tasavvurunu, sünnetin tarihsel bağlamını, İslâm’ın erken dönem tecrübesini ve diğer İslâmî ilimleri anlamının temel referans çerçevesini oluşturur. Bu açıdan siyer yazıcılığı, olayları peş peşe sıralayan bir tarih anlatımı olmanın ötesinde İslâm toplumu ve ilim hayatı için bir temel teşkil eden en önemli disiplinlerden birisidir.¹

Siyer yazıcılığı, hicrî I. asrın sonlarından itibaren rivayet ağırlıklı bir malzeme birikiminin tedviniyle başlamış; II. ve III. asırda İbn İshâk (ö. 151/768), İbn Hişâm (ö. 218/833), Vâkıdî (ö. 207/823) ve İbn Sa’d (ö. 230/845) gibi müelliflerle sistematik bir telif geleneğine dönüşmüştür. Ancak erken dönem tedvin faaliyetlerinden sonra kaleme alınan eserlerin ve müelliflerinin yeterince bilinmediği bir döneme girilmiştir. Bu durum modern dönemde yapılan çalışmalarda açıkça görülmektedir. Özellikle İbn Sa’d sonrası dönemde telif edilen siyer eserleri, uzun süre “klasik metinlerin ihtisarı veya tekrarı” olarak nitelendirilmiş; bu eserlerin özgün katkıları, müstakil yöntemleri ve bölgesel farklılıkları ihmal edilmiştir.² Oysa Mağrib, Endülüs, Anadolu, Mısır, Irak, İran ve Hindistan alt kıtası gibi farklı coğrafyalarda, Osmanlı, Memlük, Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde siyer kültürü yerel şartlara, siyasî yapılara ve mezhebî aidiyetlere bağlı olarak çeşitli türler (şemâil, delâil, hasâis, mevlid, medih, ensâb vb.) üzerinden zengin bir edebî ve ilmî birikim üretmiştir.

Mevcut siyer araştırmalarının büyük bir kısmı, kaynak tenkidi, isnad analizi ve erken dönem metinlerinin tespiti gibi konulara odaklanmakta; buna karşılık geç dönem siyer literatürü, coğrafi ekoller ve tür çeşitliliğine dair çalışmalar nispeten sınırlı düzeyde

¹Siyer ilmiyle ilgili yapılan sempozyumlar alana önemli bir katkı sunmuştur. Tahsin Koçyiğit (ed.), *Sîret Sempozyumu -I-* (Ankara: İSAM Yayınları, 2010); Hatice Sarı Tan (ed.), *Türkiye’de Tüm Yönleri ile Siyer Çalışmaları Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (İstanbul: Meridyen Derneği, 2016).

²Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 445.

kalmaktadır. Oysa doğru bir peygamber algısına ve İslâm tarih yazıcılığının bütüncül bir resmine ulaşılabilmesi, siyer birikiminin yalnızca ilk dönem metinlerinden ibaret olmadığının kavranmasını ve sonraki asırlarda üretilmiş eserlerin de sistematik bir şekilde incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu noktada siyer yazıcılığının, kronolojik bir yaklaşımın yanı sıra coğrafya, dil, kültür ve siyaset gibi faktörlerle ilişkilendirilerek disiplinlerarası bir perspektifle ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

İşte bu çalışma, yukarıda özetlenen metodolojik ihtiyaçtan hareketle, Mağrib'i merkeze alarak, o coğrafyanın siyer kültürünü değerlendirmeyi, Mağrib havzasının kendine özgü karakteristik özelliklerini, yöntemsel tercihlerini ve Hz. Peygamber algısına katkılarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, siyer ilmine katkıları açısından İslam dünyasında meşhur olan şahısların yanında gölgede kalmış isimler ve bunların eserleri gün yüzüne çıkarılması hedeflenmiştir. Bu genel amaçların yanı sıra çalışmamız, Mağrib'de siyer yazımının hangi tarihî ve ilmî şartlar altında doğup geliştiğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte erken dönem Mağribli âlimlerin siyer rivayetlerini ele alış biçimleri ile fıkıh ekolleri arasındaki ilişkinin aydınlatılması da çalışmamızın temel gayeleri arasında yer almaktadır. Ayrıca olgunluk dönemi ile birlikte siyer yazımının Şemâil, Delâil, Hasâis, Mevlid ve Esmâü'n-Nebî türlerinde üretilen eserlerinin tespit ve tahlilinin gerçekleştirilmesi, bu bağlamda söz konusu dönem siyer âlimlerinin eserlerini, yöntemlerini ve aralarındaki ilmî ilişkileri kronolojik ve mukayeseli bir düzlemde değerlendirme amacı da bulunmaktadır.

Bilindiği üzere Doğu İslâm dünyasında siyer yazıcılığı üzerine pek çok çalışma bulunmakla birlikte, Mağrib coğrafyasının bu alandaki birikimi Türkiye'de yeterince incelenmemiştir. Mevcut çalışmalar genellikle Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi birkaç büyük isimle sınırlı kalmış; erken dönem âlimleri ve geç dönem temsilcileri büyük ölçüde gözden kaçırılmıştır. Bu tez, söz konusu boşluğu doldurmayı ve Mağrib siyer geleneğini bir bütün olarak tanıtmayı hedeflemektedir. Coğrafya merkezli bir siyer kültürü araştırması olarak alana katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu gaye ile eserleri yalnızca yazma halinde kütüphanelerde bulunan veya sadece tabakât kitaplarında isimleri zikredilen âlimlerin çalışmalarını derleyip analiz ederek, ileride yapılacak araştırmalar için bir başvuru kaynağı sağlamak istenmiştir.

Çalışma, temelde üç soruya cevap aramaktadır: Birincisi, siyer kültürü Mağrib bölgesinde nasıl bir dönüşüm geçirmiştir? Hangi âlimler hangi eserlerle bu geleneğe katkıda bulunmuş ve aralarında nasıl bir ilmî süreklilik söz konusu olmuştur? İkincisi, bu coğrafyada yaşayan Müslümanların Hz. Peygamber algısı nasıl şekillenmiş, bu algı doğudakinden hangi noktalarda farklılaşmıştır? Üçüncüsü ve belki de en önemlisi, sosyokültürel (örneğin Berberî gelenekleri, Arap göçleri), politik (Murâbitlar ve Muvahhidler gibi büyük devletlerin siyer telifine etkisi) ve dinî (Mâlikî mezhebinin belirleyiciliği, tasavvufun yükselişi) faktörler, Mağrib'deki peygamber tasavvurunu nasıl biçimlendirmiştir?

1.2. Araştırmanın Sınırları ve Yöntemi

Çalışmamız boyunca gerek râvî ve müellif vefat tarihleri gerekse özel isim, kavram ve ıstılahların yazımı ve Arapça eser adlarının transkripsiyonu hususunda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ni referans aldık. Bununla birlikte tezimizde yer alan râvî ve müelliflerin vefat tarihlerini hicrî ve milâdî olarak parantez içinde birlikte verdik.

Çalışmanın başlığında yer alan “Siyer Kültürü” ifadesinden de anlaşılacağı gibi bu çalışmada siyer ilmiyle ilgili telifler üzerinde durulmuştur. Müelliflerin siyerle ilgili eserleri, bu eserlerin döneme etkisi, eserlerin hem Mağrib'de yaşayan insanların zihin yapısını yansıtması hem de sonraki dönemlerde bu eserleri okuyan kitlelerin düşünce yapılarını etkilemesi gibi hususlar araştırmanın kapsamını göstermektedir. Aynı şekilde Mağrib Siyer kültürünün zengin birer parçası olan delâil, hasâis, mevlid, esmâü'n-nebî ve naat gibi diğer siyere müteallik türler de incelenmiştir. Söz konusu eserlerin ulema ve geniş halk kitleleri tarafından büyük bir hüsnü kabul ile karşılandığını tespit ettik. Dolayısıyla çalışmamızın ismiyle mütenasip olacak şekilde Mağrib Siyer kültürünün oluşumuna dair eserler arasında bu türleri de incelemeyi uygun gördük.

Araştırmanın coğrafi sınırları, Mağrib havzası ile net bir şekilde çizilmiştir. Bu kapsamda, çalışmaya dahil edilen müelliflerin belirlenmesinde, bölgenin kültürel sınırları içerisinde doğmuş olmaları temel kriter olarak kabul edilmiştir. Bu coğrafi sınırlama, Mağrib'in kendine has siyer geleneğini, sadece bölgenin ilmî ve kültürel birikimi ve özgün kaynakları üzerinden analiz edebilmek adına tercih edilmiştir.

Çalışmanın “Giriş” kısmında Mağrib'in coğrafi sınırları üzerinde durulmuş, bölgenin

siyasî ve idarî tarihi incelenmiş ve Mağrib’de dinî hayat ele alınmıştır. Birinci bölümde “Mağrib’de Siyer Kültürünün Gelişimi” başlığı altında, İslâmî İlimler’in Mağrib’e intikal süreci etraflıca ele alınmıştır. Siyer yazıcılığının gelişim serüveni hakkında bilgi verilmiş ve bu siyer malzemesinin Mağrib’e taşınması sürecinde rihlelerin rolüne temas edilmiştir. Bölümün sonunda Mağrib siyer yazıcılığının başlangıç dönemi âlimlerine kronolojik olarak yer verilmiştir.

Giriş ve birinci bölümde yer alan başlıklar çalışmanın metodolojik omurgasını teşkil etmektedir. Zira siyer literatürü, tarihsel boşlukta kendi kendine ortaya çıkan bir üretim değil; aksine bölgenin siyasî istikrarı, ilmî hayatı ve ilim merkezleri arasındaki etkileşim sürecinin bir ürünüdür. Müelliflerin telif süreçlerinde izledikleri üslup ve metodolojiler, doğrudan bu tarihsel ve kültürel iklimin bir yansımasıdır. İslâmî ilimlerin nakli ve rihlelerin siyer yazımındaki rolü detaylandırılmadan, Mağrib geleneğinin Doğu’dan gelen birikimi nasıl özgünleştirdiği ve Mağrib ilmî atmosferiyle nasıl yeniden inşa ettiği tam manasıyla anlaşılamaz. Dolayısıyla bu bölümdeki tarihsel veriler, Mağrib müelliflerinin telif motivasyonlarını, yaşadıkları coğrafyanın sosyo-politik şartlarını ve eserlerinin temel özelliklerini tespit etmek açısından elzemdir. Bu veriler olmaksızın, Mağrib siyer kültürünün kendine has Hz. Peygamber tasavvurunu ve bölgenin entelektüel derinliğini ortaya koymak mümkün değildir. Sonuç olarak giriş ve birinci bölüm, tezin takip eden kısımlarında yapılacak metin analizlerine sosyolojik ve tarihsel bir zemin hazırlayan, çalışmanın teorik iskeletini oluşturmaktadır.

Rihle kültürü ve bilginin nakli açısından; İslâmî ilimlerin Mağrib’e intikali, siyer malzemesinin sadece aktarıldığı bir süreç değil, aynı zamanda yerel coğrafyanın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlandığı bir “inşa” sürecidir. Rihlelerin siyer yazımındaki rolünü detaylandırmak, Mağrib geleneğinin Doğu’dan gelen birikimi nasıl özgünleştirdiğini ve yerelleştirdiğini ispatlamak için kritiktir. Öte yandan metodolojik gerekçe açısından; tezin ana iddiası, Mağrib’de Siyer Kültürünü besleyen bir külliyyatın varlığıdır. Bunu besleyen dinî hayatın ve eğitim faaliyetlerinin analiz edilmesi, müelliflerin eserlerini hangi “ihtiyaçlara binaen” yazdıklarını anlamlandırmamızı sağlar.

Tezin ikinci bölümünde ise “Mağrib’de Siyer Kültürünün Olgunluk Dönemi” ele

alınmıştır. Bu dönemin olgunluk dönemi olarak belirlenmesinin temel nedeni, Mağrib’de telif edilen müstakil siyer eserlerinin sayısının artması ve bu eserlerin günümüze ulaşmış olmasıdır. Birinci bölümün son başlıklarında İbn Sahnûn (ö. 256/870), Süleymân b. Ebû Usfûr (ö. 269/882), İbnü’l-Haddâd (ö. 302/915), Ebû Ca’fer el-Kasrî (ö. 322/935) ve İbnü’l-Lebbâd (ö. 333/944) gibi isimlerin müstakil siyer eserlerinin bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu eserler günümüze ulaşmadığı için olgunluk dönemi Nu’mân b. Muhammed (ö. 363/974) ile başlatılmış, Osmân b. Atîk el-Kaysî (ö. 659/1260) ile sonlandırılmıştır. Çalışmanın başlığında yer alan “Muvahhidler’in Sonuna Kadar” ifadesi, tezin tarih aralığını belirlemektedir. Bu kapsamda, inceleme konusu yapılan müelliflerin vefat tarihleri, Muvahhidler Devleti’nin resmî yıkılış tarihi olan 667/1269 yılı ile sınırlandırılmıştır.

Her iki bölümde de olayların, eserlerin ve düşünce geleneklerinin gelişimini birbirleriyle olan irtibatlarını anlamak adına tarihsel ve kronolojik yöntem esas alınmıştır. Mağrib siyer yazıcılığının, hicri II. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar uzanan yaklaşık beş asırlık bir zaman diliminde gelişimi takip edilmeye çalışılmıştır. Her dönemin siyasî, sosyal ve ilmî bağlamı, siyer yazımına etkisiyle birlikte değerlendirilmiş, âlimler yüzyıllarına göre sıralanarak aralarındaki hoca-talebe ilişkileri takip edilmiştir. Ayrıca tez, doğrudan siyer türünde eser vermiş veya eserlerinde siyer ilmiyle ilgili veriler barındıran müelliflerle sınırlandırılmıştır.

Çalışmanın sınırlandırılması noktasında, Mağrib’in erken dönemine ait bazı eserlerin günümüze ulaşmamış olması önemli bir kısıtlılık olarak karşımıza çıkmıştır. Bu tür durumlarda, ilgili müellifin siyer anlayışını yansıtan tabakât ve tarih kaynaklarındaki dolaylı veriler, bütünlüyci birer kaynak olarak kullanılmıştır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Mağrib coğrafyasının tarihsel, kültürel ve ilmî dokusunun siyer kültürüne etkileri öncelikli olmak üzere, diğer ilimlerin de çalışmamıza katkısını sağlamak amacıyla geniş bir literatürden faydalanılmıştır. Kullandığımız kaynakları Siyer, Şemâil, Hasâis, Delâil, Hadis, Tarih, Tabakât, Terâcim ve Ensâb gibi klasik eserler ile modern dönem çalışmaları olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Burada en çok istifade ettiğimiz eserler ve çağdaş çalışmalar hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Mağrib'in coğrafi konumu ve siyasî sınırlarının tanımlanmasında İbn Abdülhakem'in (ö. 257/871) *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*,³ İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'i⁴ ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'i⁵ gibi klasik İslâm coğrafyacılarına ait eserlerden faydalandık.

Mağrib'in siyasî, idarî ve ilmî tarihinin yanı sıra ele aldığımız müelliflerin biyografilerini ve eserlerini araştırırken; tarih, tabakât ve terâcim türündeki eserlerden yararlandık. Bahsi geçen tarih eserleri arasında en sık müracaat edilenleri Mağribli tarihçi İbn İzârî'nin (ö. 706/1306 sonrası) *el-Beyânü'l-muğrib*⁶ ve ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm*⁷ adlı eserleridir. Tabakât ve Terâcim eserleri arasında; Ebü'l-Arab'ın (ö. 333/945) *Tabakâtu 'ulemâi İfrîkiyye*,⁸ el-Mâlikî'nin (ö. 460/1068) *Riyâzü'n-nüfûs fî tabakâti ulemai'l-Kayrevân ve İfrîkiyye*,⁹ Kâdî İyâz'ın *Tertîbü'l-medârik*,¹⁰ el-Gubrînî'nin (ö. 704/1304) *Unvânü'd-dirâye*,¹¹ ez-Zehebî'nin *Siyeru a'elâmi'n-nübelâ*¹² ve İbn Ferhûn'un (ö. 799/1397) *ed-Dîbâcü'l-müzheb*¹³ gibi eserleri saymak mümkündür.

Çalışmamızda ele aldığımız müelliflerin siyer ilmiyle ilgili eserleri de temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Nu'mân b. Muhammed'in *Şerhu'l-ahbâr*,¹⁴ *Esâsü't-*

³Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullâh İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1994).

⁴Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1306–1889).

⁵Ebü Abdullâh Şihâbüddîn b. Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1416–1995).

⁶Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Merrâküşî İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî (ihtisâri) ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G. S. Colin - E. Levi Provençal (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983).

⁷Ebü Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'elâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993).

⁸Muhammed b. Ahmed et-Temîmî Ebü'l-Arab, *Tabakâtu 'ulemâi İfrîkiyye* (Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.).

⁹Ebü Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs fî tabakâti ulemai'l-Kayrevân ve İfrîkiyye*, thk. Beşir Bekkuş (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414–1994).

¹⁰Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'elâmi mezhebi Mâlik* (Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1965).

¹¹Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed el-Gubrînî, *Unvânü'd-dirâye fî-men urife mine'l-ulemâ fî'l-mieti's-sâbi'a bi Bicâye*, thk. Âdil Nüveyhiz (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979).

¹²Ebü Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'elâmi'n-Nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427–2006).

¹³Ebü'l-Vefâ (Ebü İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Ali İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1433–2012).

¹⁴Ebü Hanîfe el-Kâdî et-Temîmî el-Kayrevânî Nu'mân b. Muhammed, *Şerhu'l-ahbâr fî fezâ'ili'l-e'immeti'l-athâr*, thk. Muhammed el-Hüseynî el-Celâfî (Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1431–2010).

*te'vîl*¹⁵ ve *el-Menâkib ve'l-mesâlib*,¹⁶ İbn Ebû Zeyd'in (ö. 386/996) *el-Câmi' fi's-sünen*¹⁷ ve *Dîvân*,¹⁸ Ebû İshâk el-Husrî'nin (ö. 413/1022) *Zehrü'l-âdâb*,¹⁹ Abdullah b. Yahyâ eş-Şukrâtî'si'nin (ö. 466/1074) *Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*,²⁰ Ebü'r-Rebi' Süleymân b. Seb'in (ö. 520/1126) *el-Muhtasâr min hasâisi'n-Nebî*,²¹ Kâdî İyâz'ın *Kâsîdetü fî medhi Hayri'l-Berîyye*²² ve *eş-Şifâ bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ*,²³ İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin (ö. 628/1231) *Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebîaleyhi's-salâtü ve's-selâm*,²⁴ Ebü'l-Abbas el-Azefî'nin (ö. 633/1236) *ed-Dürri'l-munazzam*,²⁵ Ebü'l-Hasan el-Harâllî'nin (ö. 637/1240) *İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ*²⁶ eserleri bahsi geçen eserler arasında yer almaktadır.

Mağrib siyer literatürünün tespitinde en önemli başvuru kaynaklarımızdan biri Selâhaddin Müneccid'in (ö. 2010) *Mu'cem mâ üllife 'an Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem*²⁷ adlı eseridir. Bu eser, araştırmamız için adeta bir başucu kaynağı niteliği taşımakta; tezde ele alınan müelliflerin tespitinde hayati bir rol oynamaktadır. *Mu'cem*'de yer alan müellif ve eserlerden hareketle tezimizin ana başlıkları oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra İbn

¹⁵Ebû Hanîfe el-Kâdî et-Temîmî el-Kayrevânî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâsi't-te'vîl*, thk. Ârif Tâmir (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, ts.).

¹⁶Ebû Hanîfe el-Kâdî et-Temîmî el-Kayrevânî Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkib ve'l-mesâlib*, thk. Mâcid b. Ahmed el-Atıyye (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât, 1423–2002).

¹⁷Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân el-Kayrevânî İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-megâzî ve't-târîh*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân - Osman Bittîh (Beyrut, Tunus: Müessesetü'r-Risâle, el-Mektebetü'l-'Atîka, 1403–1983).

¹⁸Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân el-Kayrevânî İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, thk. Ammâr Saîd (Dubai: el-İmâratü'l-Arabiyyeti'l-Mütehaddide, 1439–2018).

¹⁹Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, thk. Zeki Mübarek (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.).

²⁰Muhammed Yasin Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye fî limemâdihî'n-Nebeviyye li Muhammedü'l-Arabî b. Yusuf el-Fâsî el-Fihri* (Fas: Sidi Muhammed b. Abdullah Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019).

²¹Ebü'r-Rebi' Süleyman es-Sebtî İbn Seb', *el-Muhtasar min hasâ'isi'n-nebî ve mâ hassallâhu bihî dîne sâ'iri'l-beşer* (Erişim 25 Temmuz 2025).

²²Ebü Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed İbn Câbir, *Kasîde fî esmâ-i süveri'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 00437-001).

²³Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi-Ta'rifî Hukûki'l-Mustafâ*, thk. Muhammed Emin Kurra Ali vd. (Umman: Dâru'l-Feyha, 1407–1986).

²⁴Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebîaleyhi's-salâtü ve's-selâm*, ts.

²⁵Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâdî Ebu Abdullah Muhammed el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebiyyi'l-muazzam*, thk. Abdullah Hammâdî (Amman: Durûb li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2016).

²⁶Ahmed Ferîd el-Mezîdî tarafından tahkik edilen İkdü'l-Zeberced, *İbdâü'l-hafâ ve Fahu'l-Ebrâr* eserleri 2007 yılında birlikte neşredilmiştir. Bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed et-Tüçibî el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007).

²⁷Selâhaddin Müneccid, *Mu'cem mâ üllife 'an Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1402–1982).

Hayr'ın (ö. 575/1179) *Fehrese*'sinden²⁸ de müellifler ve eserleri hakkında istifade edilmiştir.

Modern literatürde yer alan Muhammed Mahlûf'un (ö. 1941) Mâlikî fukahasının biyografilerine dair yazdığı *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*²⁹ eseri, Hasan Hüsnî Abdülvehhâb'ın Tunuslu birçok âlimin biyografilerini ihtiva eden (ö. 1968) *Kitâbu'l-Umr*³⁰ eseri, Muhammed Mahfûz'un (ö. 1982) *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyyîn*³¹ adlı biyografik eseri, Ömer Rızâ Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemü'l-müellifîn*³² adlı ansiklopedik biyografi eseri, Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf'ın (ö. 2005) *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî*³³ adlı tarih eseri, Şevvât'ın *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*³⁴ ile *el-Kâdî İyâz ve menheciyyetü fıkhi'l-hadîs*³⁵ eserlerine sürekli müracaat ettik. Şaban Öz'ün *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*³⁶ ve Ali Vasfi Kurt'un *Mağrib ve Endülü's'de Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arâbî'nin Hadis Kültürü*³⁷ doktora tezlerinden de yararlandık.

Tez konumuzla ilgili daha önce yapılan çalışmalardan da istifade ettik. Arapça literatürde yer alan Muhammed Yesif'in *el-Musannefâtî'l-Mağribiyye fi's-sîreti'n-Nebeviyye ve musannefûhâ* adlı eserini burada zikretmek gerekmektedir. İki ciltten oluşan bu eserin birinci cildinde es-Sîre ve'l-Megâzî, el-Ekziyetü ve'l-ahkâmi'n-Nebeviyye, el-Mevlidi'n-Nebevî, fi'l-Mescideyn ve'l-Hameyn, es-Siyeru's-şî'riyye ve'l-manzûme, el-A'lâm ve'd-delâil, el-Mu'cizât, eş-Şemâil ve'l-fadâil ve'l-hasâis, Kütubu's-sahâbe, Kütübü'l-künâ, Kütübü'l-ensâb gibi siyer ilminin alt başlıkları bulunmaktadır. Muhammed Yesif'in, telif edilen eserleri bu başlıklardan uygun olanın altına yazmak suretiyle tematik bir tasnif yaptığı, her bir başlık için ayrı olmak şartıyla kronolojiye uygun bir sıralama yaparak bu siyer

²⁸Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehresetü mâ revâhu ʿan şüyûhihi mine'd-devâvini'l-musannefe fi durûbi'l-ʿilm ve envâʿi'l-maʿârif*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419–1998).

²⁹Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâtî'l-Mâlikîyye*, thk. Abdülmecid Hayâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424–2003).

³⁰Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr fi'l-musannefât ve'l-müellifîn et-Tûnisiyyîn*, thk. Muhammed el-Arûsî el-Matvî, Beşîr el-Bakkûş (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990).

³¹Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994).

³²Ömer b. Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1431–2010).

³³Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1960).

³⁴el-Hüseyn b. Muhammed Şevvât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethi'l-İslâmî ile'l-müntesif el-karni'l-hâmis el-hicrî* (Riyad: Dâru'l-Âlemiyyeti li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1411–1990).

³⁵el-Hüseyn b. Muhammed Şevvât, *el-Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib ve imâmu ehl-i'l-hadîs fi vaktihî* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1999).

³⁶Öz, *İlk Siyer Kaynakları*.

³⁷Ali Vasfi Kurt, *Mağrib ve Endülü's'de Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arâbî'nin Hadis Kültürü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997).

eserleri hakkında kısa bilgiler verdiği görülmektedir. Ancak burada dikkat çeken husus yazarın sadece Mağribli müellifleri eserine almaması, Mağrib ve Endülüs coğrafyasını birlikte değerlendirmesidir. İbn Sahnûn, Süleymân b. Ebû Ufûr, İbn Ebû Zeyd, Abdullah b. Yahyâ eş-Şukrâtîsî, Süleymân b. Seb‘, Kâdî İyâz, Muhammed b. Kâsım b. Abdülkerîm (ö. 604/1208) ve Ebü’l-Abbâs Azeî eserinde yer alan Mağribli müelliflerdir. Genellikle eserlerin içeriği hakkında çok kısıtlı bilgi veren yazar, eserle ilgili yapılan çalışmaları da zikretmiştir. Müellif eserin ikinci cildinde ise Mağrib eserlerinin Meşrik’e intikali ve yayılması hakkında detaylı bilgi vermiştir.³⁸ Tezimizin kaynakları arasında yer almayan ancak tez konusuyla ilgili olduğu için daha önce yapılan çalışmalar açısından zikretmek istediğimiz iki makale bulunmaktadır. Rasheed Kuhoos’un *Nemâzic min ishâmâtî min ehli’l-Mağrib fi’s-sîreti’n-Nebeviyye*³⁹ ve Abbâs Deşîşe’nin *Tavkîru’n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem inde ulemâi’l-Mağrib ve’l-Endelüs beyne karneyn (h. 4-6/m. 10-12)*⁴⁰ makalelerinde müelliflerin Mağribli âlimlerden daha çok Endülüslü âlim ve eserini zikrettiği görülmektedir.

Konuyla alakalı Türkçe literatürde yapılan çalışmalar, genellikle İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî, Kâdî İyâz ve Ebü’l-Hasan el-Harâllî (ö. 637/1240) gibi isimler etrafında yoğunlaşmış olup, bu çalışmaların büyük bir kısmı münferit isimler ve onların belli ilmî alanlarına odaklanmıştır. Seyfullah Öztürk’ün *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi*,⁴¹ Faruk Salman’ın *Harâllî’nin Hayatı ve Miftâhu’l-bâbi’l-mukaffel li-fehmi’l-Kur’âni’l-Münezzel’i*,⁴² Murat Gökalp’in *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*⁴³ ve Ahmet Yılmaz’ın *Kâdî İyâz’ın Kitâbü’s-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı’da Şifâhânlık Geleneği*⁴⁴ tezleri başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Ali Yücel’in

³⁸ Muhammed Yesif, *el-Musannefâtü’l-Mağribiyye fi’s-sîreti’n-Nebeviyye ve musannifûhâ* (Rabat: Matbaatu’l-Meârifî’l-Cedîde, 1412–1992).

³⁹ Rasheed Kuhoos, “Nemâzic min ishâmâtî min ehli’l-Mağrib fi’s-sîreti’n-Nebeviyye”, *Mecelletü Külliyyeti’t-Terbiyyeti’l-Esâsiyye* 9/35 (2017), 270-279.

⁴⁰ Abbâs Deşîşe, “Tavkîru’n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem inde ulemâi’l-Mağrib ve’l-Endelüs beyne karneyn (h. 4-6/m. 10-12)”, *Mecelletü’l-Mi’yâr* 27/3 (2023), 56-70.

⁴¹ Seyfullah Öztürk, *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

⁴² Faruk Salman, *Harâllî’nin Hayatı ve Miftâhu’l-bâbi’l-mukaffel li-fehmi’l-Kur’âni’l-Münezzel’i* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996).

⁴³ Murat Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005).

⁴⁴ Ahmet Yılmaz, *Kâdî İyâz’ın Kitâbü’s-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı’da Şifâhânlık Geleneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015).

*Mağribli Muhaddis Kâdî 'İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*⁴⁵ ve Ahmet Ekinci'nin *Kadı Nu'mân ve İsmâîlî Fıkhnın Teşekkülü*⁴⁶ kitaplarından daihtiyaç duydukça faydalanılmıştır. Ancak bütün bu çalışmaların muhtevası dikkatle tetkik edildiğinde, söz konusu literatürün ağırlıklı olarak fıkıh, hadis, akaid ve eğitim disiplinleri ekseninde şekillendiği görülmektedir. Mevcut çalışmaların hiçbirisi doğrudan “Mağrib Siyer Kültürü”ne odaklanmamakta, bu durum çalışmamızın literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağını ve Mağrib coğrafyasındaki siyer telif geleneğini müstakil bir inceleme nesnesi olarak ele alan ilk çalışma olma niteliğini teyit etmektedir.

1.4. Mağrib'in Jeopolitik, Siyasî, İdarî ve Dinî Tarihi

İslâm Dünyasının batı sınırını oluşturan Mağrib coğrafyası, bir başka kültür havzası olan Endülüs ile Merkezi İslâm coğrafyasını teşkil eden Irak, Suriye ve Hicaz bölgeleri arasında bir bağlantı noktasını oluşturmaktadır. Bu konumundan dolayı tarih boyunca birçok siyasî ve ilmî hareketin başlangıç ve geçiş bölgesi hüviyetini taşımaktadır. Bölge erken bir dönemde İslâmlaşmış ve Endülüisle birlikte İslâm kültür ve medeniyet tarihine katkı sunmuştur.

Mağrib bölgesinde yapılan herhangi bir ilim dalı ile ilgili çalışmanın bölgenin jeopolitik, siyasî, idarî, sosyal ve dinî tarihinden bağımsız ele alınması mümkün değildir. Dolayısıyla öncelikle bu açılardan Mağribi iyi tanımak gerekir. Böylece İslâm'ın bölgeye geliş biçimlerinden, nasıl bir vasata yerleştiğinden ve bölgede yetişen ilim adamlarının tarihi arkaplanından haberdar olmak mümkün olacaktır.

1.4.1. Mağrib'in Coğrafi Sınırları

Müslümanlar genel olarak İslâm dünyasını Mağrib ve Meşrik olmak üzere iki kısma ayırmışlardır.⁴⁷ Arapça “ş-r-k” kökünden türeyen Meşrik kelimesi “güneşin doğduğu yer, doğu” anlamlarına gelmektedir.⁴⁸ Mağrib ile Meşrik arasındaki sınır net bir şekilde

⁴⁵Ali Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'İyâz ve Hadis Usûlü Eseri* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018).

⁴⁶Ahmet Ekinci, *Kadı Nu'mân ve İsmâîlî Fıkhnın Teşekkülü* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022).

⁴⁷Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 144.

⁴⁸Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdülhamîd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421–2000), 6/162-163; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414–1993), 10/173.

belirtilemese de genellikle Arap Yarımadası, Suriye, Irak, Filistin, Ürdün, Mısır, Lübnan ve Körfez bölgelerinin Meşrik diye adlandırılan kısımda yer aldığı kabul edilmektedir.⁴⁹ Arapça “ğ-r-b” kökünden türeyen Mağrib kelimesi ise “güneşin battığı yer, batı” anlamlarına gelmektedir.⁵⁰ Bu kelime de sözlük anlamıyla paralel olarak bir coğrafi bölge için kullanılmıştır. Doğu İslâm dünyasının batısında yer alan Kuzey Afrika’nın bir kısmı ve Güney Sahrâ Mağrib olarak adlandırılmıştır.⁵¹ Mağrib bölgesi Libya’dan Atlas Okyanusu’na kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.⁵² Ancak Mağrib sınırları hakkında Müslüman âlimlerin hemfikir olduğu bir tanım bulunmamaktadır. Zaman zaman karıştırılan ve birbirini yerine kullanılan İfrîkiyye ile Mağrib ise kapsam olarak birbirinden ayrılmaktadır.

İfrîkiyye bölgesinin sınırları hakkında üç farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre İfrîkiyye, Mağrib bölgesinde bir şehirdir. Bu düşüncede olanlar Ukbe b. Nâfi‘in (ö. 62/682) bölgeyi fethettikten sonra İfrîkiyye şehrinin kalıntılarının bulunduğu yere Kayrevân şehrini kurduğunu iddia etmektedirler.⁵³ İkinci görüşe göre İfrîkiyye ile Mağrib kelimeleri tamamen aynı anlama gelmekte ve eş anlamlı bir şekilde birbirinin yerine kullanılmaktadır.⁵⁴ Son görüşe göre ise İfrîkiyye, Libya’nın sınırları içerisinde yer alan Berka ile Fas’ın tarihi şehirlerinden Tanca arasında kalan bölgeyi ifade etmektedir.⁵⁵ Buna göre Mağrib, İfrîkiyye bölgesini kapsamaktadır. Kanaatimize göre İfrîkiyye; Mağrib ile aynı anlamı ifade etmemekle birlikte Mağrib bölgesinde küçük bir yer de olmamalıdır. Üçüncü görüşün daha isabetli olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşüncemizi destekleyen bir rivayette İfrîkiyye bölgesine Mağribu’l-Evsat da (Orta Mağrib) denilmiştir.⁵⁶ Bu da bize İfrîkiyye’nin

⁴⁹İsmâil Râci el-Fârûkî - Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu - Zerrin Kibaroglu (İstanbul: İnkılab Yayınları, 1999), 385.

⁵⁰İbn Sîde, *el-Muhkem*, 5/506; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1/637.

⁵¹İbrahim Harekât, “Mağrib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/314.

⁵²Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 36-37; Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1357-1938), 1/60.

⁵³İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, 265; Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebû Ya‘kûb İshâk İbn Vâzih el-Ya‘kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1412-1991), 186; Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu‘cem mâ ista‘cem min esmâi’l-bilâdi ve’l-mevâdi‘* (Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, 1982), 3/1105; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/228-229.

⁵⁴el-İstahrî, *el-Mesâlik*, 36-37.

⁵⁵Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed Ebu Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik* (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1992), 2/671; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/228; Ebû’l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü‘min İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü’l-ittilâ‘ alâ esmâi’l-emkine ve’l-bika‘* (Beyrut: Daru’l-Cîl, 1991), 1/101.

⁵⁶İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, 87; Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emeviler’in Sonuna Kadar Mısır ve*

Mağrib’de bir bölge olduğunu göstermektedir. Mağrib’in İfrîkiyye’yi kapsadığı kabul edilirse üzerinde durulması gereken ana konu Mağrib sınırlarının netleştirilmesi olacaktır.

Bir grup raviye göre Mağrib; Tanca’dan başlayıp Atlas Okyanusu’ndan devam ederek Sûdan çöllerine kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır.⁵⁷ Diğer bir gruba göre Mağrib bölgesi; Berka’dan başlayıp Atlas Okyanusu’nda sona ermektedir.⁵⁸ Son olarak bazı raviler de Mağrib’in; Berka’dan başlayıp Endülüs coğrafyasını da içine alan bir sınırdan söz etmektedirler.⁵⁹ Endülüs’ün siyasî ve idarî olarak bir dönem Kayrevân’dan yönetilmesinin Mağrib sınırları içerisine dâhil edilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.⁶⁰ Endülüs’ün, Mağrib sınırları içerisinde yer almaması gerektiğini düşünmekteyiz. Mağrib hakkında yukarıda zikredilen rivayet gruplarından birinci görüş daha isabetli görünmektedir. Buna göre Mağrib bölgesi; Tanca’dan yani Fas’tan başlayıp Atlas Okyanusu’ndan Sûdan çöllerine kadar uzanmaktadır.

Günümüzde Mağrib bölgesinde, Moritanya, Fas, Cezayir, Tunus ve Libya olmak üzere beş devlet bulunmaktadır.⁶¹ Doğu İslâm dünyasına coğrafi yakınlığı temel alınarak Mağrib bölgesi Mağribü’l-Aksâ (Uzak Mağrib), Mağribü’l-Evsat (Orta Mağrib) ve Mağribü’l-Ednâ (Yakın Mağrib) olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Mağribü’l-Ednâ ile günümüz Libya’sı⁶² kastedilirken, Mağribü’l-Evsat Cezayir⁶³ ve Tunus’u⁶⁴ Mağribü’l-Aksâ ise Fas’ı⁶⁵ ifade

Kuzey Afrika (18-132/639-750) (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993), 239 y./9-10.

⁵⁷Anonim, *Kitâbü’l-İstîsâr fî ‘acâ’ibi’l-emsâr* (Bağdat: Dâru’s-Şuûni’s-Sekâfiyye, 1986), 179; Meçhul, *Hudûdü’l-‘âlem mine’l-meşrik ile’l-mağrib*, çev. Yusuf el-Hâdî (Kahire: ed-Dâru’s-Sekâfiyye, 1423–2002), 180; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/30, 4/432.

⁵⁸İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, 85-90; İbn Vâzih el-Ya’kûbî, *el-Büldân*, 180; Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, 1415–1996), 132.

⁵⁹el-İstahrî, *el-Mesâlik*, 36; Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenu’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1411–1991), 216; Özkuyumcu, *Fethinden Emeviler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika (18-132/639-750)*, 10; İlhan Yakut, *İdrîsîler Devleti (172-375/788-985)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 8.

⁶⁰Detaylı bilgi için bk. Özkuyumcu, *Fethinden Emeviler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika (18-132/639-750)*, 10.

⁶¹Harekât, “Mağrib”, 27/314.

⁶²Trablus, Mısırta ve Misillâte Mağribü’l-Ednâ’da yer almaktadır. Bk. Ebû Abdullâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdullâh et-Tancî İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta tuhfetü’n-nazâr fî garâibi’l-emsâr ve acâibi’l-esfâr* (Rabat: Akademiyetu’l-Memleketi’l-Mağribiyye, 1417–1996), 5/90, 98.

⁶³Tilimsân, Mâzûne, Müstegânim, Kostantîne ve Tâhert’in Mağribü’l-Evsat’ta yer aldığı zikredilmektedir. Bk. Anonim, *el-İstîsâr*, 176, 178; İbn Battûta, *Rihle*, 5/80, 83, 94, 98, 106.

⁶⁴Tunus’un Mağribü’l-Evsat’ın içerisinde yer aldığı belirtilmektedir. Bk. İbn Battûta, *Rihle*, 5/81; Bazı görüşlere göre Tunus, Tunus’ta yer alan Cerbe adası, Sûs ve Sefâkus Mağribü’l-Ednâ’da yer almaktadır. Bk. İbn Battûta, *Rihle*, 5/81-82, 101, 108.

⁶⁵Fas bölgesinin başkenti Fas’ın, Tanca’nın, Selâ’nın ve Meknes’in Mağribü’l-Aksâ’da yer aldığı

etmektedir. Sınırları daha net bir şekilde veren bir görüşe göre ise Libya sınırları içerisinde bulunan Berka'dan başlayıp Cezayir'in şehirleri arasında yer alan Bicâye veya Tâhert'e kadar devam eden Kayrevân merkezli topraklar Mağribü'l-Ednâ veya İfrîkiyye olarak adlandırılmıştır. Bu tanıma göre Mağribü'l-Evsat; Bicâye veya Tâhert'ten başlayıp Fas'taki Melviye Vadisi'ne kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır. Mağribü'l-Aksâ ise doğuda Melviye Vadisi, batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Akdeniz, güneyde ise Deren Dağları'nın sınır olduğu bölgeye denilmiştir.⁶⁶

1.4.2. Mağrib'in Siyasi ve İdari Tarihi

Mağrib'in tarihi ile ilgili incelemeler yapıldığında ilk olarak milâttan önce 5000'li yıllarda Lîbî adında Berberî bir kabilenin bölgede yer alan Berka'ya yerleştiği bilgisine ulaşılmaktadır. Lîbîler'in zamanla Nil Nehri'nden Sirte Körfezi'ne kadar geniş bir bölgeye yayıldıkları görülmektedir. Lîbî kabilesinin adından hareketle Grekler'in bölgeye Libya adını verdikleri belirtilmektedir. Sonraları Mağrib bölgesine yoğun bir şekilde Emâzîğler'in geldikleri söylenmektedir. Kendilerini “hür insan” anlamına gelen “Emâzîğ” kelimesi ile ifade eden bu grup Romalılar tarafından ise “Berberîler” olarak adlandırılmışlardır.⁶⁷

Lîbîler ve Emâzîğler'den sonra milâttan önce 9. yüzyıla kadar Mağrib'de meydana gelen hadiseler ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Milâttan önce 9. yüzyılda Fenikeliler bölgeye gelmiş ve ticari ilişkiler kurmuşlardır. Fenikeliler milâttan önce 814 yılında başta Kartaca olmak üzere Mağrib'de birçok şehir kurmuşlardır. Şehirlerin kurulmasıyla birlikte Kuzey Afrika'da kolonileşen Fenikeliler, ticaret ve tarım alanlarında Berberîleri etkilemişlerdir.⁶⁸ Romalıların milâttan önce 146 yılından milâttan sonra 439 yılına kadar Mağrib'e hâkim oldukları ve bu sürenin sonlarında Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı kabul etmeleriyle birlikte bölgede bu dini yaymaya çalıştıkları ifade edilmektedir.⁶⁹ Roma hâkimiyetine son veren Vandalların ardından 533 yılında bölge Bizans hâkimiyetine

zikredilmektedir. Bk. İbn Battûta, *Rihle*, 5/90, 96, 103, 108.

⁶⁶Anonim, *el-İstîbsâr*, 1/176; Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed el-Himyerî İbn Abdilmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Müessesetü Nâsır li's-Sekâfe, 1980), 135; Gökalp, *Kadı İyâz*, 1-2; Osman Kara, *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2024), 27-28.

⁶⁷İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîh* (Dârulbeyzâ: Dâru'r-Reşâd, 1420–2000), 1/17-19; Harekât, “Mağrib”, 27/314; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 30.

⁶⁸Harekât, *el-Mağrib*, 1/31-41.

⁶⁹Harekât, *el-Mağrib*, 1/42-61.

geçmiş ancak yönetim tamamen kontrolü sağlayamamıştır. Berberîlerin göçebe hayatına dönmeleri ile birlikte Bizans'a karşı çıkan ayaklanmalar Müslümanların Mağrib'i fethini kolaylaştırmıştır.⁷⁰

Müslümanların Mağrib'le ilk teması Hulefâ-yi Râşidîn dönemine rastlamaktadır. Fetihlerin hız kazandığı Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde Mısır valisi Amr b. el-Âs (ö. 43/664) Mağrib'i fethetmek ile görevlendirilmiştir. Amr'ın komutasındaki ordu Mağrib bölgesinde ilk olarak Berka'yı ardından Trablus'u (23/643) fethetmiştir.⁷¹ Bütün bölgenin fethi için halifeden izin isteyen Amr umduğu cevabı alamamıştır.⁷² Hz. Osman (ö. 35/656) halife olunca Mısır Valiliğine tayin ettiği Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'e (ö. 36/656)⁷³ 27/647 yılında İfrîkiyye'yi fethetme görevini vermiştir. Bu süreçte Muâviye b. Hudeyc komutasındaki ordunun 34/654⁷⁴ yılında düzenlediği sefer Mağrib'deki İslâm varlığını pekiştiren ilk askerî harekât olmuştur.⁷⁵ Fetih için hazırlanan yirmi bin kişilik Müslüman ordusu, Bizans valisi olarak görev yaptığı esnada bağımsızlığını ilan eden Gregorius'un yüz yirmi bin kişilik ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. Askerî güç açısından Gregorius'un ordusu daha güçlü olmasına rağmen Sübeytla'da meydana gelen bu savaşı Müslümanlar kazanmışlardır.⁷⁶ Ordunun içerisinde Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), Abdullah b. Sa'd, Abdullah b. Ömer (ö. 74/693) ve Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) gibi adı Abdullah olan yedi sahâbînin yer alması nedeniyle Gazvetü'l-abâdile

⁷⁰Harekât, *el-Mağrib*, 1/62-70; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 30.

⁷¹Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408-1988), 221-222; Ebü'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417-1997), 2/409; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/8.

⁷²İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 199-200; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi Ma'rîfeti'l-Ashâb* (Beyrut: Daru'l-Cil, 1992), 3/567; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hâlid b. Hammâd en-Nâsirî Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, thk. Ca'fer en-Nâsirî - Muhammed en-Nâsirî (Dâru'l-Beyzâ: Dâru'l-Kitâb, ts.), 1/129-130.

⁷³İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 200; Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, *Divânü'l-mübtede ve'l-haber fi târihi'l-arab ve'l-berber ve men âsarahum min zevi's şe'ni'l-ekber* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1988), 2/573.

⁷⁴İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/14; Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 15; Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'âm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/108.

⁷⁵Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 15; Muâviye b. Hudeyc'in İfrîkiyye'ye tek bir sefer düzenlediği, ona atfedilen bütün faaliyetleri bu seferde icra ettiği de ifade edilmektedir. Ancak bu tek seferin hangi tarihte gerçekleştiği net olarak bilinmemektedir. Bk. Hüseyin Münîs, *Fethu'l-ʿarab li'l-Mağrib* (Kahire: el-Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 1947), 115-116.

⁷⁶İbn Haldûn, *Tarih*, 2/574; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/131-132; Mahlûf, *Şecere*, 2/112; Muhammed Rızâ, *Osmân b. Affân zü'n-nureyn* (bk.yk., ts.), 60.

(Abdullahların Gazvesi) olarak adlandırılmıştır.⁷⁷ Cizye vermeyi kabul eden İfrîkiyyeliler Abdullah b. Sa'd ile anlaşmalarına rağmen anlaşma şartlarına uymamışlardır. Bunun üzerine Müslümanlar bölgenin fethi için tekrar harekete geçmişler ve nihayetinde İfrîkiyye kesin olarak fethedilmiştir. Ancak Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde yaşanan iç problemler nedeniyle bölge bir kez daha İslâm hâkimiyetinden çıkmıştır.⁷⁸

Emevîler döneminde Mağrib ile ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bölgenin sistemli bir şekilde fethedilme süreci bu dönemde hız kazanmıştır. Daha önce Hz. Osman döneminde Kuzey Afrika fetihlerini başlatan Muâviye b. Hudeyc'in (ö. 52/672) komuta ettiği son ve en etkili sefer 45/665⁷⁹ yılında Halife Muâviye (ö. 60/680) döneminde gerçekleşmiştir.⁸⁰ Bu seferde Kammuniye, Cebelü'l-karn, Sûsa, Celûlâ, el-Cem ve Binzert gibi stratejik merkezler İslâm hâkimiyeti altına alınmıştır.⁸¹ Bu dönemde fethedilen Kammuniye bölgesine Kayrevân şehrinin kuruluş süreci başlamıştır (45-84/665-703). Kayrevân, Mağrib'in fethinin ilk aşamalarından itibaren tıpkı Kûfe ve Basra gibi askeri bir merkez olarak belirlenmiştir. Ukbe b. Nâfi' el-Fihri şehrin kuruluşunda en etkili kişi olmuştur.⁸²

Ukbe b. Nâfi' Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından 50/670 yılında İfrîkiyye'nin fethi ile görevlendirilmiştir. Sefer hazırlıklarını yapıp bölgeye giden Ukbe, kendisinden önce Kayrevân olarak adlandırılan bölgenin konumunu yetersiz bulmuştur. Daha stratejik bir yer arayışına girmiş ve yanında yer alan on sekiz sahâbî ile birlikte Kayrevân şehrini bugün bilinen yerinde tesis etmiştir.⁸³ 55/674 yılında İfrîkiyye valiliğine Ebû'l-Muhâcir ed-Dînâr getirilmiştir. Yeni vali, halkı Tikervân'a nakletmiştir. Ukbe b. Nâfi' 62/681 yılında tekrar İfrîkiyye valisi olmuş ve yönetim merkezini tekrar Kayrevân'a taşımıştır.⁸⁴ Ayrıca Berberîlerin Müslümanlığı benimsemeleri için en etkili yöntemin eğitim olduğuna

⁷⁷el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/15-16; Ömer İbn Muhammed, *Tercemetu Şeyh Abdurrahmân el-İfrîkî* (Medine: Câmîatü'l-İslâmiyye, 1398-1978), 166.

⁷⁸Mûnîs, *Fethu'l-'Arab li'l-Mağrib*, 85-107.

⁷⁹Bazı kaynaklarda bu tarih 50/670 olarak verilmiştir. Bk. Mahlûf, *Şecere*, 2/117; Ebu Kasım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1995), 59/23; ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 7/260.

⁸⁰el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/28.

⁸¹Muhammed Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr fî acâibi't-tevârîhi ve'l-ahbâr*, thk. Ali ez-Zevârî - Muhammed Mahfûz (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 1/211-212; Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endülüsi* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1411-1990), 1/14.

⁸²el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/93; Mûnîs, *Fethu'l-'Arab li'l-Mağrib*, 129-152.

⁸³İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/19-21; Şevvât, *Medrese*, 1/44-48.

⁸⁴Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 8; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/31.

kanaat getiren Ukbe, daha sonraları Mescid-i Ukbe olarak adlandırılacak olan mescidi inşa etmiştir. Bu mescidin inşası sürecinde yirmi beş sahâbînin Ukbe'nin yanında olduğu rivayet edilmiştir.⁸⁵ Böylece Kayrevân, henüz sahâbîlerin çoğunun hayatta olduğu sırada hem siyâsî hem de ilmî merkez haline gelmiştir.⁸⁶

Mağrib'in batısına doğru fetih hareketlerine devam eden Ukbe ve ordusu, Cezayir ve Fas'ı fethetmiş, Atlas Okyanusu'na ulaşmıştır. Bu başarılarından sonra fethedilen bölgelerde herhangi bir isyan girişimi olmayacağını düşünen Ukbe, ordunun bir kısmını yanına alarak Kayrevân'a dönme kararı almıştır. Ancak Müslümanların askerî gücünün azaldığını fark eden Berberî lider Küseyle b. Lemzem, Biskire yakınlarında büyük bir isyan başlatarak Müslümanları pusuya düşürmüştür. Aralarında Ukbe ve Ebü'l-Muhâcir'in de yer aldığı birçok sahâbe ve tâbiûn bu saldırı esnasında şehit düşmüştür.⁸⁷ Ukbe'nin Kayrevân'a vekil bıraktığı Züheyr b. Kays el-Belevî (ö. 76/695), hayatta kalan askerlerle birlikte Berka'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Züheyr, 69/688 yılında, Halife Abdülmelik b. Mervân'dan yardım gelene kadar burada kalmıştır. Takviye kuvvet gelince Züheyr ve ordusu Kayrevân'ı tekrar Berberîlerden almıştır. Ancak bir süre sonra 76/695 yılında Berberîlerin isyanı neticesinde Züheyr de şehit olmuştur.⁸⁸

Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705), 73/692⁸⁹ yılında İfrîkiyye ve Mağrib valiliğine Hassân b. Nu'mân el-Gassânî'yi (ö. 85/704 [?]) tayin etmiştir.⁹⁰ Hassân'ın valilik görevine gelmesiyle birlikte bölgede kesin bir kontrol sağlama süreci başlamıştır. İlk olarak Rumların bölgedeki son kalesi olan Kartaca'yı ele geçirmiş, ardından Berberî lider el-Kâhine önderliğindeki güçlerle mücadele etmeye başlamıştır. Yıllarca devam eden bu savaşlar 82/701 yılında İslâm ordusunun kesin galibiyeti ile sonuçlanmıştır.⁹¹ Hassân b. Nu'mân

⁸⁵Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 8, 17; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/10-13; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/23.

⁸⁶Kurt, *Mağrib ve Endülü's'de Hadis*, 32.

⁸⁷İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 226; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 5/464-466; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/40-42; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/29.

⁸⁸İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 5/466; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/207-208; Münîs, *Fethu'l-'arab li'l-Mağrib*, 214-218.

⁸⁹Bu tarih hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Mâlikî bu tarihi 69/688 olarak verirken, İbn İzârî 78/697 olduğunu ifade etmiştir. Bk. el-Mâlikî, *Riyâz*; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/34.

⁹⁰İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228.

⁹¹İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228; İbn Haldûn, *Tarih*, 6/143; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1427-2006), 3/159; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/148.

İfrîkiyye’de Rum ve Berberî gücünü tamamen kırdıktan sonra bölgede İslâm’ı kalıcı olarak tesis etmek amacıyla imar faaliyetlerine başlamıştır. Bu kapsamda önce Tunus şehrini inşa ettirmiş, Zeytûne Camii’ni yaptırmış ardından Kayrevân’a dönerek 84/703 yılında Mescid-i Ukbe’yi yeniden inşa ettirmiştir.⁹²

86/705 yılında halifelik makamına Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) gelmiştir. Bu dönemde İfrîkiyye ve Mağrib valiliğine Mûsâ b. Nusayr (ö. 97/715) getirilmiştir.⁹³ Mûsâ birkaç yıl gibi kısa bir süre içerisinde bölgede tam ve tartışmasız bir hâkimiyet kurmayı başarmıştır.⁹⁴ Onun valiliği döneminde Mağrib’de Emevî kontrolü nihai şeklini almış ve bu durum Endülüs’ün fethi için zemin hazırlamıştır. Endülüs’ün fethinden kısa bir süre sonra 95-132/713-749 yıllarında ise Mağrib ve Endülüs, Emevîler’e bağlı valiler tarafından yönetilmiştir. Her ne kadar Mağrib’in fethi Ukbe’den sonra Hassân b. Nu‘mân ile başlamış, Mûsâ b. Nusayr ile tamamlanmış olsa da dinî ve kültürel anlamda fethin tamamlanması bu valiler döneminde olmuştur.⁹⁵

Mağrib’in yerli halkı olan Berberîlerin İslâmlaşma karşısındaki direnişlerinin boyutunu şu rivayet ortaya koymaktadır: “Berberîler, Trablus’tan Tanca’ya kadar tam on iki kez irtidat etmişlerdir. Onların İslâmiyet’i ancak Mûsâ b. Nusayr döneminde istikrara kavuşmuştur.”⁹⁶ Bu direnişin elbette siyasî, sosyal ve ekonomik birçok nedeni bulunmaktadır. Emevî yöneticilerinin yerli halka karşı takındığı olumsuz tavırlar bu isyanları tetikleyen temel etkenlerden kabul edilmektedir. Zira bu dönemde yeni Müslüman olan Berberîler “mevâlî” statüsünde görülmüş, ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmıştır. Ayrıca Emevî yönetiminin ganimet odaklı bir anlayışa sahip olmaları nedeniyle zaman zaman Berberîler, ganimetin beşte biri olarak taksim edilmişlerdir.⁹⁷ Bunun dışında fethin bu kadar uzun sürmesinin bir diğer nedeni Doğu İslâm dünyasındaki iç karışıklıklar olmuştur. Bu karışıklıklar nedeniyle fetih birkaç kez kesintiye uğramıştır. Hâricî ayaklanmalarını da burada zikretmek yerinde

⁹²el-Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 228; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/56-57; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, 1/35; Abdülvehhâb, *Kitâbu’l-Umr*, 1/64-65.

⁹³İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 232.

⁹⁴İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, 1/41-42.

⁹⁵Kurt, *Mağrib ve Endülüs’de Hadis*, 34-35.

⁹⁶Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/156.

⁹⁷İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 246-247; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, 1/51-52; ez-Zehebî, *Târîh*, 8/8; Kurt, *Mağrib ve Endülüs’de Hadis*, 37.

olacaktır.⁹⁸ Nitekim Taberî (ö. 310/923) 27/647 yılı olaylarını anlatırken Mağrib’de meydana gelecek Hâricî isyanlarının temel nedenine işaret eden önemli bir tespitte bulunmuştur. Taberî, Berberîlerin Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) dönemine kadar halifelere karşı oldukça itaatkâr ve yumuşak başlı bir tebaa olduklarını, Hişâm döneminde Irak’tan gelen Hâricî dâîlerin Berberîlerin arasına sızdıkları ve onları isyana teşvik ettiklerini aktarmıştır.⁹⁹

Berberîler Haricilik etkisiyle 123/740 yılında İfrîkiyye valisi Ubeydullah b. Habhâb’a (ö. 123/741’den sonra) karşı geniş çaplı bir isyan başlatmışlardır. Bu isyan esnasında vali öldürülmüş, bölgenin kontrolü isyancıların eline geçmiştir. Hâricî lideri Meysere el-Matgarî’nin (ö. 122/740) liderliğindeki bu isyanla birlikte İfrîkiyye’de sonu gelmeyen ayaklanmalar başlamıştır.¹⁰⁰ Bölgedeki üç yüzü aşkın isyan Endülüs’e de sıçramış 157/773 yılına kadar devam etmiştir. Otuz yıldan fazla bir süre devam eden bu çatışma döneminde siyasî kontrol açısından Kayrevân sık sık el değiştirmiştir. Hâricîler açısından bakıldığında 140/757 yılında Sufriyye Hâricîleri idareyi ele geçirmiş, bir yıldan fazla bir süre Kayrevân’ı yönetmişlerdir.¹⁰¹ Onlardan sonra ise iki yıl yönetimi İbâdiye Hâricîleri üstlenmişlerdir. Berberîlerin İbâdiyye ve Sufriyye gibi Hâricî mezheplerine yönelmelerinin altında yatan sebepler ne olursa olsun, kaynaklar Mağrib’de İbâdiyye mezhebinin Seleme b. Sa’d el-Hadramî tarafından yayıldığını göstermektedir.¹⁰² Seleme, Basra’dan Mağrib’e gelirken meşhur müfessir İkrime’yi (ö. 105/723) de yanında getirmiştir. Mağrib halkını Seleme İbâdiyye mezhebine, İkrime ise Sufriyye mezhebine davet etmiştir.¹⁰³ Seleme’nin bu tebliğ çabaları etkili olmuş ve İfrîkiyye’de “Hameletü’l-İlm” olarak adlandırılan beş kişilik bir grup yetişmiştir. Bu isimler arasında Abdurrahmân b. Rüstem el-Fârisî (ö. 168/784), Âsım b. Cemil es-Sidrâtî (ö. 141/758), İsmâil b. Durâr el-Gadâmisî, Ebü’l-Hattâb Abdüla’lâ b. es-Semh el-Meâfirî (ö. 144/761) ve Ebû Dâvûd en-Nefzâvî (140/757’de hayatta) yer almaktadır. Bu isimler Irak’a gidip beş yıl orada kalmışlar ve bu süre içerisinde Ebû Ubeyde

⁹⁸el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/27-28.

⁹⁹Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, thk. Ebü’l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dârü’t-Türâs, 1387-1967), 4/254.

¹⁰⁰Mahlûf, *Şecere*, 2/128; Münîs, *Fethu’l-‘Arab li’l-Mağrib*, 294; Harekât, *el-Mağrib*, 83-85; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, 51-54.

¹⁰¹el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/160; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, 1/72; İbn Haldûn, *Târîh*, 6/147.

¹⁰²Şevvât, *Medrese*, 1/96-97.

¹⁰³ez-Zehbî, *Siyer*, 5/390; Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, thk. Âdil Mürşid - İbrâhim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1435-2015), 4/164; Şevvât, *Medrese*, 1/96-100.

Müslim b. Ebû Kerîme et-Temîmî'den (ö. 145/762) ders alarak mezheplerini detaylı bir şekilde öğrenmişler ve İfrîkiyye'ye geri dönmüşlerdir.¹⁰⁴

Mağrib'in fethinin uzun sürmesinde hem iç hem de dış dinamiklerin rol oynadığı görülmektedir. Ancak tüm bu siyasî çalkantıya rağmen fetih hareketinin dinî ve kültürel boyutu göz ardı edilmemiş, fetihler devam ederken bir yandan da fethedilen yerlerin hem fizikî altyapısına hem de manevî dokusunun inşasına yönelik çabalar sarf edilmiştir. Müslümanların bölgeye ayak basmasıyla birlikte İslâm'la tanışan Berberîlerin, İslâm dininde sebat etmeleri bölgedeki siyasî istikrarla doğrudan bağlantılı olarak değişmiştir.¹⁰⁵

Emevîlerin adaletiyle meşhur halifesi Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), İsmâil b. Ubeydullah b. Ebü'l-Muhâcir'i (ö. 131/748), 99-101/717-719 yılları arasında İfrîkiyye'ye vali olarak tayin etmiştir. İsmâil b. Ubeydillah ve içlerinde Abdurrahmân b. Râfi' (ö. 113/731), Sa'd b. Mes'ûd et-Tucîbî gibi kimselerin yer aldığı on tâbiî fakih Berberîlerin İslâm'ı benimsemeleri sürecinde oldukça etkili olmuşlardır. Sikâ ravilerden kabul edilen bu on fakih Kayrevân'da evler almışlar, bu evlerin yanlarına mescitler ve küttâblar inşa etmişlerdir.¹⁰⁶ Böylece hâricîliğin henüz dâhil olduğu Mağrib'de yeni Müslüman olan yerli halkın İslâm'ı doğru bir şekilde anlamasına büyük katkı sağlamışlardır. Bu eğitim seferberliği Mağrib'in sosyo-kültürel dönüşümünde hayati bir rol oynamıştır.

Mağrib'in fethinden sonra bölgede birçok emirlik ve devlet kurulduğu görülmektedir. Tarihi verilere göre Mağrib'deki ilk Müslüman Arap emirliği 80/699 yılında Himyerî kökenli Benî Sâlih kabilesi tarafından tesis edilmiştir. Mağrib'de İslâmlaşma faaliyetlerinin çok hızlı bir şekilde ilerlemesi neticesinde Müslümanların sayısı artmış, bu da Benî Sâlih Emirliği'nin gücünü ve istikrarını pekiştirmiştir. Tarih sahnesinde uzun bir süre varlığını koruyan Benî Sâlih Emirliği, 318/930 yılında Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye (ö. 326/938) tarafından yıkılmıştır.¹⁰⁷ Hâricîliğin önemli bir iktidar alanı olan Mağrib'de Hâricî mezheplerine mensup çeşitli emirlikler tesis edilmiştir. Meysere el-Medgarî önderliğinde 122/740 yılında

¹⁰⁴Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/180-181; Sâlih Bâciyye, *el-İbâdiyye bi'l-cerîd fi'l-usûri'l-İslâmiyyeti'l-ûlâ* (Tunus: Dâru Selâme, 1396-1976), 24-25.

¹⁰⁵İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/19; Kurt, *Mağrib ve Endülü's'de Hadis*, 43.

¹⁰⁶Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 20-21; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/100; Hind Şelebî, *el-Kıraât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmis* (Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1983), 128.

¹⁰⁷Ebu Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/773; Muhammed Süleymân et-Tayyib, *Mevsûatü'l-kabâil el-arabiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1431-2010), 3/571; Harekât, *el-Mağrib*, 103; Harekât, "Mağrib", 27/314-315.

Sufriyye Emirliği kurulmuştur. Fas'ın Atlas Okyanusu'na kıyısı olan kesimlerinde kurulan bu emirlik 453/1061 yılında Murâbîtlar tarafından yıkılmıştır. Libya topraklarında özellikle Nefûse Dağı ve etrafında yaşayan İbâzîler, Nefûse İbâzîleri olarak adlandırılmaktadırlar. Siyasî gücün yanı sıra bölgenin dinî ve kültürel dokusunun da ayrılmaz bir parçası olan İbâzîler varlıklarını günümüze kadar sürdürmeyi başarmışlardır.¹⁰⁸ Sicilmâse merkezli olarak kurulan Midrârîler Devleti (156-366/772-976) başlangıçta Sufriyye mezhebine bağlıken sonraları dinî kimliklerinde köklü bir değişiklik yaşamışlardır.¹⁰⁹ Midrârî yöneticilerinin zamanla Endülüs Emevî Devleti yöneticileriyle dostane ilişkiler kurması neticesinde sünnî Mâlikî mezhebini benimsemişlerdir.¹¹⁰ Rüstemîler Devleti (160-296/776-908) ise İbâziyye mezhebinin imamı olan Abdurrahmân b. Rüstem (ö. 171/787) tarafından kurulmuş ve Tâhert'i merkez olarak belirleyen bu devlet Batı Cezayir'e hâkim olmuştur.¹¹¹

172-314/788-926 yılları arasında İdrîsîler Fas'ta hüküm sürmüştür. 170/786 yılında Hz. Hüseyin (ö. 61/680) taraftarları ile Abbâsîler arasında meydana gelen Fah Savaşı sonrasında İdrîs b. Abdullah (ö. 177/793) Arap Yarımadası'nı terk etmiştir. 172/788 yılında Fas'ın Velîlâ kasabasına gelerek burada Berberî kabilelerle iyi ilişkiler kurmuş, Berberîler arasında hem dinî hem de siyasî önder olarak tanınmıştır.¹¹² Kuzey Fas'ın tamamına egemen olan I. İdrîs'ten sonra oğlu II. İdrîs (ö. 213/828), devletin sınırlarını daha da genişletmiştir. II. İdrîs'in vefatı siyasî birliğin bozulmasına sebep olmuştur. İdrîsîler, Mağrib bölgesinde sistemli bir şekilde şîîliği yaymaya çalışmışlar, aynı zamanda bölgenin önemli ilim merkezlerinden kabul edilen Câmîu'l-Karaviyyîn'i inşa etmişlerdir. Böylece Mağrib'in ilmî hayatına kalıcı bir katkı sağlamışlardır.¹¹³

İbrâhim b. Ağleb (ö. 196/812) tarafından kurulan Ağlebîler Devleti, İfrîkiyye, Cezayir

¹⁰⁸Mübârek b. Muhammed el-Mîlî el-Cezâîrî, *Târihu'l-Cezâir fi'l-kadîm ve'l-hadîs* (Cezâir: el-Müessesetü'l-Vataniyye, 1406–1986), 2/58; Dayf, *Târîh*, 10/8; Harekât, *el-Mağrib*, 84-85.

¹⁰⁹Fethullah Zengin, "Midrârîler", *Tarihte Müslümanlar* (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 38-39.

¹¹⁰Dayf, *Târîh*, 10/267-269.

¹¹¹İbn Vâzih el-Ya'kûbî, *el-Büldân*, 192; İbn Haldûn, *Târîh*, 4/245; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/306; Dayf, *Târîh*, 10/28.

¹¹²et-Taberî, *et-Târîh*, 8/198; Ebu Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/799; Anonim, *el-İstibsâr*, 1/194; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/384.

¹¹³İsmail b. Yusuf İbnü'l-Ahmer, *A'lâmü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi'l-karnî's-sâmin*, thk. Muhammed Rıdvan ed-Dâye (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1396–1976), 453; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/210-212; el-Cezâîrî, *Târihu'l-Cezâir*, 2/100; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/132; Yakut, *İdrîsîler Devleti*, 24, 34-35.

ve Sicilya topraklarında 184-296/800-908 yılları arasında hâkimiyet kurmuştur.¹¹⁴ Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd'in (ö. 193/809) yıllık kırk bin dinar vergi karşılığında İfrîkiyye'nin yönetimini İbrâhim b. Ağleb'e vermesiyle Ağlebîler'in özerkliği resmîyet kazanmıştır.¹¹⁵ Ağlebîler de eğitim ve öğretime önem vermişler, İfrîkiyye bölgesinde Beytü'l-Hikmeti't-Tunusî veya Beytü'l-Hikmeti'l-Kayrevânî adı altında yüksek seviyeli bir eğitim kurumu tesis etmişlerdir. Bu kurum sayesinde bölgenin entelektüel birikimine önemli bir katkıda bulunmuşlardır.¹¹⁶

Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da derin izler bırakan önemli siyasi oluşumlardan biri de Fâtımî Devleti'dir. 297-567/909-1171 yılları arasında varlığını sürdüren bu devlet, ilk olarak Mağrib bölgesinde kurulmuş, ardından hâkimiyetini Mısır ve Suriye'ye kadar genişletmiştir. İsmâîlî Şîliği resmi mezhep olarak benimseyen Fâtımîler, Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın (ö. 11/632) soyundan geldikleri iddiasıyla meşruiyetlerini sağlamlaştırmış ve adlarını da buradan almışlardır. Devletin Mağrib'deki temellerinin atılmasında, etkili bir dâî olan Ebû Abdullah eş-Şîî'nin faaliyetleri belirleyici bir rol oynamıştır. İdari merkezlerini Mısır'a taşıyıp başkentleri Kahire'yi inşa ettikten sonra, bu şehri dönemin en parlak ilim ve kültür merkezlerinden biri haline getirmeyi başarmışlardır. Siyasî ve dinî açıdan Sünnî Abbâsî hilafetinin en ciddi rakibi konumuna gelen Fâtımîler, zaman içinde artan iç çekişmeler, askeri gücün zayıflaması ve Haçlı Seferleri gibi dış tehditler neticesinde gerileme sürecine girmiş ve nihayetinde 1171 yılında Selâhaddin Eyyûbî (ö. 589/1193) tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹¹⁷

Zîrîler ve Hammâdîler ise bölgede kurulan Berberî Sanhâce emirliklerindendir. Zîrî hanedanı (362-543/972-1148) bu emirliklerin ilkidir. Kuzey Afrika Zîrîleri ve Endülüs Zîrîleri olmak üzere iki ayrı devlet kurmuşlardır. Kuzey Afrika Zîrîleri, Bulukkîn b. Zîrî (ö. 373/984) tarafından kurulmuş, başlangıçta Fâtımîler'e bağlı kalmış sonraları Abbâsîlere bağlanmışlardır. Başkent Mehdiye'nin Normanlar tarafından ele geçirilmesi ile

¹¹⁴Fethullah Zengin, "Ağlebîler", *Tarihte Müslümanlar* (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 2/44-48.

¹¹⁵İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/92-124; el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 1/69-70; ez-Zirikî, *el-A'lâm*, 1/204; Şevvât, *Medrese*, 1/63-68.

¹¹⁶Şevvât, *Medrese*, 1/151-153; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/38-39, 51.

¹¹⁷el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/75; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/183-186; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/124/129; Şevvât, *Medrese*, 1/69-82; Aydın Çelik, "Fatımîler Devletinin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2015), 433-453.

Zîrî Hanedanı sona ermiştir. Zîrîler döneminde başkent Mehdiye ve Kayrevân gibi şehirler önemli birer ilim ve kültür merkezi haline gelmiş bu dönemde pekçok âlim yetişmiştir.¹¹⁸ Diğer Berberî Sanhâce emirliği ise Hammâdîler (406-547/1015-1152) hanedanlığıdır. Hammâd b. Bulukkîn b. Zîrî (ö. 419/1028) tarafından kurulan bu devlet Fâtımîler'den ayrılarak Abbâsîler'i tanımış ve Mâlikî mezhebini benimsemiştir. Hammâdîler, Muvahhidler ile yaşanan mücadeleler neticesinde gücünü kaybetmiş ve yıkılmıştır.¹¹⁹

448-542/1056-1147 yılları arasında hüküm süren Murâbitlar Devleti önce Mağrib coğrafyasında teşekkül etmiş, sonra hâkimiyet alanını Endülüs ve Sicilya'ya kadar genişletmiştir. Murâbitların temelleri bir Maliki âlimi olan Yahya b. İbrâhim el-Keddâlî'nin (ö. 430/1038) hac farızasını eda ettiği esnada atıldığı görülmektedir. Yahya, Mağrib'in önde gelen Mâlikî âlimlerinden Ebû İmrân el-Fâsî'nin (ö. 430/1039) tavsiyesi ile hac dönüşü esnasında mezhebin önde gelen fıkıh âlimlerinden Abdullah b. Yâsîn el-Cezûlî'yi (ö. 450/1058) davet etmiştir. Mağrib halkı arasında dinî eğitimi yaymak amacıyla yapılan bu teşebbüsün neticesinde Abdullah b. Yâsîn, Senegal Nehri üzerindeki bir adaya ribât inşa ettirmiştir. Hareketin adı ve teşkilatlı yapısının çıkış noktası bu ribât olmuştur.¹²⁰ Mağrib'de meydana gelen dinî ve siyasî kargaşa ortamını bertaraf etmeyi hedefleyen Murâbitlar, Yusuf b. Taşfîn (ö. 500/1106) döneminde Fas ve Cezayir'i de içine alacak şekilde Mağrib'in büyük bir kısmına hâkim olmuşlardır. Ayrıca bu dönemde siyasî iktidar sağlandığı için ilim ve kültür hayatı gelişmiş, bu sayede Murâbitlar İslâm medeniyetine önemli katkılar sunmuşlardır.¹²¹ Murâbitlar yönetimi onların ardından bölgeyi hâkimiyetleri altına alan Muvahhidler tarafından son bulmuştur.

Muvahhidler 524-667/1130-1269 yılları arasında oluşan siyasî boşluğu doldurarak bölgeye hâkim olmuştur. Murâbitların Fas'taki hâkimiyetini sona erdiren Muvahhidler dinî bir reform iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Yönetime karşı muhalefetin temelinde Mâlikî

¹¹⁸İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/239-252; Şevvât, *Medrese*, 1/83-86; Detaylı bilgi için bk. Abdullah Erdem Taş - Yusuf Sansarkan, "Zîrîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbasî Hilâfetini Tanımaları Sürecinde Şîf-Sünnî Mücadelesi", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 546-571.

¹¹⁹el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 5/228; el-Cezâirî, *Târihu'l-Cezâir*, 2/251-253.

¹²⁰el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 3/65; ez-Zirikî, *el-A'âm*, 4/144.

¹²¹Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid b. Alî Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahhâri'l-Mağrib*, thk. Selâhaddîn el-Hevârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426-2006), 122-135; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endülüs*, 2/298-309; Adnan Adıgüzel, "Abdullah b. Yasin ve Murâbitlar Hareketi", *İslâmî İlimler Dergisi* 7/1 (2012), 49-65.

fakihlerin mezhep uygulamalarındaki sert tutumu ve Lemtûne kabilesinin siyasî yönetimine duyulan tepki yer almaktadır. Muvahhidler kelime olarak “Allah’ın birliğini ikrar edenler” anlamına gelmektedir. Hareketi, Berberî asıllı olan Ebû Abdullâh Muhammed b. Tûmert el-Mehdî (ö. 524/1130) tesis etmiştir. İbn Tûmert düşüncelerini önce kendi kabilesi arasında yaymış ardından diğer Berberîlerin desteğini kazanarak Murâbıtlara karşı fiilen saldırılar düzenlemiştir. Onun vefatından sonra hareketin liderliğini Abdülmü’min el-Kûmî (ö. 558/1163) üstlenmiştir. Sistemli bir şekilde ilerleyen Abdülmü’min, Murâbıtları zayıflatmayı başarmış ve 1147 yılında başkent Merakeş’i ele geçirerek Muvahhidler Devleti’ni tesis etmiştir. Daha sonra İşbîliye’yi ikinci merkez yapan Muvahhidler Trablusgarp’a kadar uzanan tüm Mağrib coğrafyasına hâkim olmuşlardır. Böylece bölgeye yeni bir siyasî ve dinî düzen getirmişlerdir.¹²²

Çalışmamız Muvahhidler Devleti’nin yıkıldığı 668/1269 yılı ile sınırlandırılmıştır. Ancak Mağrib’de hüküm süren Berberî hanedanlarından Merînîler (592-870/1196-1465), Mağribü’l-avsatta Yağmurasan b. Zeyyân (ö. 682/1283) tarafından kurulan Abdülvâdîler (633-957/1235-1550) ve İfrîkiyye ve Cezayir’in doğusunda hüküm süren ve yine Berberî asıllı olan Hafsîler’in (625-982/1228-1574) başlangıç dönemlerinin de bu tarih aralığında yer aldığını belirtmek gerekmektedir.

1.4.3. Mağrib’de Dinî Hayat

Mağrib bölgesinin dinî yapısı incelendiğinde; İslâmiyet öncesi bölge nüfusunun büyük ölçüde animist ve politeist unsurlar içeren bir putperestlik anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Bu inanç sisteminde başta koç, boğa ve antilop olmak üzere çeşitli hayvanlara ilâhî vasıflar atfedilmiş ve bu hayvanlar tapınılacak nesne haline getirilmiştir. Ayrıca benzer bir şekilde tabiata atfedilen kutsiyet dolayısıyla dağ, kaya, mağara ve su kaynakları gibi yerler de kutsal kabul edilmiştir. Hâkim olan bu putperestliğin yanı sıra Berberîler içerisinde nisbeten azınlık teşkil etmekle birlikte vahye dayanan dinleri benimseyenler de olmuştur. Bu bağlamda özellikle ticaret yollarının ve zaman zaman bölgenin hâkimiyetini ele geçiren Roma-Bizans’ın etkisiyle Hristiyanlık ve Yahudiliğin yayılmaya başladığı, Mecûsîliğin

¹²²Detaylı bilgi için bk. Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu‘cib*, 136-248; Mahlûf, *Şecere*, 1/204; İnân, *Devletü’l-İslâm fi’l-Endülü’s*, 3/178-280; Adnan Adıgüzel, “Muvahhidler Hareketi’nin Doğuşu”, *EKEV Akademi Dergisi* 16/51 (2012), 115-132; İlyas Uçar, “Bir Berberî Hanedânlık: Muvahhidler (1147-1229)”, *Kalemname* 4/7 (2019), 49-64.

ise belirli ölçüde taraftar bulduğu aktarılmıştır.¹²³ Bu durum genel olarak İslâm fetihlerine kadar bu şekilde devam etmiştir.

İslâm'ın Mağrib coğrafyasına girişinin ardından yaşanan dinî ve fikrî dönüşüm hicrî II. yüzyıldan itibaren daha belirgin bir hâl almaya başlamıştır. Bu dönemde siyasî ve itikadî muhalefetin önemli bir temsilcisi olan Hâricîlik hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur. Aynı zamanda Mu'tezile ekolü de bölgeye nüfuz etmeye başlamış ancak topluma etki alanı Hâricîliğin gölgesinde kalmıştır.¹²⁴ Mağrib'in hem siyasî durumunu hem de dinî ve fikrî yönelimini etkileyen en önemli gelişme hicrî III. asırda Şîî bir devlet olan Fâtımîler Devleti'nin tesis edilmesi olmuştur.¹²⁵ Fâtımîler'den sonra bölgenin dinî ve mezhepsel durumunda yeniden bir değişiklik meydana gelmiştir. "Devletü'l-Fukaha" olarak adlandırılan Murâbitlar Devleti'nin ideolojisinde merkezi bir rol üstlenen Mâlikî fakihlerine atfedilen değer bu değişikliğin temel sebebidir. Mağrib bölgesinde mezhebî birliğin temininde Murâbitların en önemli aktör oldukları tartışmasız bir gerçektir. Bölgede Hanefî, Şâfiî, Zâhirî, Evzâî ve Sevrî gibi mezhep ekolleri olsa da Mâlikî mezhebi Murâbitlar döneminde resmî bir hüviyet kazanmıştır.¹²⁶ Muvahhidler döneminde Şîîliğin izleri yok olmuş ve Mâlikîlik coğrafyaya iyice yerleşmiştir.¹²⁷ Ayrıca Muvahhidler döneminde bölgede tasavvufî hareketler ön plana çıkmaya başlamış, bu da halkın düşünce yapısında etkili olmuştur. Örneğin Merînîler döneminde kurulan Şâzelî tarikatı Mağrib'deki peygamber algısını etkilemiştir.¹²⁸

13. yüzyılda Mağrib'de etkisi yadsınamayacak olan Şâzelî tarikatının en önemli isimlerinden biri Abdüsselâm b. Meşîş'tir (ö. 625/1228). Mağrib tasavvuf geleneğinin mimarlarından olan İbn Meşîş, Kur'an ve sünnet temelli bir din alayışını benimsemiştir.

¹²³ Alfred Bel, *el-Firâku'l-İslâmiyye fi's-Şimâli'l-İfrîkiyye*, çev. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: Dârul-Ğarbi'l-İslâmî, 1987), 55-60; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/116, 122; Mahlûf, *Şecere*, 2/123; Harekât, *el-Mağrib*, 77; Mûnîs, *Fethu'l-ʿArab li'l-Mağrib*, 28-33; Gökalp, *Kadı İyâz*, 3; Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/482-483.

¹²⁴ Bel, *el-Firâku'l-İslâmiyye*, 5.

¹²⁵ ez-Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 4/197.

¹²⁶ Emine Nurefşan Dinç, "Murâbitlar Devleti'nde Fukahanın Konumu", *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (2019), 874.

¹²⁷ Detaylı bilgi için bk. Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Muʿcib*, 136-248; Mahlûf, *Şecere*, 1/204; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 3/178-280; Adıgüzel, "Muvahhidler Hareketi'nin Doğuşu", 115-132; Uçar, "Bir Berberî Hanedanlık: Muvahhidler (1147-1229)", 49-64.

¹²⁸ Ahmet Murat Özel, "Şâzeliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/387-390; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 45.

Peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Muhammed b. Ebû Tavâcîn ile mücadele etmiş ve bu uğurda canını feda etmiştir. Şehadetinden sonra “Şehid kutub” olarak anılmış, türbesine özel bir kutsiyet atfedilmiştir. İbn Meşîş’in Mağrib tasavvuf tarihi açısından önemi, Şâzelî tarikatının kurucusu Ebü’l-Hasan eş-Şâzelî’yi (ö. 656/1258) yetiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Ebü’l-Hasan eş-Şâzelî 593/1196 yılında Tunus’ta doğmuştur. Mürşidi Abdüsselâm b. Meşîş’in rehberliğinde 1224-1226 yılları arasında İfrîkiyye’de inzivaya çekilerek manevi bir hazırlık sürecinden geçmiştir. Otuzlu yaşların ortalarında Tunus’ta irşad faaliyetlerine başlamış ve böylece tarikatın temellerini atmıştır. 1244 yılında eş-Şâzelî’nin İskenderiye’ye yerleşmesi ile tarikat yaygınlaşmaya başlamış, Mısır ve Mağrib’in kırsal kesimlerine kadar ulaşmıştır.¹²⁹ Ehl-i sünnet çizgisinden ayrılmamaya özen gösteren tarikatın Mevlid-i Nebî gibi önemli günlerde büyük törenler organize ettiği ifade edilmiştir. İbn Meşîş’in, Salâtü’l-Meşîşîyye adıyla meşhur olan bir evrâdı bulunmaktadır. Osmanlı coğrafyasında İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) gibi birçok mutasavvıf tarafından şerh edilen bu evrâd kısa bir salavattan ibarettir. Salâtü’l-Meşîşîyye’nin Mağribîlilerin Hz. Peygamber algılarını derinden etkilediğini, dolayısıyla siyer kültürünün oluşmasına da etkisi olduğunu düşünmekteyiz.

Salâtü’l-Meşîşîyye:

(1) (2) ! ! ! ()¹³⁰

Türkçe Çevirisi:

Ya Rabbi bütün sırların kendisinden zuhura geldiği zata salât et.Bütün nurlar onun zatından zuhura geldi. Hakikatler onun varlığında toplandı. Âdeme ait ilimler (Resulullah’ın kalbine) indirilmiş ve yerleştirilmiştir. Mahlukâtı aciz kıldı. İdrakler

¹²⁹Şâzelî tarikatının alt kolları bulunmaktadır. Cezûliyye kolunun kurucusu Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî’nin (ö. 870/1465) şaheseri kabul edilen Delâilü’l-hayrât, İslâm dünyasında son derece etkili olmuş bir eserdir. Sadece kendi tarikatıyla sınırlı kalmayıp diğer tasavvuf çevrelerinde de büyük kabul gören bu salavatı okuyanların, günahlarının affedileceğine, Hz. Peygamber’in şefaatine nail olacaklarına ve dünyevi sıkıntılarının giderileceğine inanılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, thk. Muhammed Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1431–2009), 1/759; Süleyman Uludağ, “Cezûlî, Muhammed b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

¹³⁰Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Cemheretü makalât ve’r-resâil eş-Şeyh el-İmâm Muhammed et-Tahir İbn Âşûr*, thk. Muhammed Tâhir el-Misâvî (Ürdün: Dâru’n-Nefâis li’n-neşr ve’t-tevzi, 1436–2015), 1/272; Abdullâh b. Abdussamed Kennûn, *en-Nübuğu’l-Mağribî fi’l-edebi’l-Arabî* (bk.yk., 1380–1960), 2/330-331.

aciz kaldı, bizden öncekiler ve bizden ileri olanlarla sonrakiler onu idrak edemedi. Melekût bahçesi onun cemâlinin çiçeği ile şenlenmiştir. Ceberût âleminin havuzları onun nurlarının feyzi ile fişkırmıştır. Hiçbir şey yoktur ki ona bağlı olmasın. Eğer vasıta olmaz ise denildiği gibi mevsût gider. Senin şanına layık bir salât ile senden ona onun ehil olduğu salâtı eyle. Ya Rabbî! Muhakkak o, sana delalet eden toplayıcı olan sırrındır. Senin önünde duran en büyük perdedir. Beni Rasulullah'ın nesebine dâhil eyle ve şerefının hakikatine vakıf eyle. Ya Rabbî! Onu bana öyle bildir ki cehil yollarından selâmette olayım. Fazlın ve lütfun geleceği yerlerden vasıtasız olarak o salâvat ile içeyim. Onun yolu üzerine sana kulluk etme yükünü senin yardımınla bana yükle. Beni bâtlı üzerine fırlat ta ki bâtlı ortadan kaldırayım. Beni ehadiyyet denizlerine ilka eyle. Beni süratle tevhidin çamurlarından çıkar. Beni vahdet denizinin hakikatinde öyle bir gark eyle ki yalnız onunla göreyim, işiteyim, bulayım ve idrak edeyim. Hicab-ı a'zamı (Resulullah'ı) benim ruhumun hayatı kıl. Onun ruhunu benim hakikatimin sırrı kıl. Hakkı'l-evvelîn hakkı ile (onun yüzü suyu hürmetine) onun hakikatini âlemlerime cami kıl. Ya Evvel! Ya Âhir! Ya Zâhir! Ya Bâtın! Kulun Zekerıyya'nın (a.s.) duasını neyle kabul etmiş isen benim duamı da kabul buyur. Bana seninle ve senin için yardım eyle. Beni seninle ve senin için destekle. Kendinle beni cem eyle. Senden gayrısı ile aramızı ayır. Allah! Allah! Allah! “Şüphesiz sana o Kur'ân'ı farz kılan seni muhakkak bir meada kadar geri getirecektir.” (Kasas Suresi, 85) “Ey Rabbimiz! Bizlere ledünnünden (katından) bir rahmet ihsan eyle ve bizim için işimizden bir muvaffakiyet hazırla.” (Kehf Suresi, 10)¹³¹

¹³¹İsmâîl Hakkı Bursevî, *Şerh-i Salât-ı Meşîşiyye*, ed. Muzaffer Ergür (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 2009), 83-135.

2. BÖLÜMLER

2.1. Mağrib’de Siyer Kültürünün Gelişimi

Mağrib siyer kültürünün gelişimi çok katmanlı bir tarihsel sürecin sonucudur. İslami ilimlerin buraya intikali ve buradaki kültürün kendine has özelliklerinin ortaya çıkardığı ihtiyaçlar, Mağrib siyer yazıcılığının ve kültürünün kendine has bir renginin oluşmasına yol açmıştır.

İslâmî ilimlerin Mağrib’e intikali sürecinde öncelikle sahâbîlerin üstlendikleri rol üzerinde durmak gerekmektedir. Hulefâ-yi râşidîn döneminde bölgenin fethine bizzat iştirak eden sahâbîler, siyasî ve askerî bir yayılmanın ötesinde vahye dayalı birikimin ve dinî tecrübenin sistemli bir şekilde aktarımını da temsil etmişlerdir. Hz. Peygamber’in rahle-i tedrisinden geçen sahâbe nesli, hem teorik hem de amelî açıdan İslâm’ın temel esaslarını Mağrib’in kadim topraklarına taşımışlardır. Böylece bölgenin dinî ve kültürel kimliğinin oluşmasında belirleyici bir etkiye sahip olmuşlardır. Kur’an’ın doğru bir şekilde tilaveti ve ezberlenmesine yönelik tesis ettikleri eğitim merkezleri hayati bir görev üstlenmiştir.¹³² Aynı zamanda Hz. Peygamber’in hadislerini ve sünnetini şifahen aktarmaları Mağrib ilmî geleneklerine temel teşkil ederken, sahabenin fikhî konularda verdiği hükümler toplumsal hayatın nizamında önemli bir başlangıç noktası olmuş ve zamanla Mâlikî fikhının bölgede yayılmasına zemin hazırlamıştır.¹³³ Netice itibarıyla sahâbîler, Doğu ile Mağrib’deki yeni Müslüman topluluklar arasında benzersiz bir köprü rolü üstlenmişlerdir. İlerleyen yüzyıllarda Mağrib ve Endülüs coğrafyalarında ortaya çıkan ilmî birikim, bu kurucu neslin attığı tohumların bir mahsulüdür.

Bütün bunlara rağmen muhtemelen kaynakların günümüze ulaşmaması nedeniyle sahabenin Mağrib’deki ilmî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Diğer taraftan Mağrib’in fetih sürecinin uzaması nedeniyle sahâbîlerin burada uzun süre ikamet edememeleri, fethin tamamlandığı yıllarda ise hayatta olan sahâbîlerin sayıca azlığı nedeniyle Doğu’ya nazaran ashâbın buradaki etkisi çok daha az olmuştur.¹³⁴

Erken dönemde Mağrib coğrafyasında bulunmuş olan sahâbîlere dair kesin bir sayı

¹³²Şelebî, *el-Kıraât*, 28; Şevvât, *Medrese*, 2/502-504; Kurt, *Mağrib ve Endülüs’de Hadis*, 59-60.

¹³³el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/234; Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 3/80.

¹³⁴Kurt, *Mağrib ve Endülüs’de Hadis*, 55.

vermek mümkün değildir. Kaynaklarda ismen zikredilenler genellikle hadis rivayeti gibi ilmî vasıflarıyla meşhur olmuş kimselerdir. Nitekim Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd (ö. 33/653) ve Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 63/682) gibi isimler hem çok sayıda hadis rivayet eden muksirûn arasında yer almakta, hem de fıkıh ilmindeki derinlikleri sebebiyle abâdile grubu içerisinde zikredilmişlerdir.¹³⁵ Bu isimlere ilaveten Mağrib'e gidenler arasında yer alan Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692), Fadâle b. Ubeyd (ö. 53/672), Süfyân b. Vehb (ö. 82/701) ve Abdurrahmân b. el-Esved (ö. 99/717) gibi birçok sahâbî Kur'an'ı cem edenler arasında yer almışlardır.¹³⁶ İlk gazvelere binlerce sahâbînin iştirak ettiği belirtilse de adı bilinen sahâbîlerin sayısı çok azdır. Bu minvalde Ebü'l-Arab, on yedi¹³⁷, Mâlikî (ö. 449/1057), yirmi dokuz¹³⁸, Selâvî (ö. 1315/1897), kırk bir¹³⁹, Şevvât ise kırk beş sahâbînin¹⁴⁰ bölgeye girdiğini ifade etmektedirler. Sayılardaki bu farklılık rivayetlerin güvenilirliğinden, sahâbî tanımından ve araştırmacının metodolojik yaklaşımından kaynaklanmış olabilir.

¹³⁵Ebû Bekr Ahmed b. Zühayr b. Harb en-Nesâî İbn Ebû Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Hilâl (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1424–2004), 2/104; Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1401–1981), 1/46; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-Resûl mine'l-ebnâ'i ve'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'c*, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nemîsî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420–1999), 9/136.

¹³⁶Şelebî, *el-Kıraât*, 28.

¹³⁷Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 17-18.

¹³⁸el-Mâlikî, *Riyâz*, 60-98.

¹³⁹Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/142-146.

¹⁴⁰Şevvât, *Medrese*, 2/480-502.

Çizelge 2.1. Tablo 1: Medresetü'l-hadîs Eserine Göre Mağrib'e Giden Sahâbîler

No	Sahâbî İsmi	No	Sahâbî İsmi
1	Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib	2	Abdullah b. Amr b. el-Âs
3	Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib (ö. 80/699-700)	4	Abdullah b. Mes'ûd el-Huzelî
5	Abdullah b. Nâfi' b. el-Husayn	6	Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb
7	Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh el-Kuraşî el-Âmirî	8	Abdullah b. Üneys el-Cühenî (ö. 54/674)
9	Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm	10	Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Siddîk (ö. 53/672)
11	Abdurrahman b. ez-Zebîr el-Kurazî	12	Amr b. Avf el-Müzenî (ö. 59/678 civarında)
13	Bilâl b. el-Hâris el-Müzenî (ö. 60/679)	14	Busr b. Ebû Ertât (ö. 86/705)
15	Cebele b. Amr el-Ensârî	16	Cerhed b. Hüveylid el-Eslemî (ö. 61/680)
17	Ebû Lübâbe el-Ensârî (ö. 40/660)	18	Ebû Dubeys el-Belevî
19	Ebû Rimse el-Belevî	20	Ebü'l-Yakzân
21	Ebû Zem'a el-Belevî (ö. 34/655 veya 45/666)	22	Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/652)
23	Ebyâd	24	Fadâle b. Ubeyd el-Ensârî
25	Hâlid b. Sâbit el-Fehmî (ö. 14/635 [?])	26	Hamza b. Amr el-Eslemî (ö. 61/680)
27	el-Hâris b. Habîb b. Huzeyme el-Kuraşî el-Âmirî	28	el-Hâris b. el-Hakem es-Sülemî
29	el-Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib (ö. 50/670)	30	el-Hüseyn b. Ali b. Ebû Tâlib (ö. 61/680)
31	Ka'b b. Amr el-Ensârî (ö. 55/674)	32	Kays b. Yesâr b. Müslim el-Kinânî
33	Mes'ûd b. el-Esved el-Belevî (ö. 8/630)	34	el-Mikdâd b. Amr b. Sâ'lebe el-Behrânî (ö. 33/653)
35	el-Misver b. Mahreme el-Kuraşî ez-Zuhrî (ö. 64/683)	36	Muâviye b. Hudeyc et-Tüçibî (ö. 52/672)
37	el-Müneyzir el-Eslemî el-İfrîkî	38	el-Museyyeb b. Hazn el-Kuraşî el-Mahzûmî (ö. 94/713)
39	el-Mutallib b. Ebû Vedâa es-Sehmî	40	Rebia b. İbad ed-Duelî (ö. 94/713)
41	Ruvefî' b. Sâbit el-Ensârî (ö. 56/675)	42	Seleme b. Amr b. el-Ekva' el-Eslemî (ö. 74/693)
43	Selkân b. Mâlik	44	Süfyân b. Vehb el-Havlânî
45	Ziyâd b. el-Hâris es-Sudâî		

Yukarıdaki isimlerin yanında “sigâru's-sahâbe” olarak adlandırılan genç sahâbîler, “el-Muhadramûn” şeklinde isimlendirilen Hz. Peygamber'in zamanına yetiştiği halde onu göremeyenler ve “kibâru't-tâbiîn” olarak adlandırılan yaşlı tâbiîler de zikredilebilir. Bu

isimler arasında Mağrib'in fethinde, Kayrevân'ın kuruluşunda ve oradaki ilmî hayatın oluşumunda rol alanlar muhakkak vardır. Her ne kadar aşağıdaki isimlerin tamamının Mağrib'de sistematik bir şekilde ilmî faaliyetler yürüttüğüne dair kesin deliller olmasa da bu kimselerin sahâbîlerin arasında olmaları, onların ahlakları ve şer'î uygulamaları ile yoğrulmaları nedeniyle en azından amelî sünnetin ve ibadetlerin yaygınlaşmasında etkili oldukları ifade edilebilir.¹⁴¹

Çizelge 2.2. Tablo 2: Medresetü'l-hadîs eserine göre Sigâru's-sahâbe, el-Muhadramûn ve Kibâru't-tâbiîn'den Mağrib'e giden isimler

No	İsim	No	İsim
1	Abdurrahmân b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib	2	Abdurrahmân b. el-Esved
3	Abdurrahmân b. el-Hâris b. Hişâm(ö. 43/663-64)	4	Abdurrahmân b. Subeyha el-Leysî
5	Abdurrahmân b. Zeyd b. el-Hattâb(ö. 71/690)	6	Âsım b. Ömer b. el-Hattâb(ö. 70/689)
7	Ebü'l-Muhâcir ed-Dînâr (ö. 64/683)	8	Ebü Mansûr el-Fârisî
9	el-Ekder b. Humâm el-Lahmî	10	Hassân b. en-Nu'mân el-Gassânî
11	Hüveylid b. Hâlid el-Huzelî (ö. 28/648-49)	12	Keysân el-Makburî (ö. 100/718-19)
13	Kurayb b. Ebrehe	14	Ma'bed b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib
15	Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs (ö. 65/685)	16	es-Sâib b. Âmir b. Hişâm (ö. 20/641)
17	Saîd b. el-Âs b. Saîd (ö. 59/679)	18	Tubey' İbn İmraeti Ka'b el-Ahbâr
19	Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattâb(ö. 37/657)	20	Ukbe b. Nâfi' el-Fihri
21	Züheyr b. Kays el-Belevî		

Mağrib'de hadis rivayet eden on sahâbînin ismini tespit edebildik. Bu sahâbîler isnâd zincirinin ilk halkasını oluşturmaktadırlar. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb'dan Meysere ez-Zerûdî ve Yezid b. Kasit, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'ten Abdullah b. Ebû Rebîa ondan

¹⁴¹Şevvât, *Medrese*, 2/502-504; Kurt, *Mağrib ve Endülü's'de Hadis*, 59-60.

da İbn Abdülhakem, Cebele b. Amr el-Ensârî'den Süleymân b. Yesâr, Ebü'l-Yakzân'dan Ebû Uşşâne el-Meâfirî, Ebû Zem'a el-Belevî'den Ehl-i İfrîkiyye, Fadâle b. Ubeyd el-Ensârî'den Haneş b. Abdullah es-San'ânî (ö. 100/718), el-Müneyzir el-Eslemî el-İfrîkî'den Ebû Abdurrahmân el-Hubulî, Ruveyfî' b. Sâbit el-Ensârî'den Haneş b. Abdullah es-San'ânî, Süfyân b. Vehb el-Havlânî'den Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Ziyâd b. el-Hâris es-Sudâî'den Abdurrahmân b. En'um (ö. 161/777) hadis rivayet etmişlerdir.¹⁴²

Mağrib'e giden sahâbîler arasında yer alan Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyir b. el-Avvâm, Abdullah b. Ömer b. Hattâb, Süfyân b. Vehb el-Havlânî ve Abdurrahmân b. Esved gibi isimlerin Kur'an öğretimiyle ilgilendikleri bilinmektedir. Bu sayede Kur'an'ın doğru tilaveti ve kıraat geleneği Mağrib'e intikal etmiştir.¹⁴³ Muhtemelen bu isimlerin yetiştirdiği öğrenciler de bölgede Kur'an öğretimine devam etmişlerdir. Sahâbîlerin Mağrib'in fethi ve İslâmî ilimlerin bölgeye nakli konusunda üstlendikleri misyon inkar edilemez. Ancak fetihlerin yavaşladığı ve İslâmî kültürün yerleşmeye başladığı tâbiûn döneminin izleri, bölgede daha belirgin bir şekilde görülmüştür. Tâbiûndan Ebû Saîd Keysân el-Makburî,¹⁴⁴ Haneş b. Abdillâh es-San'ânî el-İfrîkî,¹⁴⁵ İkrime, Süleymân b. Yesâr (ö. 107/725),¹⁴⁶ Uley b. Rabâh b. Kasîr el-Lahmî (ö. 114/732),¹⁴⁷ Cu'sul b. Âhân (Hâ'ân) er-Ruaynî (ö. 115/733 civarı),¹⁴⁸ Rabîa b. Yezîd el-İyâdî (ö. 123/740),¹⁴⁹ Ebû Alkame el-Fârisî¹⁵⁰ ve İsmâil b. Ubeydullâh b. Ebu'l-Muhâcir el-Kuraşî'nin¹⁵¹ Mağrib'de Kur'an öğretimi ile ilgilendikleri bilinmektedir.¹⁵²

Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz döneminde Mağrib'deki eğitim öğretim faaliyetlerinde ciddi bir değişim ve ilerleme kaydedilmiştir. Halifeliğinin ilk günlerinde neredeyse bütün valileri görevden alan Ömer b. Abdülazîz, her bir bölgeye yeni vali ve kadı tayin

¹⁴²Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 23-24; el-Mâlikî, *Riyâz*, 96-97; İbn Abdülber, *el-İstîcâb*, 2/118, 3/679; Şevvât, *Medrese*, 2/469-480; Kurt, *Mağrib ve Endülü's'de Hadis*, 60-68.

¹⁴³Şelebî, *el-Kıraât*, 97-118.

¹⁴⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/123-124.

¹⁴⁵Şelebî, *el-Kıraât*, 114-116.

¹⁴⁶Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 18-19.

¹⁴⁷Şevvât, *Medrese*, 2/529.

¹⁴⁸Ebü Saîd Abdurrahmân b. Ahmed İbn Yûnus, *Târîhu Mısır*, thk. A. F. Abdülfettâh (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421-2000), 1/88-89.

¹⁴⁹Şelebî, *el-Kıraât*, 120-121.

¹⁵⁰Şevvât, *Medrese*, 2/532.

¹⁵¹el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/115-117.

¹⁵²Kurt, *Mağrib ve Endülü's'de Hadis*, 73-74.

etmiştir. Halife, valilerin istişare etmeleri maksadıyla ve İslâmî ilimlerin bölgede iyi bir şekilde öğrenilmesi amacıyla valiler ile birlikte bir grup âlimi de göndermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Mağrib bölgesine Ebû Abdülhamîd İsmâil b. Ubeydullah'ı vali tayin etmiş,¹⁵³ dokuz kişiden oluşan bir âlim heyetini de onunla birlikte görevlendirmiştir. Valiyide içine alacak şekilde Aşere adı verilen ve on kişiden oluşan bu grubun Kayrevân'a gidiş amaçları ilmin ve sünnetin doğru bir şekilde yayılması olmuştur.¹⁵⁴ Bu heyet Mağrib ve Endülüs'te İslâm'ın yayılma hızını ve şeklini etkilemiştir. Heyetin başkanlığını vali İsmâil b. Ubeydullah yapmıştır. Heyette yer alan kişiler Keyravân'ın çeşitli bölgelerine yerleşerek evlerinin yakınlarına mescitler ve küttâblar inşa etmişlerdir.¹⁵⁵ İnşa edilen bu yapılarla birlikte Mağrib'de Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in sünneti ve İslâm fıkhi daha sistemli bir şekilde öğretilmiştir.¹⁵⁶ Bunların yanında aslen Mağribli olan tâbiîlerden Uley b. Rebâh, Ziyâd b. En'um ve Haneş'in de birer mescit yaptırdıkları ve bu mescitlerin aktif bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetlerinde yer aldığını ifade etmek gerekmektedir.¹⁵⁷ Valinin danışma kurulunu teşkil eden Aşere heyeti özellikle Kur'ân-ı Kerîm öğretimine ağırlık vermiştir. Âlimler, Aşere heyetinden önce Kayrevân'da kıraat farklılıklarının yer aldığını, heyetin Hz. Osman mushafını dikkate alarak eğitim verdiğini ve nihayetinde Mağrib'de kıraat konusunda resmi bir standardın oluştuğunu ifade etmektedirler.¹⁵⁸ Küttâblarda, temel dinî bilgiler dersleri yapıldıktan sonra mescitlerde Arapça ve hadis dersleri yapmışlardır. Halifenin emri ile derlenen hadisler bu heyet ile Kayrevân'a gönderilmiştir. Heyetin içerisinde yer alan Kütüb-i Sitte ravilerinin de etkisiyle bölge halkı sistemli bir şekilde hadis ilmiyle tanışmıştır.¹⁵⁹ Kayrevânlı Abdurrahmân b. Ziyâd, Ubeydullah b. Zahr, Yesâr el-İfrîkî, Ebû Kureyb Cemîl, Ebû Zür'a el-İfrîkî, Mûsâ b. Uley (ö. 163/779) ve Ziyâd b. En'um gibi birçok kişi heyette yer alan âlimlerden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁶⁰ Mağrib'in diğer bölgelerinden ve Endülüs'ten birçok kişi Aşere heyetinin ilim halkasına katılmak için Kayrevân'a gelmişler,

¹⁵³Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420–2000), 9/92.

¹⁵⁴Şevvât, *Medrese*, 2/514-523.

¹⁵⁵Şevvât, *Medrese*, 2/512; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/57.

¹⁵⁶Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 20-21; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/100; Şelebî, *el-Kıraât*, 128.

¹⁵⁷el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/119, 121, 129.

¹⁵⁸Şelebî, *el-Kıraât*, 122-124.

¹⁵⁹Şelebî, *el-Kıraât*, 509; Esra Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslâmlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (Edebiyat - Tarih)* (Kütahya, 2015), 3/252.

¹⁶⁰el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/102-103, 117-118, 168-169.

eğitimlerini tamamladıktan sonra tekrar geldikleri bölgelere dönerek öğrendikleri ilmi yaymak için çaba sarf etmişlerdir. Böylece Kayrevân merkezli yürütülen bu eğitim faaliyetleri zamanla Mağrib'in diğer şehirlerine hatta Endülüs'e de yayılmıştır.¹⁶¹

Mağrib'in İslâmlaşma sürecinde Aşere heyetine yardım eden bir grup âlim de bulunmaktadır. Ebû Kureyb el-Meâfirî, Abdullah b. Abdülhakem el-Belevî, Ebû Hâlid Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'um el-Meâfirî (ö.161/777), Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) gibi âlimler yerel kültüre hâkim oldukları için heyete destek olmuşlardır.¹⁶² Elbette Ömer b. Abdülazîz'in takip ettiği yönetim anlayışı da İslâmlaşma sürecinde etkili olmuştur. Büyük ölçüde ortadan kaldırılan Arap-Mevalî ayrımı toplumsal bütünleşmeyi kolaylaştırmıştır.¹⁶³

Çizelge 2.3. Tablo 3: Ömer b. Abdülazîz'in Mağrib'e gönderdiği Aşere Heyeti

Aşere Heyeti	Aşere Heyeti
Ebû Abdülhamîd İsmâil b. Ubeydullah b. Ebü'l-Muhâcir el-Kureşî	Ebû Saîd Cu'sûl b. 'Ahân er-Ruaynî (ö. 115/733)
Abdullah b. Yezid el-Meâfirî el-Hubulî (ö. 100/718)	Hibbân b. Ebû Cebele el-Kureşî (ö. 125/742)
Abdullah b. el-Muğîra el-Kenânî (ö. 123/740 sonrası)	Mevheb (Mevhib) b. Hayy el-Meâfirî
Ebü'l-Cehm Abdurrahman b. Rafî' et-Tenûhî (ö. 113/731)	Ebü Mes'ud Sa'd b. Mes'ûd et-Tücîbî
Ebü Sümâme Bekr b. Sevâde el-Cüzzâmî	Talk b. Ca'bân el-Farisî

Mağrib'e giden tâbiînle ilgili sayısal verileri tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak sahâbîlerden daha çok tâbiînin bölgeye gittiği söylenebilir. Kaynaklarda yer alan tâbiîn isimleri arasında farklılıklar da mevcuttur. Ebü'l-Arab, elli bir,¹⁶⁴ Mâlikî, altmışaltı,¹⁶⁵

¹⁶¹ Keskin, “‘Aşere’ Heyeti”, 3/252.

¹⁶² Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kâsım er-Rakîk el-Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib* (Dâru'l-Fircânî, 1414–1994), 24.

¹⁶³ Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 79; Keskin, “‘Aşere’ Heyeti”, 3/253.

¹⁶⁴ Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 18-29.

¹⁶⁵ el-Mâlikî, *Riyâz*, 99-151.

Şevvât ise kırk dokuz isim zikretmektedirler.¹⁶⁶

Çizelge 2.4. Tablo 4: Kaynaklarda İsmi Geçen Mağrib'e Giden Tâbiîler

No	İsim	No	İsim
1	Abbâd b. Abdussamed	2	Abdülcebbâr b. Ebû Seleme ez-Zührî
3	Abdülmelik b. Mervân b. Hakem	4	Abdullah b. Şimâse el-Fihri
5	Abdullah b. Yezîd el-Meâfirî el-Hubulî (ö. 100/718)	6	Abdurrahmân b. Abdullah el-Gâfikî (ö. 114/732)
7	Abdurrahmân b. Râfi' et-Tenûhî (ö. 113/731)	8	Abdurrahmân b. Usmeyfa' el-İfrîkî
9	Cu'sul b. Âhân	10	Duhayn b. Âmir el-Hacrî (ö. 100/718)
11	Muhammed b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (103/721'de hayatta)	12	Uley b. Rabâh el-Lahmî
13	Ziyâd b. En'um eş-Şa'bânî	14	Ebû Alkame el-Fârisî
15	Abdurrahmân b. Şimâse el-Mehrî (ö. 100/718'den sonra)	16	Ebü'l-Ebyad el-Ansî (ö. 88/706)
17	Ebû Gutayf el-Huzelî	18	Ebû Kabîl Huyey b. Hânî (ö. 128/745)
19	Ebû Mes'ûd Sa'd b. Mes'ûd et-Tucibî	20	Abdullah b. el-Muğîra el-Kinânî (ö. 123/740'tan sonra)
21	Ebü'n-Nasr Hibbân el-Kuraşî (ö. 122/739 veya 125/742)	22	Ebû Râşid Haneş es-San'ânî
23	Ebû Sumâme Bekr b. Sevâde	24	Hayve b. Recâ et-Temîmî
25	İkrime	26	İmrân b. Abd el-Meâfirî

¹⁶⁶Şevvât, *Medrese*, 2/505-506.

Çizelge 2.4. Tablo 4: Kaynaklarda İsmi Geçen Mağrib'e Giden Tâbiîler (devam)

No	İsim	No	İsim
27	İsmâîl b. Ubeyd Mevla'l-Ensâr Tâcirullah (ö. 107/725)	28	İsmâîl b. Ubeydillah el-Kuraşî
29	Ebû Yahyâ İyâd b. Ukbe el-Fihri (ö. 100/718)	30	Mâlik b. Kays
31	Mevhib b. Hay el-Meâfirî	32	Meysere ez-Zerûdî
33	el-Muğîre b. Ebû Bürde el-Abderî	34	Mürre b. Ukbe b. Nâfi' (ö. 107/725)
35	Mûsâ b. el-Eş'as el-Belevî	36	Mûsâ b. Nusayr
37	Müslim b. Yesâr et-Tunbuzî	38	Rebîa b. Yezîd el-İyâdî (ö. 123/740)
39	Râfi'b. Ukayb el-Kilâî	40	Rifâ'a b. Râfi'b. Hadîc
41	Selmân b. Âmir es-Süfyânî	42	Süleymân b. Avsece el-Lahmî
43	Süleymân b. Yesâr	44	Talk b. Ca'bân el-Fârisî
45	Umâra b. Ğurâb et-Tücîbî	46	Umâra b. Râşid el-Kinânî (ö. 100/718 civarı)
47	Yahyâ b. el-Hakem b. Ebû'l-Âsî (ö. 81/700)	48	Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 144/761)
49	Yezîd b. Ebû Mansûr el-Ezdî	50	Yezîd b. Hâlid el-Kaysî
51	Zeyd/Yezîd b. Kasit es-Seksekî	52	Ziyâd b. Müslim el-Ğifârî
53	Ziyâd b. Nu'aym	54	Zühre b. Ma'bed el-Kuraşî (ö. 135/752)

Bahsi geçen bütün bu sahâbîler ve tâbiîler başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere Hz. Peygamber'in hadislerini ve henüz yeni gelişmeye başlayan diğer İslâmî ilimleri bu bölgeye intikal ettirmişler ve bizzat yaşayarak rol model olmuşlardır. Böylece halk, İslâm'ın sadece teorik kurallarını değil; bu kuralların uygulamasını müşahade etmiştir. Ahlâk, ticaret, komşuluk ilişkileri, savaş ve barış hukuku gibi hususlar bu canlı örnekler vasıtasıyla

Mağrib'e yerleşmeye başlamıştır.¹⁶⁷ Bütün bu ilmî faaliyetler hiç şüphesiz siyer ilmine de bir alt yapı oluşturmuştur. Bilhassa hadis öğretiminin doğrudan doğruya siyer ilmiyle ilişkili olması nedeniyle Mağrib siyer yazıcılığında önemli bir rol üstlenmiştir.

Mağrib siyer kültürü içerisinde, Kütüb-i Sitte eserlerinin Mağrib coğrafyasına hangi dönemde kim tarafından ulaştığı büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Özellikle de bölgedeki yaygınlığı ve etkisi sebebiyle İmâm Mâlik'in el-Muvatta'ı diğerlerine göre daha fazla önem taşımaktadır. Kayrevânlıların, İmâm Mâlik ile ilişkileri Abdullah b. Ferrûh, Bühlûl b. Râşid ve Abdullah b. Ömer b. Gânim'den oluşan bir heyet vasıtasıyla hicrî 145 yılından önce başladığı aktarılmıştır.¹⁶⁸ İmâm Mâlik'in onlara gösterdiği yakın alaka ve ihtimam nedeniyle Kayrevânlıların ona teveccühünün arttığı aktarılmaktadır. Bu ilk temas sonrasında Ali b. Ziyâd el-Absî (ö. 183/799) el-Muvatta'ı ilk defa Mağrib'e getirmiş, İmâm Mâlik'in görüşlerini ve düşüncelerini bu coğrafyaya aktarmıştır.¹⁶⁹ Daha sonra el-Muvatta'ın farklı nüshalarına sahip olan Abdullah b. Ömer b. Gânim, Esed b. Furât, Abdülazîz b. Yahyâ, Muhammed b. Muâviye el-Hadramî, Halef b. Cerîr ve İsâ b. Şecerâ'dan oluşan bu raviler İmâm Mâlik'ten rivayet aktarmak suretiyle bölgede mezhebin köklü bir şekilde yayılmasına vesile olmuşlardır.¹⁷⁰

Kütüb-i Sitte içerisinde yer alan bir diğer hadis kaynağı olan İmâm Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'i, ilk defa Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî (ö. 403/1012) aracılığıyla Mağrib'e getirilmiştir. Kâbisî, bu eseri Mekke'de Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'den (ö. 371/981) dinlemiştir.¹⁷¹ İmâm Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh*'i, hicrî dördüncü asrın son çeyreğinde Mağrib ve Endülüs coğrafyasına girmiştir. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed en-Nesevî'den (ö. 396/1005) icazet yoluyla alan Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) bu eseri Endülüs'e getirmiştir. *Sahîh-i Müslim* muhtemelen aynı yıllarda Mağrib'e girmiştir. Ayrıca eserin Ebû Said Ömer b. Muhammed es-Siczî (ö. 415/1024) aracılığıyla gelen rivayeti Ebü'l-Kasım Hatim b. Muhammed et-Trablûsî (ö. 469/1076) tarafından 404/1013 yılında Mağrib'e

¹⁶⁷ Şevvât, *Medrese*, 2/506-512.

¹⁶⁸ el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/215, 255; Şevvât, *Medrese*, 1/260.

¹⁶⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/80.

¹⁷⁰ Şevvât, *Medrese*, 1/267-271.

¹⁷¹ Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/274-285; Şevvât, *Medrese*, 1/276-278; Selahattin Parlador, "Kâbisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/42.

getirilmiştir.¹⁷² Dolayısıyla bu eserin hicrî 4. yüzyılın sonlarında Endülüs ve Mağrib'e ulaştığını söylemek mümkündür. Endülüs ve Mağrib bölgelerindeki hadis âlimlerinin *Sahîh-i Müslim*'i *Sahîh-i Buhârî*'ye nispetle daha fazla tercih ettikleri, bu tercihin temelinde ise İmâm Müslim'in eserindeki hadis metinlerini parçalara ayırmaması (taktû'l-hadîs) ve rivayet zincirlerini daha sistematik bir şekilde sunması gibi gerekçelerin yer aldığı ifade edilmiştir.¹⁷³ Görüldüğü üzere Buhârî ve Müslim'in söz konusu eserlerinin Mağrib'e ulaşması müelliflerin vefatlarından yaklaşık bir asır sonra gerçekleşmiştir. Bu gecikmenin sebebi kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı araştırmacılar o dönemde bölge âlimleri arasında *el-Muvatta*'nın yoğun ilgi görmesinin bunun başlıca nedeni olabileceğini ileri sürmektedirler. Bununla birlikte bahsi geçen hadis eserlerinin -destekleyecek herhangi bir kanıt olmasa da- kaynaklarda belirtilen tarihten daha önce bölgeye giriş yapma ihtimali de mevcuttur.¹⁷⁴

Diğer hadis eserlerinin Mağrib'de yaygınlaşması konusu da muğlaktır. Örneğin Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'i, *Sahihayn*'dan önce Endülüs coğrafyasına girmiş ve Velid b. Ömer el-Kurtubî Doğu'ya rihle yaptığında bizzat Ebû Dâvûd'dan dinlediği *es-Sünen*'i Endülüs'e getirmiştir.¹⁷⁵ Eserin Mağrib'e girişi hakkında ise net bir bilgi bulunmazken, coğrafyanın yakınlığı sebebiyle ve Endülüs'e giden yolların Mağrib'den geçmesinden dolayı *Sünen*'in aynı yıllarda Mağrib'e de girdiği söylenebilir. Kayrevânî muhaddislerden Meserre b. Müslim b. Rabia el-Hadramî (ö. 393/1002) bizzat İmâm Nesâî'den (ö. 303/915) hadis dinleme imkânı bulmuştur.¹⁷⁶ Nesâî'nin *Kitâbu's-Süneni'l-kebîr* adlı eserinin iki farklı rivayet kolu Mağrib'de yayılmıştır. Eserin Hamza b. Muhammed el-Kinânî (ö. 357/968) yoluyla gelen rivayetini el-Kâbisî naklederken,¹⁷⁷ İbn Hayyûveyh en-Nîsâbü'rî'ye dayanan rivayetini ise Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî (ö. 485/1092) nakletmiştir.¹⁷⁸ Ebû Abdillâh

¹⁷²İbn Hayr, *Fehrese*, 86; Şevvât, *Medrese*, 1/232-233.

¹⁷³Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, thk. Nûreddîn İtr (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1406-1986), 19-20; Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 144.

¹⁷⁴Şevvât, *Medrese*, 1/276-277.

¹⁷⁵Ebû'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, thk. İzzet el-Attâr Hüseyinî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408-1988), 2/158; Ebû Abdullâh Muhammed b. Hâris el-Kayrevânî el-Huşenî, *Ahbârü'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*, thk. Maria Luisa Avila, Luis Molina (Madrid: el-Meclisü'l-a'lâ, 1992), 343; Şevvât, *Medrese*, 1/230.

¹⁷⁶Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/270; Mahlûf, *Şecere*, 1/144.

¹⁷⁷ez-Zehebî, *Siyer*, 12/241; Şevvât, *Medrese*, 1/231.

¹⁷⁸el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 6/280; İbn Hayr, *Fehrese*, 95.

Muhammed b. Abdilmelik'ten, Ebû Muhammed el-Hasan b. İbrâhîm el-Kattân rivayetini dinleyen Osmân b. Ebû Bekir İbnu'd-Dâbit es-Sefakûsî (ö. 444/1052 civarı) aracılığıyla Tirmizî'nin (ö. 279/892) *es-Sünen* adlı eseri Mağrib'de yayılmaya başlamıştır. Dolayısıyla Tirmizî'nin *es-Sünen* eserinin hicri beşinci yüzyılda Mağrib'e girdiği söylenebilir.¹⁷⁹ Kütüb-i Sitte'ye dâhil edilen İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen* eseri hicrî yedinci yüzyıla kadar Mağrib ve Endülüs'e girmemiştir. Bu durumu, bölge halkının İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i yerine İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'* eserini tercih ettikleri şeklinde yorumlar yapılsa da bu yorumların tutarsız olduğu ifade edilmiştir. Nitekim İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde İbn Mâce'nin hiçbir eserine değinilmemesi hem müellifin hem de eserlerinin bölgede bilinmediğine dair bir delil olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁰

2.1.1. Mağrib Öncesi Siyer Edebiyatı

Siyer, Arapça (–) kökünden türeyen sîre () kelimesinin çoğulu olup, sözlükte *davranış, yol, ahlak, hayat hikâyesi* gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸¹ Kavram olarak siyer; *Hz. Peygamber'in hayatını, şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasi ve askeri mücadelelerini konu alan, nakleden ve kendine özgü metotları olan bir ilim dalı* olarak tanımlanmaktadır.¹⁸² Sözlükte *savaş yeri, savaş ve savaş hikâyeleri* gibi anlamlara gelen () kelimesinin¹⁸³ çoğulu olan Megâzî ise; kavram olarak *Hz. Peygamber'in savaşlarını konu edinen ilim dalıdır*.¹⁸⁴ İsmâil Hakkı İzmirli'ye göre siyer, Hz. Peygamber'in soy bilgisinden başlayarak Mekke ve Medine dönemlerindeki bütün olayları kapsayan daha genel eserlerken; megâzî ise temelde Hz. Peygamber'in gazvelerine odaklanan daha hususi eserlerdir.¹⁸⁵ Buna karşılık Horovitz, megâzî teriminin zamanla Hz. Peygamber'in bütün hayatını kapsayacak şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Ancak erken dönemlerden itibaren

¹⁷⁹İbn Hayr, *Fehrese*, 100; Şevvât, *Medrese*, 1/233, 2/749-750; Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 173.

¹⁸⁰Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 175.

¹⁸¹İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/389-390; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426–2005), 412; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ - el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, 1385–2001), 12/115-116.

¹⁸²Mustafa Fayda, "Siyer ve Megâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/319; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 23.

¹⁸³İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/124; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 39/158.

¹⁸⁴Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/319; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 23.

¹⁸⁵İsmail Hakkı İzmirli, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, sad. Abdulkadir Evgin (Kahramanmaraş: SAMER, 2021), 16.

siyer ve megâzî kavramlarının birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Nitekim bunun bariz örneklerinden biri olan Mûsâ b. Ukbe'nin *el-Megâzî* adlı eseri erken dönemde yazılmasına rağmen sadece Hz. Peygamber'in savaşlarına odaklanmamış, onun hayatının bütününe kapsayan çeşitli rivayetlere yer vermiştir.¹⁸⁶ Bu anlamda kullanılışı da sahabe dönemine kadar uzanmaktadır.

Sahabe döneminde siyer ilmi ilk başlarda büyük oranda sözlü anlatıma dayanmaktadır. Bu durum kadim Arap örfüyle de uyumaktadır. Zira Hz. Peygamber'den önce Araplarda yazı mevcut olsa da yaygınlaşmış değildir.¹⁸⁷ Dolayısıyla nesiller arası ilim, gelenek ve kültür aktarımı şifahi olarak gerçekleşmiştir. Bu şifahi ortam daha sonra sistematik bir ilim dalı haline gelecek olan siyer ve megâzî çalışmalarının doğuşu esnasında da kullanılmaya devam etmiştir. Ancak Resulullah dönemi ve sonrasında şifahi gelenek varlığını korumakla birlikte hızla yazılı anlatım yaygınlaşmıştır.¹⁸⁸

Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlar, İslâmî ilimlerin diğer dallarıyla birlikte onun hayatını, sünnetini ve örnek yaşayışını sistemli bir şekilde öğrenme ve gelecek nesillere aktarma gayreti içine girmişlerdir.¹⁸⁹ Siyer öğrenimi çoğunlukla soru cevap şeklinde gerçekleşmiş,¹⁹⁰ bazen de İbn Abbâs örneğinde olduğu gibi megâzî, müstakil bir ilim dalı olarak okutulmuştur.¹⁹¹ Böylece İslâmî ilimlerin oluşmaya başladığı ilk dönemden itibaren siyer ilmi de önemli bir ilim dalı olarak teşekkül etmeye başlamıştır.

Araştırmacılar, siyer yazıcılığının tarihsel gelişimini genellikle başlangıç dönemi, risaleler dönemi, cem' dönemi, tasnif-telif dönemi, klasik nakil dönemi ve karşılaştırmalı nakil dönemi şeklinde alt başlıklar halinde tasnif etmişlerdir.¹⁹² “Başlangıç Dönemi” olarak adlandırılan ilk evre, Hz. Peygamber'e ait rivayetlerin toplanmaya başladığı süreci ifade etmektedir. Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53), Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) ve daha ileri

¹⁸⁶Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 23.

¹⁸⁷Emin Uz, *Arap Kültüründe Bilginin İntikâl Süreci* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 38.

¹⁸⁸Ahmet Özdemir, “Sözlü ve Yazılı Kültür Arasında Hadis Rivayeti”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/77 (2021), 1340-1345; Abdülazîz ed-Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, çev. Halil İbrahim Hançabav vd. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 50-51; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 27-28.

¹⁸⁹Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 29.

¹⁹⁰Fâruk Hamâde, *Mesâdiru's-sîreti'n-Nebeviyye ve takvîmuha* (Rabat: Dâru'l-Kalem, 1424-2003), 83-84.

¹⁹¹Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410-1990), 2/283-284; Yakup Akyürek, *Endülüs Siyer Edebiyatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 13-14.

¹⁹²Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 116-117; Ömer Sabuncu, “Siyer Eserleri”, *İslam Tarihi Kaynakları*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 17-42.

bir tarih olmasına rağmen, rivayetlerinin içeriği nedeniyle bu döneme dâhil edilen Vehb b. Mübebbih (ö. 114/732) başlangıç döneminin önde gelen isimleri arasında yer almaktadır. Ehl-i kitab kültüründen gelen bu müelliflerin siyer yazıcılığı üzerinde belirgin bir etkisi olmuştur. Siyerin, genel tarihin bir alt dalı olarak kabul görmesinin ardında, bu âlimlerin Hz. Peygamber öncesi dönemlere ve yaratılışa dair aktardıkları rivayetlerin etkili olduğu belirtilmektedir.¹⁹³

Siyer yazıcılığında “Risaleler Dönemi”; hicret, Bedir Savaşı, Veda Haccı gibi Hz. Peygamber’in hayatının tamamını değil de farklı kesitlerini veya belirli bir râvinin rivayetlerini konu alan, elde edilen bilgilerin müstakil risale ve sahifelerde derlendiği bir evredir. Risaleler dönemi tabiîn dönemi olarak da kabul edilir. Urve b. Zübeyr (ö. 94/713),¹⁹⁴ Âsım b. Ömer b. Katâde (ö. 120/737) ve Şurahbîl b. Sa’d (ö. 123/740) gibi isimler bu dönemin önde gelen müellifleri arasında yer almaktadır.¹⁹⁵ Bu dönemde telif edilen eserler genellikle *el-Megâzî* olarak adlandırılmıştır.¹⁹⁶ Cem’ dönemi ise, risaleler ve sahifelerde dağınık halde bulunan siyer malzemelerinin ilk kez sistematik olarak toplandığı dönemdir. Bu dönemin en önemli ismi İbn Şihâb ez-Zühri’dir (ö. 124/741).¹⁹⁷ Medine tarih ekolünün kurucusu kabul edilen İbn Şihâb, erken dönem siyer yazıcılığına iki temel metodolojik katkıda bulunmuştur. Birincisi, muhtelif ravilerden gelen ve bir olayın farklı yönlerini anlatan rivayetlerin isnatlarını birleştirerek tarihi olayları kolay takip edilebilir hale getirmiştir. İkincisi ise eleştirel seçkicilikten ziyade kapsayıcı bir arşivleme mantığıyla, bir konu hakkında ulaşabildiği rivayetlerin tamamını eserine dâhil etmiştir. Dolayısıyla İbn Şihâb, sonraki nesiller için hem bir model hem de zengin bir kaynak oluşturmak suretiyle siyer yazıcılığını etkilemiştir. İbn Şihâb hadis isnadı ve tedvini yapan ilk siyer âlimi olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁸

¹⁹³Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 115-116, 119-142.

¹⁹⁴Abdülazîz ed-Dûrî, *Neş’etu ilmi’t-târîh inde’l-Arab* (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezi Zayed li’t-Türâs ve’t-Târîh, 1420–2000), 155-162.

¹⁹⁵Fâruk Hamâde, *A ‘lâmu’s-sîreti’n-Nebeviyye fi’l-karni’s-sânî li’l-hicrî* (Medine: Mecmau’l-Melik Fahd li-Tıbbâti’l-Mushafi’ş-Şerîf, ts.), 5-7.

¹⁹⁶Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *Mesâdiru’s-sîretü’n-Nebeviyye* (Medine: Mecmaü’l-Melik Fahd li-Tıbbâti’l-Mushafi’ş-Şerîf, ts.), 1; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 142/208; Abdüşşâfi’ Muhammed Abdüllatif, *es-Sîretü’n-Nebeviyye ve’t-târîhi’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1428–2007), 20-23; Sabuncu, “Siyer Eserleri”, 17-18.

¹⁹⁷Ebû Bekr Muhammed İbn Şihâb ez-Zühri, *el-Megâzî’n-Nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1401–1981); ed-Dûrî, *Neş’etu ilmi’t-târîh*, 163-174.

¹⁹⁸Halit Özkan, “Zühri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/544-549; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 208-240; Sabuncu, “Siyer Eserleri”, 18-19; Detaylı bilgi için bk. İdris

Siyer yazıcılığının bir sonraki aşaması “Tasnif-Telif Dönemi” olarak adlandırılmıştır. Müstakil siyer ve megâzî eserlerinin oluşturulması olarak da adlandırılan bu dönemde malzemeler konularına göre tasnif edilmiş ve kronolojik çerçevede ilk özgün siyer eserleri verilmiştir.¹⁹⁹ Mûsâ b. Ukbe’nin (ö. 141/758) *Kitâbü’l-Megâzî*,²⁰⁰ Süleymân b. Tarhân’ın (ö. 143/761) *Kitâbü’l-Megâzî*, İbn İshâk’ın *Kitâbü’l-Mübtede’ ve’l-meb’âs ve’l-megâzî*,²⁰¹ Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *Kitâbü’l-Megâzî* ve Vâkıdî’nin *Kitâbü’t-Târih ve’l-megâzî ve’l-meb’âs*²⁰² isimli eserleri bu dönemde telif edilmiştir.²⁰³

Siyer yazıcılığında “Klasik Nakil Dönemi” ve “Karşılaştırmalı Nakil Dönemi” olarak adlandırılan dönemler, bu geleneğin önemli aşamalarından birini teşkil etmektedir. Müellifler temel metodoloji olarak kendilerinden önce telif edilmiş metinlerin nakledilmesini benimsemişlerdir. Ancak bu faaliyet, yalnızca mevcut eserlerin basit bir kopyası veya derlemesi değildir. Müellifler, ulaşabildikleri yeni rivayetleri ve bilgileri de sistematik bir şekilde metne dâhil etmiş, böylece eserlerin muhteva zenginliğini artırmışlardır. “Karşılaştırmalı Nakil Dönemi” literatürde genellikle İslâm tarih yazıcılığının kronolojik olarak en uzun safhası kabul edilmiştir. Söz konusu dönemin karakteristik özelliklerinden bir diğeri ise, müelliflerin zaman zaman aktardıkları malumatı tenkit etmeleri ve eserlerine şahsi yorumlar katmalarıdır. Bu durum, tarih yazıcılığının gelişiminde pasif bir nakilciliğin ötesine geçilerek, analitik ve yorumsal bir boyutun da devreye girdiğine işaret etmektedir. Aynı zamanda, siyer literatürünün giderek yaygınlık kazandığı bu dönemde, farklı kaynaklarda yer alan rivayet ve bilgilerin karşılaştırmalı bir tarzda okuyucuya sunulması, metodolojik açıdan dikkate değer bir başka husustur. Bu karşılaştırmalı yaklaşım, olayların çok yönlü bir perspektifle değerlendirilmesine imkân tanımıştır.²⁰⁴

Bu dönemlerde telif edilen eserler, “Siyer ve Megâzî’ye Dair Eserler”, “Siyere Müstakil Bölüm Ayıran Eserler” ve “Şemâil ve Delâilü’n-Nübüvve Eserleri” olmak üzere üç alt

Tüzün, *İbn Şihâb ez-Zührî* (Ankara: Nobel Bilimsel, 2022).

¹⁹⁹Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 241; Sabuncu, “Siyer Eserleri”, 20-21.

²⁰⁰ed-Dûrî, *Neş’etu ilmi’t-târih*, 184-192.

²⁰¹Ebû Abdullâh Muhammed İbn İshâk, *Sîre*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1398–1978).

²⁰²Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Daru’l-A’lâmî, 1409–1989).

²⁰³İbn Hayr, *Fehrese*, 286-287; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *el-Mevâhibü’l-ledünniyye* (Kahire: Mektebetü Tevfikiyye, ts.), 1/8-9; ed-Dûrî, *İslam Tarih Yazıcılığı*, 51-63.

²⁰⁴Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 424-463; Sabuncu, “Siyer Eserleri”, 22-26.

başlık halinde ele alınmıştır.²⁰⁵ İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*,²⁰⁶ İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ*,²⁰⁷ İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Cevâmiu's-Sîre*,²⁰⁸ İbn Abdülberr'in (ö. 463/1071) *ed-Dürer fi'htisâri'l-megâzî ve's-siyer*, Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûk'il-Mustafâ*,²⁰⁹ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Vefâ bi ahhâli'l-Mustafâ*, Kelât'nin (ö. 634/1237) *el-İktifâ' fî megâzî Rasûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ*,²¹⁰ İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) *'Uyûnu'l-eser fî fûnûni'l-megâzî ve's-şemâil ve's-siyer*,²¹¹ İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *Zâdü'l-Me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd*,²¹² İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Fusûl fî sîreti'r-Resûl* ve Şemseddin eş-Şâmî'nin (ö. 942/1536) *Sübülü'l-hüdâ ve'r-Reşâd*²¹³ adlı eserleri “Siyer ve Megâzî’ye Dair Eserler” başlığı altında zikredilmektedir.²¹⁴

“Siyere Müstakil Bölüm Ayıran Eserler” başlığı altında, genel tarih kitapları, tabakât eserleri ve şehir tarihi kitapları gibi farklı türlerde telif edilen eserlerin içerisinde de Hz. Peygamber'in hayatı ele alınmıştır. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) *Risâle fî fazli Mekke*, İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*,²¹⁵ İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*,²¹⁶ Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Ensâbü'l-eşrâf*,²¹⁷ Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*,²¹⁸ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233)

²⁰⁵Sabuncu, “Siyer Eserleri”, 22-26.

²⁰⁶Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Mısır: Şeriketu Mektebeti ve Matbuati Mustafa, 1375–1955).

²⁰⁷Ebû Hatim Muhammed İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ* (Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1996).

²⁰⁸Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.).

²⁰⁹el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*.

²¹⁰Ebû Rebî Süleyman b. Mûsa el-Endelüsî el-Kelât, *el-İktifâ bimâ tezammenehû min megâzî Rasûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997).

²¹¹Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnu'l-eser fî fûnûni'l-megâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1414–1993); Detaylı bilgi için bk. Abdurrahim Arslan, *İbn Seyyidünnâs* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021).

²¹²Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415–1994).

²¹³Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1414–1993).

²¹⁴Sabuncu, “Siyer Eserleri”, 22-24.

²¹⁵İbn Sa'd, *et-Tabakât*; Detaylı bilgi için bk. Ömer Sabuncu, *İbn Sa'd* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024).

²¹⁶Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde, 1399–1979).

²¹⁷Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1417–1996); Detaylı bilgi için bk. Fatih Zengin, *Belâzürî* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021).

²¹⁸et-Taberî, *et-Târîh*.

el-Kâmil fi't-târîh,²¹⁹ Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*,²²⁰ İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*,²²¹ İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbu'l-İber*²²² adlı eserler bu başlık altında zikredilmektedir.²²³

“Şemâil ve Delâilü'n-Nübüvve Eserleri” başlığı altında incelenen bu iki tür, Hz. Peygamber'i konu edinen literatür içerisinde farklı odaklara sahiptir. Şemâil türü, Hz. Peygamber'in somut ve beşerî yönünü merkeze alarak onun fiziksel özelliklerini, günlük hayatını, giyim-kuşamını ve ahlakî özelliklerini ele almaktadır.²²⁴ Bu alanın ilk müstakil eseri Tirmizî'nin kaleme aldığı *eş-Şemâilü'n-Nübüvve* adlı kitabıdır.²²⁵ Delâilü'n-Nübüvve türü ise Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlamaya yönelik mucize ve delilleri konu edinmektedir.²²⁶ Bu türün klasik örnekleri arasında İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) *İsbâtü'n-Nübüvve*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *A'lâmü'n-Nübüvve*,²²⁷ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) *Delâilü'n-Nübüvve*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserleri zikredilebilir.²²⁸

Yukarıda ismi geçen ve Siyer-Meğazi türü içinde değerlendirilebilecek eserler İslâm dünyasında büyük bir teveccühle karşılanmış ve zaman içinde çeşitli beldelere yayılmışlardır. Gerek müelliflerinin İslâm beldelerine seyahatleri gerekse de bu eserlere rağbet gösteren sair memleketlerdeki ilim taliplerinin yolculukları ile siyer ilmi her yerde olduğu gibi Mağrib coğrafyasında da gelişim göstermiştir.

2.1.2. Rihlelerin Mağrib Siyer Kültürüne Etkisi

İslâm ilim geleneğinde, özellikle hadis ilmi başta olmak üzere gerçekleştirilen ilim

²¹⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*.

²²⁰ez-Zehebî, *Târîh*.

²²¹Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, 1408–1988).

²²²İbn Haldûn, *Târîh*.

²²³Sabuncu, “Siyer Eserleri”, 24-25.

²²⁴M. Yaşar Kandemir, “Şemâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/497-498.

²²⁵Ebü İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, ts.).

²²⁶Yusuf Şevki Yavuz, “Delâilü'n-Nübüvve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/115.

²²⁷Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *A'lâmu Rasûlillah*, thk. Muhammed İbnü'l-Düleym (Riyad: Dâru's-Sami'î, 1441–2020).

²²⁸Yusuf Ziya Keskin, “Şemâil ve Delâilü'n-Nübüvve Eserleri”, *İslam Tarihi Kaynakları*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 43-63.

yolculuklarına rihle denilmektedir.²²⁹ Hz. Peygamber'in vefatını takip eden süreçte bilhassa fetihlerle birlikte sahâbîlerin İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine dağılmaları, onların taşıdıkları dinî bilgiye birinci elden ulaşma imkânı doğurmuş ve onların bulundukları yerlere doğru bir “rihle” kültürü oluşmuştur. Rihlenin temel hedefi hadislerin sahih isnad zincirleriyle ve aslına uygun metinlerle nakledilmesini güvence altına almaktır. Bu bağlamda bir rivayeti bizzat kaynağından işitmek ve farklı rivayetleri bir araya toplamak maksadıyla seyahatler gerçekleştirilmiştir.²³⁰ Sahâbe döneminde başlayan rihle yolculukları, tabîîn döneminde kurumsal bir kimlik kazanarak yoğunlaşmış, sonraki dönemlerde ise bir muhaddisin yetkinliğinin neredeyse vazgeçilmez bir şartı olarak görülmüştür. Zamanla daha sistemli bir hale gelen rihle geleneği, hadis ilminin yanı sıra tarih, fıkıh, tefsir ve diğer disiplinler için de yerinde öğrenme imkânı tanımıştır.²³¹ Aynı zamanda bu gelenek bilgi aktarımı yöntemlerini şekillendirmiş yazılı kültürün yanı sıra şifahî kültürün de değerini korumasına yardım etmiştir. Dolayısıyla rihle, eğitim metodu olarak İslâm ilim geleneğinin sürekliliği ve güvenilirliği açısından önemli bir rol üstlenmiştir.²³²

Mağrib siyer kültürü özelinde bakıldığında da rihlenin etkili bir öğrenme çabası olduğu görülmektedir. Mekke, Medine, Kûfe ve Şam gibi erken dönem İslâm coğrafyasının merkezlerine yapılan seyahatler, bu bölgelerde dağınık halde bulunan yerel siyer anlatılarının, bir literatürde birleştirilmesine imkân tanımıştır.²³³ Nitekim İbn İshâk, Vâkıdî ve İbn Hişâm gibi klasik siyer müellifleri, konum olarak birbirinden uzak ravilerin derlediği malzemelere rihle sayesinde ulaşmışlar ve bu malzemeleri bir süzgeçten geçirerek standart siyer eserlerini oluşturabilmişlerdir. Bu durum Hz. Peygamber'in biyografisinin daha tutarlı, ayrıntılı ve müşahhas hale gelmesine katkıda bulunmuştur. Mağrib ve Endülüs gibi İslâm coğrafyasının uç bölgelerinde yetişen âlimler de Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili bilgilere ulaşmak

²²⁹Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüğa*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406–1986), 424; İbrahim Hatiboğlu, “Rihle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/106.

²³⁰Yusuf Açıkel, *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler Rihle* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 48-49.

²³¹Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 90-92; Hatiboğlu, “Rihle”, 35/106-108.

²³²Rihle hakkında detaylı bilgi için bk. Hâbil Nazlıgöl, “Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebi'l- Hadis)”, *Hikmet Yurdu Dergisi* 6/11 (2013), 13-37; Nevzat Keleş, “Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler”, *Tarih Dergisi* 73 (2021), 1-23; Açıkel, *Rihle*.

²³³Mustafa Hilmi Bilican, “Rihle Faaliyetlerinin Kayrevan'da Kıraat İlminin Gelişimine Etkileri”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2025), 801.

için Mekke, Medine, Şam, Bağdat ve Kahire gibi Doğu'nun ilim merkezlerine uzun ve meşakkatli rihleler yapmışlardır. Bu seyahatler neticesinde Mağribli âlimler Doğu'da tedvin edilen siyer eserlerini kendi bölgelerine taşıyarak siyer ilminin Mağrib İslâm dünyasında da sistemli bir şekilde gelişmesini sağlamışlardır. Bu süreç bilgi transferinden ibaret kalmamış, Mağribli müellifler yerel perspektiflerini ve ihtiyaçlarını da göz önüne alarak Doğu'dan edindikleri bilgileri yorumlamışlar ve Mağrib siyer literatürünün ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardır.²³⁴ Bu da rihle faaliyetlerinin tek yönlü bir bilgi aktarımı olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Sahâbî ve tâbiîn'in etkisiyle ile başlayan ilmî hayat neticesinde Mağribliler gözlerini Meşrik'e çevirmişlerdir. Doğu'daki hocalar ile bir araya gelip onlardan hadis dinleme ve rivayet etme isteği nedeniyle doğuya rihleler yapmaya başlamışlardır. Böylece hicri birinci yüzyılın sonlarından itibaren Mağribliler, İslâm'ın temel esaslarını kaynağında gözlemleme ve dinleme fırsatı elde etmişlerdir.²³⁵ Mağrib ve Endülüs âlimlerinin Doğu'ya rihle yapmalarında hac ibadetinin ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Mekke ve Medine'ye varış güzergâhlarında bulunan önemli ilim merkezlerini bu vesileyle ziyaret etmişlerdir. Mesela İmâm Sahnûn (ö. 240/854), oğlu Muhammed b. Sahnûn'u hacca gönderirken ondan, yolculuğu süresince karşılaşacağı âlimlerden azami ölçüde istifade etmesini istemiştir.²³⁶ Âlimler hac ibadetleri dışında doğrudan Mısır, Şâm, Irak, Horasan, Yemen, Isfahân ve Buhâra gibi İslâm coğrafyasının önemli ilim merkezlerine bazen birkaç seneyi bulan rihleler de yapmışlardır. Bu rihleler doğu bölgesi ile sınırlı kalmamış, Mağrib ve Endülüs coğrafyalarının önemli ilim ve kültür merkezlerine de yönelmiştir.²³⁷

Mağrib, özellikle Kayrevân şehri, erken dönem İslâm ilim tarihinde yapılan rihlelerin uğrak noktası olmuştur. Bunun arkasında birkaç temel sebep bulunmaktadır.²³⁸ İlk olarak sahabe ve tâbiîn neslinin fetih maksadıyla bölgeye girmelerinin etkili olduğu söylenebilir. Bu ilk neslin bölgeye rağbet etmesi, Hz. Peygamber'in ashabı ve tâbiîn tarafından şehrin

²³⁴İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*; Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*; el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*.

²³⁵Fatma Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 35.

²³⁶el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/444; Şevvât, *Medrese*, 2/706-707.

²³⁷Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Rihle* (Beyrut: Dâru Beyrût, ts.); İbn Battûta, *Rihle*; Ahmed İbn Fadlân, *Rihle* (Abu Dabi: Dâru's-Süveydî, 2003).

²³⁸Endülüs için de benzer rihle nedenleri bulunmaktadır. Bk. Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*, 55-62.

kurulması âlimlerin bölgeye yönelik ilgilerini arttırmış ve manevî bir temel oluşturmuştur.²³⁹ İkinci faktör Kayrevân'ın coğrafi konumudur. Şehir, Meşrik ile Mağrib arasında bir kavşak noktasında yer alarak doğal bir geçiş merkezi haline gelmiştir. Bu jeopolitik konum ticari canlılığı da beraberinde getirmiştir. Ticaretle uğraşan birçok kişi ticarî maksatla gerçekleştirdikleri yolculuklarda hem ekonomik kazanç sağlamışlar hem de ders halkalarına katılarak ilmî olarak gelişmişlerdir.²⁴⁰ Rihlelerin bir diğer önemli nedeni Kayrevân'ın hilafet merkezine olan coğrafi uzaklığıdır. Bu mesafe sayesinde siyasî ve fikrî baskılardan kaçanlar için şehir bir sığınak olarak tercih edilmiştir. Özellikle Meşrik'te azınlıkta kalan veya muhalif kelâmî ve mezhebî akımların mensupları görüşlerini daha özgürce ifade edebilecekleri bir ortam arayışıyla Kayrevân'a yönelmişlerdir. Bu durum ise İmâm Sahnûn dönemine kadar bölgenin zengin ve dinamik bir fikrî çeşitliliğe ev sahipliği yapmasına imkân tanımıştır.²⁴¹ Son olarak hac ibadeti için yapılan seyahatler de bölgeye yönelik ilmî hareketliliği etkilemiştir. Endülüş gibi daha batıdan yola çıkarak Mekke ve Medine'ye gitmek isteyen Müslümanların güzergâhları üzerinde bulunan Kayrevân yolcuların taşıdıkları bilgi birikime de kapılarını açmıştır.²⁴²

Mağrib bölgesinden Meşrik'e doğru yapılan bu rihlelerin, bölgenin siyer kültürü açısından en önemli etkisi rivayet zincirlerinin kısılması olmuştur. İslâm ilim geleneğinde bilginin güvenilirliğinin temelini oluşturan isnad, Hicaz, Şam, Mısır gibi ilim merkezlerine yapılan rihleler sayesinde daha dolaysız bir hale gelmiştir. Mağribli âlimler siyer ilmiyle ilgili rivayetleri ya ana kaynaklardan ya da bu alanda otorite kabul edilen müelliflerden alma imkânı bulmuşlardır. Sonuç olarak aktarılan her bir rivayetin veya eserin başında yer alan râvî silsilesi kısalmıştır. Bu kısalma yalnızca biçimsel bir özellik değil metinlerin sıhhati açısından da önem arz etmektedir. İsnad zincirindeki bir râvî, bilginin sıhhati için bir güvence olduğu gibi potansiyel bir hata veya tahrif riski de taşımaktadır. Mağribli âlimlerin kaynağa yaklaşması bu ihtimalleri minimize etmiştir. Dolayısıyla rihleler vasıtasıyla gelen rivayetler daha kısa ve sağlam senetlere dayandırılmış, bu da Mağrib bölgesinde telif edilen siyer eserlerinin ilmî değerine ve itibarına önemli bir katkı sağlamıştır.

²³⁹ Şevvât, *Medrese*, 54-55; Bilican, "Rihle Faaliyetlerinin Kayrevân'da Kıraat İlminin Gelişimine Etkileri", 802-803.

²⁴⁰ Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 81; Şevvât, *Medrese*, 53.

²⁴¹ Şevvât, *Medrese*, 54.

²⁴² Bilican, "Rihle Faaliyetlerinin Kayrevân'da Kıraat İlminin Gelişimine Etkileri", 802-804.

2.1.3. Mağrib Siyer Yazıcılığının Başlangıç Dönemi Âlimleri

Mağrib çok erken bir dönemde fethedilmiştir. Bununla birlikte yukarıda anlatıldığı üzere İslâmlaşma süreci oldukça uzun ve sancılı olmuştur. Bu nedenle özelde siyer ilmi genelde ise diğer İslâmî ilimlerin Mağrib’de kökleşip gelişmesi de zaman almıştır. Siyer ilmine dair ilk Mağrib kaynaklı eserler telif edilmeye başlandığında Medine, Kûfe ve Şam gibi merkezi bölgelerde siyer ilmi birçok merhale geçirmiş bulunuyordu. Bu sebeple siyer ilminin erken dönemlerine ait teliflere Mağrib coğrafyasında rastlanmamaktadır. Bununla birlikte şifahi olarak siyer ilmine dair ilk bilgilerin sahabe aktarımı yoluyla bölgeye geldiği ancak kayıt altına alınmasının zaman aldığı da varsayılabilir.

İslâm medeniyet merkezlerinde olduğu gibi Mağrib’de de siyer alanındaki ilk telif faaliyetlerinin başlangıcına kadar siyer ilmi ile hadis iç içe bir durum arzetymekteydi. Ancak zaman içinde ilimlerin ayrışmaya başlamasıyla siyer ilmi ile hadis de birbirinden farklılaşmaya başlamıştır. Bu dönemde çeşitli âlimlerin Mağrib’e gelişleri ve Mağribîlerin yolculukları ilmî hayatın gelişmesini hızlandırmıştır. Bu çerçevede Hicaz ve diğer bölgelere yapılan rihleler Mağrib’de ilmî hayata katkı sağlamıştır. İlim faaliyetlerinin yoğunlaşmasından bir süre sonra ilgi alanlarının siyere yöneldiği görülmektedir. Nitekim bu alanda aktarılan ilk siyer malzemesi 129/746 yılına tarihlenmektedir.²⁴³ Hâlid b. Ebû İmrân et-Tüçîbî (ö. 129/746) ve Abdurrahmân b. Ziyâd b. En’umla başlayan siyer telifi sonraki yıllarda Mağrib ilim hayatının önemli bir parçası olarak varlığını devam ettirmiştir.

2.1.3.1. Hâlid b. Ebû İmrân et-Tüçîbî (ö. 129/746)

Şüphesiz Mağrib başlangıç dönemi âlimlerinin ilki, meşhur hadis ve siyer âlimi Urve b. Zübeyr’den hadis rivayet eden Hâlid b. Ebû İmrân et-Tüçûbî’dir.²⁴⁴ İfrîkiyye hadis ekolünün kurucularından kabul edilen Hâlid b. Ebû İmrân’ın hocaları arasında babası Ebû İmrân’ın yanı sıra Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekr es-Sıddîk (ö. 107/725 [?]), Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 106/724) ve Süleymân b. Yesâr gibi önemli şahsiyetler yer almaktadır.²⁴⁵ Meşrik’e rihle yapan Hâlid, bu seyahatinde Urve b. Zübeyr ve bahsi geçen sahâbî çocuklarından dersler almıştır. Hadisçiler tarafından sika kabul edilen Hâlid b. Ebû

²⁴³Mahfûz, *Terâcim*, 1/165.

²⁴⁴ez-Zehebî, *Siyer*, 6/108-109; ez-Zehebî, *Târîh*, 9/121.

²⁴⁵Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* (Haydarâbâd: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1271-1952), 3/345.

İmrân, el-Muhaddisu's-sadûk (çok güvenilir muhaddis) ve el-fakîhu'l-âbid (çok ibadet eden fakih) olarak anılmıştır.²⁴⁶ Ubeydullah b. Zahr el-İfrîkî, Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Hayve b. Şureyh (ö. 158/775 [?]), Abdurrahmân b. Ziyâd, Abdûlmelik b. Ebû Kerîme (ö. 210/825), Abdullah b. Ömer b. Gânim (ö. 190/805) ve Ali b. Ziyâd (ö. 183/799) gibi isimler kendisinden rivayette bulunmuşlardır.²⁴⁷

Emevîlerin İfrîkiyye ve Mağrib valisi olarak atadığı Yezid b. Ebû Müslim'in 102/720-721 yılında öldürülmesi üzerine Hâlid b. Ebû İmrân, Halife Yezîd b. Abdûlmelik'e (ö. 105/724) durumu haber vermesi için elçi olarak seçilmiştir. Bu vazife, bir dönem Tunus'un kadılık vazifesini de üstlenen Hâlid et-Tücîbî'nin halk nezdinde büyük bir itibara sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu itibarın Mağrib'le sınırlı olmadığı, onun hem bir âlim hem de siyasi konularda görüşüne başvurlan bir figür olduğu anlaşılmaktadır. Zira Halife'nin ona saygı gösterdiği, Mağrib'e kimi vali tayin etmesi gerektiği hususunda fikrini aldığı, Hâlid'in söylediği kişiyi vali tayin ettiği belirtilmektedir.²⁴⁸

Bir rivayette Hâlid b. Ebû İmrân'ın bazı meseleleri sormak üzere Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer'e gittiği, onların bu sorulara cevap vermekten kaçındığı, bunun üzerine Hâlid'in, *"Ben ilmin az olduğu Mağrib bölgesinden geliyorum. İnsanlar Medine'de Hz. Peygamber'in ashâbının çocuklarına bu soruları sorma vazifesini bana yüklediler. Eğer ikiniz de cevap vermezseniz bu –tartıştıkları mevzularda haklı olduklarına dair- onlara bir delil olacak, istediğinizi yapın"* şeklinde cevap verdiği aktarılmaktadır. Bunun üzerine Hâlid et-Tücîbî bütün sorularına cevap almıştır.²⁴⁹ Daha sonra Süleymân b. Yesâr'a gitmiş ondan da fetvalar almıştır. Bu üç büyük âlimden derlediği fıkıh meseleleri ve hükümlerini bir kitapta topladığı rivayet edilmektedir.²⁵⁰

"Müstecâbü'd-da've" (duasına icabet edilen) şeklinde meşhur olan Hâlid b. Ebû İmrân, hayatının çoğunu geçirdiği Tunus'ta 125/743 veya 127/745 yılında vefat etmiştir. Pekçok gazveye katılan Hâlid, Hâricî Sufriyye fırkasının öncü komutanı ile yaptığı mübâreze esnasında şehit düşmüştür.²⁵¹

²⁴⁶Mahfûz, *Terâcim*, 1/165.

²⁴⁷Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 245; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/162.

²⁴⁸Mahfûz, *Terâcim*, 1/165.

²⁴⁹Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 246; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/163.

²⁵⁰Mahfûz, *Terâcim*, 1/165.

²⁵¹ez-Zehebî, *Siyer*, 6/109; ez-Zehebî, *Târîh*, 8/86; Mahfûz, *Terâcim*, 1/165.

Mağrib'e hadis getiren ilk kimseler arasında yer alan Hâlid b. Ebû İmrân'ın dolaylı olarak Mağrib siyer yazıcılığını başlattığı söylenebilir. Halid'in siyer ilmi açısından önemli olmasını sağlayan husus ise Onun Urve b. Zübeyr ile görüşmüş ve ondan rivayette bulunmuş olmasıdır. Böylece elimizde mevcut olan eserler içinde siyere dair malzeme içeren en eski müellif Hâlid b. Ebû İmrân olmaktadır. Her ne kadar müstakil bir siyer eserine sahip olmasa da onun bu öncü rolü, kendisini Mağrib siyer kültürü açısından önemli bir konuma taşımaktadır.

2.1.3.2. Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'ûm el-İfrîkî (ö.161/777)

Başlangıç dönemi âlimleri arasında yer alan bir diğer isim, Ebû Hâlid²⁵² ve Ebû Eyyûb²⁵³ olarak künyelenen Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'ûm el-İfrîkî'dir. Babası Ziyâd b. En'ûm, tâbiînden olup İfrîkiyye'nin fethi esnasında bölgeye yerleşmiştir. Abdurrahmân b. Ziyâd'ın Berka'da dünyaya geldiği kesin olmakla birlikte doğum tarihi ile ilgili 75/694²⁵⁴ ve 95/714²⁵⁵ olmak üzere iki farklı rivayet bulunmaktadır. Fetih sonrası İfrîkiyye'de dünyaya gelen ilk çocuk olarak kabul edilmesi, doğum tarihinin 75/694 olmasının daha isabetli olduğu fikrini akla getirmektedir.²⁵⁶ İfrîkiyye kadısı olarak görev yapan Abdurrahmân b. Ziyâd, bölgeye gelen tâbiînin hemen hepsinden özellikle de Ömer b. Abdülazîz'in bölgeye gönderdiği aşere heyetindeki âlimlerden hadis rivayet etmiş ve daha çok hadis ilminde derinleşmesi ile ön plana çıkmıştır.²⁵⁷

Üç defa Doğu'ya rihle yapan Abdurrahmân b. Ziyâd, bu rihleler esnasında birçok âlimden hadis dinlemiştir. İlk rihlesinin hicrî ikinci asrın başında olduğu kabul edilmektedir. Rihle esnasında görüştüğü kesin olarak bilinen hocası Ubâde b. Nusey'in 118/736 yılında vefat etmesi bu tarih aralığı için delil gösterilmektedir.²⁵⁸ Hocaları arasında babası Ziyâd b. En'um, Bekir b. Sevâde (ö. 128/745-746),²⁵⁹ Abdullah b. Amr'ın arkadaşı Abdurrahmân

²⁵²Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahîm Muhammed el-Kâşgarî (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1404-1984), 1/282.

²⁵³Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Mekke: Merkezü Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399-1979), 4/68.

²⁵⁴Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 29; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/307.

²⁵⁵Ebü Abdullâh Muhammed b. Osmân el-Mehdî es-Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsni't-ta'rîf* (bk.yk., ts.), 280.

²⁵⁶Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 29; İbn Asâkir, *Târih*, 34/347; ez-Zehebî, *Târih*, 4/115.

²⁵⁷Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/218; Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 220.

²⁵⁸Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/218; Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 220.

²⁵⁹Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullâh el-İsfahânî, *Ma'rifetu's-Sahâbe* (Riyad: Daru'l-Vatan, 1998), 2/877.

b. Rafi‘ et-Tenûhî,²⁶⁰ Ebû Hüreyre’nin (ö. 58/678) arkadaşı Ebû Osmân el-Mısrî, Ubade b. Nusey, Müslim b. Yesâr ve Ziyâd b. Nuaym’ı zikretmek mümkündür.²⁶¹ Aldığı eğitimleri daha sonra öğrencilerine aktarmış, böylece Mağrib coğrafyasının ilmî hareketliliğini arttırmıştır. İbn Vehb (ö. 197/812), Ebû Üsâme, Ca‘fer b. Avn, Ya‘lâ b. Ubeyd, Ebû Abdurrahmân el-Mukrî ve daha birçok kişi kendisinden hadis rivayet etmiştir.²⁶²

Abdurrahmân b. Ziyâd’a ait, hadisleri kayıt altına aldığı iki ciltlik bir hadis eseri olduğu söylenmektedir. Ancak bu kitapların mahiyeti hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁶³ Abdurrahmân b. Ziyâd el-İfrîkî, Meşrik tarafında zayıf kabul edilmiş, Mağrib tarafında sika kabul edilmiştir. Örneğin Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848),²⁶⁴ Nesaî,²⁶⁵ Tirmizî, İbn Huzeyme (ö. 311/924) gibi Meşrik’in önemli isimleri, onun rivayetlerini zayıf kabul ederken; Ebû Dâvûd, Abdullah b. Vehb ve Sahnûn gibi Mağrib’in önde gelen isimleri ise onu sika kabul etmişlerdir.²⁶⁶ Abdurrahmân b. Ziyâd hakkında cerh ve ta’dîl âlimlerinin aktardığı rivayetleri nakleden Şevvât, onun sika bir ravi olduğunu ve rivayetlerinin de hasen derecesinde kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.²⁶⁷ Bütün bunların yanı sıra hadis merkezinden uzak olan memleketine hadis ilmi ve rivayetlerini getirerek önemli bir katkı sunmuştur. Abdurrahmân b. Ziyâd el-İfrîkî 161/777 yılında Kayrevân’da vefat etmiş ve Bâbu Nâfi‘ mezarlığına defnedilmiştir.²⁶⁸

Onun teliflerinin önemli bir kısmı hadis ilmiyle ilgili olmakla beraber erken dönem siyer karakterinden dolayı Abdurrahmân b. Ziyâd’ın da Mağrib siyer ilminin gelişimine katkı sunan âlimlerden sayılması gerekir. Onun rivayetleri her ne kadar cerh edilmişse de bu, o rivayetlerin tarihi değerinden bir şey eksiltmez. Zira Abdurrahmân b. Ziyâd’ın teliflerinde hadis ve siyere dair rivayetlerin olması Mağrib’e siyer ilminin geliş tarihini belirtmesi açısından değerlidir.

²⁶⁰İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 284.

²⁶¹ez-Zehebî, *Siyer*, 6/466.

²⁶²ez-Zehebî, *Siyer*, 6/466.

²⁶³Şevvât, *Medrese*, 202.

²⁶⁴İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/235.

²⁶⁵Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâ’i’r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: el-Kütübü’l-İlmiyye, 1418–1997), 5/459.

²⁶⁶Ebü’l-Arab, *Tabakât*, 29; Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr Avvâd Ma‘rûf (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1422–2002), 11/480.

²⁶⁷Şevvât, *Medrese*, 2/619–626.

²⁶⁸el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/154.

2.1.3.3. Abdullah b. Ferrûh (ö. 176/792)

Bir diğer başlangıç dönemi âlimi Abdullah b. Ferrûh, 115/733 yılında Endülüs'te dünyaya gelmiştir.²⁶⁹ Horasan kökenli bir aileye mensup olan İbn Ferrûh, ailesiyle birlikte küçük yaşta Kayrevân'a gelmiş ve burada ikamet etmeye başlamıştır. Bu nedenle zaman zaman Horasânî, İfrîkî ve Yemâme kökenli olduğu için de el-Yemâmî nisbeleriyle anılmıştır. İlk eğitimi Kayrevân'da tamamlamış, burada Abdurrahmân b. Ziyâd el-İfrîkî ve İmâm Mâlik'in öğrencileri arasında yer alan Hâris b. Esed el-Kafsî gibi dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır.²⁷⁰

145/762 yılı civarında Meşrik'e yaptığı rihlesinde kendisine el-Bühlûl b. Râşid (ö. 183/799) ve Abdullah b. Ömer b. Gânim eşlik etmişlerdir.²⁷¹ İbn Ferrûh ilim tahsil etmek için çıktığı bu yolculukta birçok âlimle görüşme fırsatı elde etmiştir. Medine'de Hişâm b. Urve (ö. 145/762) ve Üsâme b. Zeyd el-Leysî (ö. 153/770) gibi muhaddislerden hadis dinlemiş ve İmâm Mâlik'in ders halkasına katılmıştır. Mekke'de Süfyânü's-Sevrî (ö. 161/777) ve Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767 sonrası) başta olmak üzere pekçok âlimden rivayette bulunmuştur.²⁷² Kûfe'de Süleymân b. Mihrân el-A'meş (ö. 147/764), Hişâm b. Hasân (ö. 147/764), Abdullah b. Avn el-Basrî (ö. 150/767) ve İmâm Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) dersler almıştır.²⁷³ Özellikle Ebû Hanîfe'nin fikhî meselelere dair görüşlerini ve hadis rivayetlerini kaydetmiştir. Tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden birçok hocadan ders aldıktan sonra Kayrevân'a dönen İbn Ferrûh, Ukbe Camii'nde yaklaşık yirmi yıl ders vermiş ve Hz. Peygamber'in sünnetini rivayet etmiştir.²⁷⁴

Abdullah b. Ferrûh'un öğrencileri arasında Saîd b. Ebû Meryem,²⁷⁵ Bühlûl b. Râşid,²⁷⁶ İmâm Sahnûn'un kardeşi Habîb b. Sâid,²⁷⁷ Ma'mer b. Mansûr, Hallâd b. Hilâl ve Yahyâ b. Sellâm gibi isimler yer almaktadır.²⁷⁸ Kendisine kadılık görevi tevdi edilmiş ancak henüz ilk

²⁶⁹ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/112.

²⁷⁰Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1415–1995), 2/227; Şevvât, *Medrese*, 1/177; Akif Köten, "İbn Ferrûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/493.

²⁷¹Şevvât, *Medrese*, 1/204.

²⁷²İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/137; Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 47; Şevvât, *Medrese*, 1/177.

²⁷³ez-Zehebî, *Târîh*, 4/666; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 2/402.

²⁷⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/177.

²⁷⁵İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/137.

²⁷⁶İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 2/227.

²⁷⁷Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 97.

²⁷⁸İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 2/402.

davasında bu görevden affını isteyerek yerine Abdullah b. Gânim'i önermiştir.²⁷⁹ Bir süre sonra, önce Mısır'a sonra hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a gitmiş, Medine'de ikinci kez İmâm Mâlik ile görüşmüştür. Bu seyahatin dönüş yolunda 175-176/791-792 yılı civarında Kahire'de vefat etmiş, Mukattam Tepe'si eteğine defnedilmiştir.²⁸⁰

Ebû Dâvûd *es-Sünen* adlı eserinde İbn Ferrûh'tan bir hadis nakletmiş olsa da İmâm Buhârî onu, zaman zaman ma'rûf zaman zaman münker hadis rivayet eden bir râvî olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte İbn Hibbân gibi bazı müellifler onu sika kabul etmişlerdir.²⁸¹ Ziriklî'ye göre (ö. 1976) İbn Ferrûh'un iki eseri bulunmaktadır. Birincisi İmâm Mâlik ve İmâm Ebû Hanîfe'den dinlediği fıkhi meseleleri ve sorduğu sorulara aldığı cevapları derlediği ve kendi adını taşıyan *Dîvânu İbn Ferrûh*, ikincisi ise bidatlerin yaygınlaşmasından şikâyetçi olduğu *er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'* adındaki eseridir.²⁸²

Abdullah b. Ferrûh da çağdaşı diğer Mağrib âlimleri gibi özellikle fıkıh ve hadis ilmiyle tebarüz etmiştir. Ancak özellikle meşhur siyer âlimi Urve b. Zübeyr'in oğlu Hişam b. Urve (ö. 146/763) ile bizzat Medine'de görüşmüş olması ve ondan rivayetlerde bulunması onu Mağrib siyer kültürü açısından daha da kıymetli hale getirmektedir. Bu rivayetleri daha sonraki dönemlerde Mağrib'de telif edilen eserlerde yer almıştır.²⁸³

2.1.3.4. Ali b. Ziyâd el-Absî et-Tûnisî (ö. 183/799)

Trablusgarp doğumlu olan Ali b. Ziyâd, sonraları Tunus'a yerleşmiş, ilmî çalışmalarını burada sürdürmüş ve et-Tunusî nisbesiyle meşhur olmuştur.²⁸⁴ Abs kabilesine mensup olmakla birlikte Arap asıllı olmadığına dair gelen rivayetler nedeniyle bu kabilenin mevlâsı olma ihtimali akla gelmektedir.²⁸⁵ İlk eğitimine İfrîkiyye'de başlayan Ali İbn Ziyâd, burada yukarıda ismi geçen Hâlid b. Ebû İmrân gibi âlimlerden ders almıştır.²⁸⁶ İlmî bilgisini derinleştirmek maksadıyla diğer pekçok Mağribli ilim talibi gibi Doğu'ya rihle yapmış, Hicaz ve Irak bölgelerine gitmiştir. Bu süreçte İmâm Mâlik, Leys b. Sa'd, İbn Lehîa (ö.

²⁷⁹Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/68.

²⁸⁰İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 2/227; ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 4/112.

²⁸¹İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 2/402.

²⁸²ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 4/112; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/102; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 2/894.

²⁸³Şevvât, *Medrese*, 1/61.

²⁸⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/234; Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 251.

²⁸⁵İbn Yûnus, *Târîh*, 2/153; Cengiz Kallek, "İbn Ziyâd el-Absî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/467.

²⁸⁶Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/80.

174/790) ve Süfyânu's-Sevrî gibi dönemin önde gelen muhaddislerinden hadis dinleme fırsatı bulmuştur.²⁸⁷ Süfyânu's-Sevrî'nin *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Câmiu's-Sağîr* eserleri ile İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'* eserini rivayet etmiştir. İbn Ziyâd, Mâlik b. Enes'in fikhî görüşlerini Mağrib coğrafyasında sistemli bir şekilde aktaran ve temel prensiplerini belirleyen kişi olarak öne çıkmaktadır.²⁸⁸

İbn Ziyâd resmî görevlerden ve devlet adamlarından uzak durmuş daha çok kendisini ilim faaliyetlerine adanmıştır. Yetiştirdiği talebeler arasında özellikle Mâlikî mezhebinin Mağrib bölgesinde yayılmasında kritik rol üstlenen Esed b. Furât (ö. 213/828), Bühlûl b. Râşid, Mûsâ b. Muâviye es-Sumâdîhî (ö. 225/839), Şecere b. Îsâ ve Sahnûn yer almaktadır.²⁸⁹ Ali b. Ziyâd 183/799 yılında Tunus'ta vefat etmiş ve şehrin Osmanlı döneminden itibaren "Türk Çarşısı" olarak meşhur olan bölgesinde toprağa verilmiştir.²⁹⁰

Fıkıh alanında ön plana çıkan İbn Ziyâd, Kayrevân halkı arasındaki ihtilaflı durumlarda görüşüne müracaat edilen bir kimseydi. Zaman zaman İmâm Mâlik'ten farklı görüş beyan etmesi ve şahsi içtihatlarında bulunması onun mezhep taassubundan uzak olduğuna delil gösterilmiştir. Hadis rivayeti açısından ise sika, hafız ve emin gibi sıfatlarla tavsif edilmiştir.²⁹¹ İbn Ziyâd'ın *el-Muvatta'* rivayetinin bir bölümü Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer'in tahkikiyle *Muvatta'ül-İmâm Mâlik: Kut'a minhu bi-rivayeti İbn Ziyâd* adıyla yayımlanmıştır.²⁹² Ayrıca İbn Ziyâd'ın, hocası İmâm Mâlik'ten aldığı alışveriş, nikâh ve talak konularındaki hadisleri ihtiva eden *Hayrun min zînetih* adlı bir eseri daha bulunduğu ifade edilmektedir.²⁹³

Fıkıh alanındaki çabalarıyla ön plana çıkan İbn Ziyâd şüphesiz erken dönem siyer ilmine de katkı sunmuştur. Özellikle de hadis rivayeti ve Medine'de hadis sema'ı o dönem için siyer faaliyeti olarak da kabul edilirdi. Ancak onun siyer birikimi ve siyer ilmine katkısı, Mâlikî mezhebinin müçtehit âlimlerinden birisi olduğu için fıkıh alanındaki şöhretinin

²⁸⁷Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/80; Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 251.

²⁸⁸Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 251; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/234; Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 226.

²⁸⁹Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 251; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/234; ez-Zehebî, *Siyer*, 8/350.

²⁹⁰İbn Yûnus, *Târîh*, 2/153; Mahlûf, *Şecere*, 1/91.

²⁹¹Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 251; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/80; ez-Ziriklî, *el-A'elâm*, 4/289; Kallek, "İbn Ziyâd el-Absî", 20/467.

²⁹²Ebü'l-Hasan Ali et-Tunusî İbn Ziyâd el-Absî, *Muvatta'ül-İmâm Mâlik: Kut'a minhü bi-rivâyeti İbn Ziyâd*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1984).

²⁹³İbn Ziyâd el-Absî, *Muvatta'*, 50.

gögesinde kalmıştır.

2.1.3.5. Bühlûl b. Râşid (ö. 183/799)

Bühlûl b. Râşid 128/745 yılında Kayrevân'da dünyaya gelmiştir.²⁹⁴ İlim serüveni burada başlamış, Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'um gibi hocalardan dersler almıştır. Daha sonra Meşrik'e rihle yapan İbn Râşid'in hocaları arasında Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd, Yunus b. Yezîd, Mûsâ b. Uley b. Rebâh ve Hâris b. Nebhân gibi isimler yer almaktadır.²⁹⁵ İlim seyahati esnasında kendisinden, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/836) hadis rivayet ederken; Kayrevân'da Sahnûn b. Saîd, Avn b. Yusuf el-Huzâî (ö. 229/843), Ebû Zekerîyya el-Hufrî (ö. 237/851) ve Yahyâ b. Sellâm gibi isimler hadis rivayet etmişlerdir.²⁹⁶

Fakih, zahid, ibadete düşkün, sika, müçtehid ve takva sahibi biri olarak tavsif edilen İbn Râşid sünnete bağlı bir kimse olarak zikredilmiştir.²⁹⁷ Mâlikî mezhebinin fıkıhı ile ilgili bir divânı bulunmaktadır. Ancak bu kitapta zaman zaman Süfyân es-Sevrî'nin görüşlerine de meylettiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu kitabı talebelerinin kendisinden derleyip yazıya geçirdikleri de rivayet edilmiştir.²⁹⁸ Döneminin İfrîkiyye valisi Muhammed b. Mukâtil el-Akkî ile yaşadığı gerginlik sebebiyle tutuklanmış ve kırbaçlanmıştır. Bu yaraların iltihaplanması sebebiyle vefat ettiği aktarılmaktadır.²⁹⁹ İbn Râşid, Kayrevân'da vefat etmiş ve Bâbu Silm'e defnedilmiştir.³⁰⁰

Erken dönem Mağrib ilim hayatında önemli bir yeri olan Bühlûl b. Râşid, özellikle hadis ilmiyle olan meşguliyeti nedeniyle siyer ilmiyle ilişkilendirilebilir. Hicaz'a yaptığı rihleler ve burada tabiinle görüşmesi onun Mağrib siyer kültürüne katkıda bulunduğuna delil olarak gösterilebilir. Nitekim sonraki dönemlerde telif edilen siyer müellefatında, Hicaz'a

²⁹⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/201.

²⁹⁵Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 52; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/200.

²⁹⁶Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 54; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/201; ez-Zehebî, *Târîh*, 12/87.

²⁹⁷Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 52; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/87.

²⁹⁸el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/581; Mahlûf, *Şecere*, 1/92; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/81.

²⁹⁹Muhammed b. Ahmed et-Temîmî Ebü'l-Arab, *Kitâbü'l-Mihan*, thk. Ömer Süleymân el-Ukaylî (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1404–1984), 440–441.

³⁰⁰el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/201; İbn Ziyâd el-Absî, *Muvatta'*, 50.

yapılan rihleler sırasında elde edilen bilgilerden çokça faydalanıldığı görülmektedir.³⁰¹

2.1.3.6. Esed b. el-Furât b. Sinan el-Kayrevânî (ö. 213/828)

Ebû Abdullah Esed b. Furât el-Kayrevânî 142/759 yılında Harran'da dünyaya gelmiştir.³⁰² Doğum tarihi hakkında 140, 143, 144, 145 şeklinde ihtilaf bulunmaktadır.³⁰³ Yaklaşık iki yaşındayken ailesi ile birlikte Kayrevân'a gelmiş³⁰⁴ ve uzun bir süre Tunus'ta yaşamıştır. Tunus'ta yaşadığı dönem içerisinde hocası Ali b. Ziyâd'dan İmâm Mâlik'in Muvatta eserini dinlemiş ve mezhep hakkında detaylı bilgi elde etmiştir.³⁰⁵ 172/788 yılında ilim tahsil etmek maksadıyla Doğu'ya rihle yapmıştır. Medine'de bizzat İmâm Mâlik'ten *Muvatta* eserini dinlemiş, ona biraz fazla soru sorduğu için, İmâm Mâlik kendisine Irak'a gitmesini tavsiye ederek tepki vermiştir. Bunun üzerine Esed b. Furât, Irak'a gitmiş, Ebû Yusuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 182/798), Esed b. Amr (ö. 190/805), İbn Ebû Zâide (ö. 182/798), Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809), Huşeym b. Beşîr (ö. 183/799) ve Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/804) gibi bölge âlimlerinden dersler almıştır.³⁰⁶ Irak'ta Hanefî mezhebinin esaslarını öğrenmeye başlayan Esed b. Furât, İmâm Mâlik'in vefatı üzerine tekrar Mâlikî mezhebine yönelmiştir. Mısır'da İbn Vehb, Eşheb el-Kaysî (ö. 204/819), İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806) gibi Mâlikî mezhebinin önde gelen âlimleriyle görüşmüştür. İbnü'l-Kâsım'dan aldığı dersler neticesinde altmış kitaptan oluşan meşhur *el-Esediyye* eserini telif etmiştir.³⁰⁷ 181/797 yılında Kayrevân'a dönmüş ve orada bu eseriyle büyük bir şöhret kazanmıştır. Ancak *el-Esediyye*, bazı ehl-i hadis çevreleri tarafından eleştirilmiştir. Eleştirenler arasında Sahnûn da bulunmaktadır. Sahnûn'un, bahsi geçen bu eseri İbnü'l-Kâsım'a tekrar arz etmesi ve ardından *Müdevvenetü'l-kübrâ* eserini telif etmesi *el-Esediyye*'nin etkisini azaltmıştır.³⁰⁸

Sahnûn, İbn Vehb, Süleymân b. İmrân (ö. 270/883) ve İbnü'l-Minhâl gibi önemli

³⁰¹Bu çalışmanın ikinci bölümünde telif edilen eserlerin özellikleri anlatılırken bu konuya detaylıca değinilecektir.

³⁰²el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/254.

³⁰³Mahfûz, *Terâcim*, 4/17; et-Tayyib, *Mevsûatü'l-kabâil*, 2/899.

³⁰⁴Annesi ona hamileyken Kayrevân'a geldikleri, dolayısıyla Kayrevân'da dünyaya geldiği de rivayet edilmektedir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/291.

³⁰⁵el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/255; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/291.

³⁰⁶Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/291-292; ez-Zehabî, *Târîh*, 15/67; Şevvât, *Medrese*, 2/552-553.

³⁰⁷el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/255; Mahfûz, *Terâcim*, 4/19-20.

³⁰⁸Mahfûz, *Terâcim*, 4/20; Cengiz Kallek, "Esed b. Furât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/366.

âlimler Esed b. Furât'tan rivayette bulunmuşlardır. Bununla birlikte Ma'mer b. Mansûr, Muhammed b. Kâdim (ö. 247/861), Ebû Sinân Zeyd b. Sinân (ö. 244/858), Ebü'l-Fazl Abbâs es-Sidrî ve Ali b. Kesîr gibi isimlerin aralarında bulunduğu birçok öğrenci yetiştirmiştir.³⁰⁹ 203/818-819 veya 204/819-820 yıllarında Ağlebîler tarafından Kayrevân kadılığına getirilen Esed b. Furât, siyâsî otoriteyi meşrulaştırıcı bir rol üstlenmiştir.³¹⁰ 213/828 yılında Sirakûza kuşatması esnasında vefat etmiş ve Sicilya'daki Palermo şehrinde defnedilmiştir.³¹¹ Hadisçiler tarafından sika olarak kabul edilen Esed b. Furât'ın ilmî mirası Mağrib ve Akdeniz'deki İslâm varlığının şekillenmesinde etkili olmuştur.³¹²

2.1.3.7. Mûsâ b. Muâviye es-Sumâdihî (ö. 225/839)

Başlangıç dönemi âlimleri arasında yer alan Mûsâ b. Muâviye es-Sumâdihî, 160/776 yılında Kayrevân'da dünyaya gelmiştir.³¹³ Babası Muâviye b. Fadl (ö. 199/814) başta olmak üzere Mağrib'de el-Bühlûl b. Râşid, Rabâh b. Yezîd (ö. 172/788), Ali b. Ziyâd ve Abdülmelik b. Ebû Kerîme (ö. 210/825) gibi önemli âlimlerin ders halkalarına katılmıştır.³¹⁴ İlim tahsil etmek için 184/800 yılında rihle yapmış ve bu rihlesi beş yıl sürmüştür.³¹⁵ Bu süre zarfında Mekke, Medine, Mısır, Basra, Bağdad, Horasan ve Irak gibi İslâm coğrafyasının önemli ilim merkezlerini ziyaret etmiştir. Abdurrahmân b. Kâsım, Abdullah b. Vehb, Ma'n b. Îsâ (ö. 198/813), Enes b. İyâz (ö. 200/815), Fudayl b. İyâz (ö. 187/802), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/804) ve el-Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 196/811) gibi birçok âlimden hadis dinlemiştir.³¹⁶

Mûsâ b. Muâviye es-Sumâdihî, 189/804 yılında Kayrevân'a döndükten sonra Ukbe Mescidi'nde hadis rivayet etmiş ve fetva vermeye devam etmiştir.³¹⁷ Onun talebeleri arasında İmâm Sahnûn, oğlu Muhammed b. Sahnûn, Ahmed b. Yezîd el-Kuraşî (ö. 284/897) ve Muhammed b. Vaddâh (ö.286/899) gibi birçok âlim yer almaktadır.³¹⁸ Onun, *Kitâbu'z-Zühd*

³⁰⁹İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/376; Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 112, 122; Şevvât, *Medrese*, 2/557.

³¹⁰el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 2/37.

³¹¹el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 2/38.

³¹²el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/255; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/291; Mahfûz, *Terâcim*, 4/22-23; Şevvât, *Medrese*, 2/556.

³¹³Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/257.

³¹⁴Şevvât, *Medrese*, 2/725-726.

³¹⁵Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 106; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/93.

³¹⁶Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/93; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/257; Şevvât, *Medrese*, 2/726-727.

³¹⁷Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/94.

³¹⁸Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/93; Şevvât, *Medrese*, 2/730.

ve *Kitâbun fi'l-Mevâiz* isimli iki eseri olduğu rivayet edilmiştir.³¹⁹ Mûsâ b. Muâviye hadisçiler tarafından sika, emin ve hadis bilen bir âlim olarak zikredilmiştir.³²⁰ Ömrünün sonuna doğru felç geçirdiği ifade edilen Mûsâ b. Muâviye 225/839 yılında vefat etmiştir. Onun özellikle hadis ilminde ön plana çıkması siyere dair rivayetlerin Mağrib'e ulaşması konusunda önemli bir kanal olduğu fikrini desteklemektedir.

2.1.3.8. Sahnûn Abdüsselâm b. Saîd b. Hanîb et-Tenûhî (ö. 240/854)

Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Hanîb et-Tenûhî 160/777 veya 161/778 yılında Kayrevân yakınlarında Menzilü's-Sıklâb köyünde dünyaya gelmiştir.³²¹ Zekâsı ve derin kavrayışı sebebiyle keskin bakışlı bir kuşun adından gelen Sahnûn ismiyle meşhur olmuştur.³²² İlim hayatına erken yaşlarda başlayan Sahnûn, Kayrevân'da Bühlûl b. Râşid, Şükrân b. Ali (ö. 186/802) Abdullah b. Gânim (ö. 190/805), Muâviye b. Fadl es-Sumâdîhî, Anbese b. Hârice (ö. 210/825 veya 220/835), Esed b. Furât, Abdullah b. Ebû Hassân (ö. 227/841), Ebû Ziyâd İbn Zur'a (ö. 212/827) ve kardeşi Habîb b. Saîd gibi dönemin önemli âlimlerinden hadis dinlemiştir. Tunus'ta İbn Ziyâd el-Absî'nin rahle-i tedrisinden geçerek İmâm Mâlik'in *Muvatta'* eserini dinlemiştir.³²³

Sahnûn, ilmî derinliğini arttırmak maksadıyla Meşrik'e rihle yaptığında, İmâm Mâlik'in öğrencilerinden İbnü'l-Kâsım, İbnü'l-Vehb, Abdullah b. Abdülhakem (ö. 214/829), Abdullah b. Nâfi' (ö. 206/821), Ma'n b. Îsâ (ö. 198/81, İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827), Mutarrîf b. Abdullah (ö. 220/835), Saîd b. Dâvûd'dan (ö. 220/835) ders almıştır. Ayrıca Süfyân b. Uyeyne, Velîd b. Müslim (ö. 195/810), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) gibi hadis ve fıkıh otoritelerinin ders halkalarına katılmıştır.³²⁴ Bu ilim seyahatine hangi yıl çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte seyahat arkadaşı Ebû Zekerîyyâ Muhammed b. Rüşeyd ile birlikte 191/807 yılında

³¹⁹Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/95; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/258.

³²⁰Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 106; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 1/258.

³²¹el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/346; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 2/585.

³²²Ebü Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhîm ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1417–1996), 1/439; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sahnûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/534.

³²³el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/347; Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 247; Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 2/585.

³²⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/347-348; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412–1992), 9/85; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/92.

Kayrevân'a dönmüşlerdir.³²⁵ Daha sonra İmâm Sahnûn memleketi Menzilü's-Sıklâb'a yerleşmiş ve kendi ders halkasını kurmuştur. Öğrenci yetiştirme konusundaki mahareti kısa sürede yayılmış, hem Mağrib hem de Endülüs'ten gelen yüzlerce talebe onun ders halkasına katılmıştır.³²⁶

Genel olarak siyâsetten ve idarecilerden uzak durmaya çalışmış, halku'l-Kur'ân düşüncesine karşı çıktığı gerekçesiyle kendisine bir yıl ev hapsi cezası verilmiştir.³²⁷ Sonraları, Kayrevân kadılığı görevi verilen Sahnûn, bu görevi maaş almama ve yolsuzlukla mücadele etme şartıyla kabul etmiştir. Altı sene süren kadılık görevi boyunca Ağlebî yöneticilerinin yolsuzluklarıyla mücadele etmiş ve mezâlîm ve hisbe yetkilerini kullanarak bölgede bağımsız bir hisbe teşkilatı kurmuştur.³²⁸ Ayrıca imam ve müezzin atama yetkisi Sahnûn döneminde kadiya geçmiş ve Sahnûn da özellikle mezhep açısından onayladığı kimseleri bu görevlere atamıştır. Kendi öğrencilerini stratejik pozisyonlara atayarak, Mâlikî mezhebinin bölgede yayılmasında oldukça etkili olmuştur.³²⁹

Sahnûn'un ilmî kişiliğinin yansımalarından biri Esed b. Furât'ın *el-Esedîyye* adlı eserine yaklaşımında görülmektedir. Esed b. Furât, eserini Sahnûn'a vermekten kaçınsa da Sahnûn, kendi imkânlarıyla bir nüsha temin etmiş ve rihle esnasında hocası İbnü'l-Kâsım'a arz etmiştir. Hocası ile birlikte *el-Esedîyye*'yi tashih etmişler ve bu titiz çalışma sonradan *el-Müdevvene* olarak meşhur olacak temel Mâlikî metninin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³³⁰ *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* Sahnûn'un en önemli eseri olmakla birlikte İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'* eserinden sonra mezhebin temel kaynağı olarak kabul edilmiştir.³³¹ Sahnûn bu eserde mevcut rivâyetleri derlemekle kalmamış, İmâm Mâlik ve öğrencilerinin görüşleri arasında mukayeseli analizler yapmak suretiyle sistematik bir fıkıh külliyyatı oluşturmuştur. *el-Müdevvene*, Mağrib ve Endülüs'te Mâlikî mezhebinin

³²⁵Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 110; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/96; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/311; es-Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 282.

³²⁶Şevvât, *Medrese*, 2/595; Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis*, 249-250.

³²⁷Ebü'l-Arab, *el-Mihan*, 463-464.

³²⁸Mahlûf, *Şecere*, 2/139.

³²⁹Çavuşoğlu, "Sahnûn", 35/535.

³³⁰el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/263; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/298-299; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/181-182.

³³¹Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed İbn Rüşt, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408-1988), 1/44.

teşekkülünde belirleyici rol oynamıştır.³³² Sahnûn'un *Kitâbü'z-Zühhd*³³³ ve *Kitâbu Muhtasar el-menâsik*³³⁴ olarak adlandırılan iki eseri daha bulunmaktadır.³³⁵

Sahnûn'un kişiliği, eserleri ve yetiştirdiği öğrencilerden meydana gelen ilim ağı sayesinde Mâlikî mezhebi Mağrib'de sadece bir fıkıh ekolü olmaktan çıkmış, toplumsal ve kültürel kimliğin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Sahnûn 240/854 yılında Tunus'ta vefat etmiş ve Bâbü'n-Nâfi' Mezarlığı'na defnedilmiştir.³³⁶

Sahnûn ve önceki âlimlerin Mağrib siyer yazıcılığının müstakil eserler vermesinden önce, hadis rivayeti yoluyla ve Hicaz'daki erken dönem siyer müellifleriyle yaptıkları görüşmeler, Mağrib'de siyer yazıcılığının temelini atmıştır. Bilindiği gibi siyer ilmi diğer bütün ilimlerle irtibatı olan bir ilim dalıdır. Sebeb-i nüzul, sebeb-i vürûd ve sosyolojik, iktisadî, siyasî vb. ortamları ilgili olarak tefsir, fıkıh, kelam ve diğer İslâmî ilimlere kaynaklık etmektedir. Bu nedenle erken dönem Mağrib'de, hangi İslâmî ilimle meşhur ve meşgul olursa olsun her bir âlimin siyer ilmine doğrudan ya da dolaylı olarak katkısı olmuştur. Bunların içinde Sahnûn gibi Mağrib ilim hayatı üzerinde derin etkileri bulunan âlimler olduğu gibi daha dar bir çerçevede ilmî faaliyette bulunmuş olanları da vardır. Hepsinin ortak özelliği ise Mağrib siyer yazıcılığı için bir sened zinciri oluşturulduğunda bu ilim adamlarının az ya da çok kendilerine bu sened zincirlerinde yer bulduğu gerçeğidir.

2.1.3.9. İbn Sahnûn (ö. 256/870)

Mağrib'de müstakil bir siyer eseri telif ettiği bilinen ilk isim İbn Sahnûn'dur. İbn Sahnûn'un tam adı Ebû Abdullâh Muhammed b. Sahnûn Abdusselâm b. Saîd et-Tenûhî el-Kayrevânî'dir.³³⁷ İbn Sahnûn 202/817 yılında Tunus'un ilim merkezi kabul edilen Kayrevân şehrinde doğmuştur.³³⁸ Babası, Mâlikî mezhebinin oluşmasında ve mezhebin Mağrib bölgesinde yayılmasında büyük bir etkisi olan Sahnûn'dur. İbn Sahnûn, Kur'an-ı Kerîm, fıkıh gibi birçok alanda ilk eğitimini babasından almıştır.³³⁹ Babası Sahnûn başta olmak

³³²Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/51.

³³³el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/450-451.

³³⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/374.

³³⁵Şevvât, *Medrese*, 2/599.

³³⁶el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/347; ez-Zehebî, *Târîh*, 1/322; Mahfûz, *Terâcim*, 1/187.

³³⁷el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 6/40.

³³⁸ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/204-205.

³³⁹Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/204; Ali Bakkal, "İbn Sahnûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/300; Volkan Demirbağ, *İslam Eğitim Düşüncesinde*

üzere; Abdullah b. Ebû Hasân el-Yahsûbî,³⁴⁰ Mûsâ b. Muâviye es-Sumâdîhî,³⁴¹ Abdülazîz b. Yahyâ el-Medenî el-Hâşimî (ö. 240/854 [?]),³⁴² Abdülmü'min b. Müstenîr el-Cezerî,³⁴³ Bakî b. Mahled (ö. 276/889), Ebü'l-Hasan Muhammed b. Nasr b. Hadram³⁴⁴ ve Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî (ö. 264/877)³⁴⁵ gibi âlimlerden dersler almıştır. İlimle sürekli meşgul olan İbn Sahnûn, otuz üç yaşlarında Mağrib'den Meşrik'e yolculuk yapmış ve ilk olarak Mekke'ye yönelip hac vazifesini yerine getirmiştir.³⁴⁶ Akabinde Medine'ye gitmiş orada İmâm Mâlik'in talebeleri arasında yer alan Ebû Mus'ab ez-Zührî (ö. 242/856),³⁴⁷ Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib (ö. 240/854)³⁴⁸ ve Seleme b. Şebîb en-Nîsâbü'rî (ö. 240/854)³⁴⁹ gibi döneminin önde gelen âlimleri ile görüşme fırsatı elde etmiştir. İbn Sahnûn bir müddet sonra rotasını Mısır'a çevirmiş, burada Ebû Recâ b. İbn Eşheb b. Abdülazîz'in misafiri olmuştur. Bu esnada Müzenî³⁵⁰ gibi bölgenin önemli âlimleri hem onunla tanışmak hem de ilim alışverişinde bulunmak için Ebû Recâ'nın evine gelmişlerdir.³⁵¹

İbn Sahnûn, Kayrevân'a döndükten sonra eser telif etmeye ve öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. İbrâhîm b. Attâb el-Havlânî,³⁵² Muhammed b. Sâlim el-Kattân,³⁵³ Ebû Muhammed Saîd b. Hakemûn,³⁵⁴ Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Velîd,³⁵⁵ Ebü'l-Kâsım el-Kaysî et-Tûrî (et-Tuveyrî),³⁵⁶ Mûsâ b. Abdurrahmân el-Kattân el-İfrîkî³⁵⁷ ve Muhammed

Öğretmenlik Mesleğine Bakış: İbn Sahnûn Örneği (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 53.

³⁴⁰Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Lahmî, *Tebsiratü'l-Lahmî*, thk. Ahmed Abdülkerim Necib (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1432–2011), 1/42.

³⁴¹ez-Zehebî, *Târîh*, 20/428.

³⁴²Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 78.

³⁴³Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 111.

³⁴⁴Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/233.

³⁴⁵Müzenî, İbn Sahnûn gibisini görmesiğini ifade etmiştir. el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 6/40.

³⁴⁶İbn Sahnûn'un 235 yılında hacca gittiği belirtilmektedir. Hatta bu hac esnasında Arefe gününün tayini hususunda hata yapıldığı, Muhammed b. Sahnûn'un ise bu hataya rağmen haclarının geçerli olduğuna kanaat getirdiği de ifade edilmektedir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/211; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/173.

³⁴⁷ez-Zehebî, *Siyer*, 10/249.

³⁴⁸ez-Zehebî, *Siyer*, 10/249.

³⁴⁹el-Lahmî, *Tebsiratü'l-Lahmî*, 1/42.

³⁵⁰Mahfûz, *Terâcim*, 3/21.

³⁵¹İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/169; Bakkal, "İbn Sahnûn", 20/300.

³⁵²Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/397.

³⁵³İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/374.

³⁵⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/460.

³⁵⁵Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967), 330.

³⁵⁶ez-Zehebî, *Târîh*, 23/552.

³⁵⁷ez-Zehebî, *Siyer*, 11/138.

b. Zeyd b. Ebû Hâlid el-Bicânî³⁵⁸ İbn Sahnûn'un öğrencileri arasında yer almaktadır. Onun, daha babası hayattayken bir ders halkasına sahip olduğu belirtilmektedir. İbn Sahnûn'un 235 yılında doğuya gittiği³⁵⁹ babası Sahnûn'un ise 240 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında; İbn Sahnûn'un doğu seyahati dönüşünde babası da hayattayken öğrenci yetiştirmeye başladığı söylenebilir.

İbn Sahnûn babasının vefatından sonra ilim konusunda onun üstlendiği görevi üstlenmiştir. Sahnûn ve oğlu İbn Sahnûn'un Kayrevân'daki müderrislik dönemleri hem uzun bir süreye yayılmış hem de bölgeye derin izler bırakmıştır. Öyleki onların etkin olduğu bu dönemde Kayrevân'a "Sahnûniye" dendiği dahi kaydedilmektedir.³⁶⁰ Bir şehrin asıl adının yerine veya yanında bir âlimin adıyla anıldığı başka bir örnek bulunmamaktadır. Bu da onların Mağrib için taşıdığı anlamın ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

İbn Sahnûn, babasının vefatından bir süre sonra dönemin Kayrevân kadısı Süleyman b. İmrân ile yaşadığı anlaşmazlık üzerine Kayrevân'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bir süre Kayrevân dışında kalan Sahnûn, Ağlebîlerin Kayrevân Emîri Muhammed b. Ahmed'den eman dilemiş ve bu eman sayesinde geri dönebilmiştir. Ancak kadı Süleymân b. İmrân onun dönüşüne tepkisiz kalmamış ve İbn Sahnûn taraftarlarını rahatsız etmeye başlamıştır. İbn Sahnûn ise Kayrevân emirini etkileyerek yakın dostu Abdullah b. Tâlib'i Kayrevân kadılığı görevine getirtmiştir.³⁶¹ Böylece aralarında anlaşmazlık olan Süleymân b. İmrân'ın Kayrevân'daki tesirini azaltmıştır.

İbn Sahnûn, 256/870³⁶² yılında Tunus yakınlarındaki Sâhil'de vefat etmiştir.³⁶³

³⁵⁸ez-Zehebî, *Târîh*, 23/589.

³⁵⁹ez-Zehebî, *Siyer*, 10/249; ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 6/205.

³⁶⁰Bakkal, "İbn Sahnûn", 20/301.

³⁶¹Babası Sahnûn ile Süleymân b. İmrân arasındaki ilişkinin çok iyi olduğu söylenmektedir. Sahnûn'un vefatından sonra Kayrevân kadılığı görevine getirilen Süleymân b. İmrân'ın Muhammed b. Sahnûn ile ilişkilerinin iyi gitmediği hatta Süleymân'ın tutumunun her geçen gün şiddetlendiği belirtilmektedir. Nihayetinde can güvenliğinden endişe eden İbn Sahnûn saklanarak yaşamaya başlamıştır. Böyle bir ortamda bir gün İbn Sahnûn, Ağlebîlerin Kayrevân emiri Muhammed b. Ağleb'e bir mektup göndermiş ve bir nevi ondan eman dilemiştir. Muhammed b. Ağleb de ona güvence vermiştir. İbn Sahnûn rahat bir nefes almaya başlamış ancak Süleymân b. İmrân boş durmayarak İbn Sahnûn'un takipçilerini rahatsız etmeye başlamıştır. Detaylı bilgi için bk. Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusîyyîn*, 3/20-21.

³⁶²Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *Resâ'il*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1980), 2/241; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/219; ez-Zehebî, *Siyer*, 13/61.

³⁶³İbn Sahnûn'un vefat tarihiyle ilgili bir karışıklık vardır. Onun 240/854 yılında vefat ettiğine dair rivayetler mevcuttur. Ancak bu gerçeği yansıtmamaktadır. Babası Sahnûn'un vefat tarihiyle karıştırılmış olması muhtemeldir. Bunun dışında bir başka rivayete göre İbn Sahnûn 265/879 yılında vefat ettiği de söylenmektedir. Detaylı bilgi için bk. ez-Zehebî, *Siyer*, 10/249.

Cenazesi Kayrevân'a getirilmiş ve babasının yakınlarında bir yere defnedilmiştir.³⁶⁴ Kayrevân halkının İbn Sahnûn'un vefatı nedeniyle yas tuttuğu, bir süre eğitim öğretime ara verdiği, dükkânlarını kapattığı, şairlerin ise ağıtlar yaktığı³⁶⁵ rivayet edilmektedir. Ayrıca İbn Sahnûn'un mezarı yakınlarında insanların çadırlar kurmaya başladıkları, bir ay veya daha fazla burada yaşadıkları, kaldıkları yerlerin etrafında yiyecek pazarları kurdukları ifade edilmektedir.³⁶⁶ Ortaya çıkan bu durumdan hoşnut olmayan Ağlebîlerin emiri müdahale ederek kalabalığın dağılmasını sağlamıştır.³⁶⁷

İbn Sahnûn'un eserlerini nakleden Ebû'l-Hasan el-Kâbisî, Kâdî İsâ b. Miskîn, Ebû'l-Arab et-Temîmî³⁶⁸, Muhammed b. Hâris el-Huşenî (ö. 361/972)³⁶⁹ ve Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî³⁷⁰ gibi birçok âlim ondan övgüyle bahsetmiştir. Mâlikî mezhebi açısından bakıldığında mezhebin Mağrib'de yaygınlaşmasına vesile olan babası Sahnûn'dan sonra İbn Sahnûn da mezhep için bir otorite kabul edilmiştir. Ancak o, sadece fıkıh ilminde değil hadis, tarih, kelam ve edebiyat alanlarında da eser telif edip ilmî olarak derinleşmiştir. Bütün bunlardan ziyade İbn Sahnûn'un ön plana çıktığı bir başka alan daha bulunmaktadır. Müellifin eğitim öğretim ile ilgili yazdığı eser, İslâm ilim tarihinde bu alanda yazılmış en eski eser olma özelliğini korumaktadır. Eserlerinin çoğu günümüze ulaşamadığı için İbn Sahnûn daha çok bu eseriyle anılır olmuş ve eğitimci kimliği ile tanınmıştır.³⁷¹

İbn Sahnûn'un fıkıh, hadis, kelâm, tarih, eğitim ve terâcim gibi çeşitli ilim alanlarında birçok eser telif ettiği aktarılmaktadır. Telif ettiği eser sayısının iki yüz civarında olduğu söylene de bu sayıya temkinli yaklaşılmış ve iki yüz sayısı ile kitapların içerisinde yer alan cüzlerin de kastedildiği belirtilmiştir. Çeşitli alanlarda eser telif eden İbn Sahnûn'un

³⁶⁴Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed er-Ruaynî, *Tahrîrû'l-kelâm fî mesâ'ili'l-iltizâm*, thk. Abdusselâm Muhammed eş-Şerif (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1404–1984), 212; ez-Ziriklî, *el-A'elâm*, 6/205.

³⁶⁵İbn Sahnûn'un vefat ettiğinde üç yüze yakın kaside ile anıldığı ifade edilmiştir. ez-Zehebî, *Siyer*, 10/250.

³⁶⁶ez-Zehebî, *Siyer*, 1/249; Mahfûz, *Terâcim*, 3/24.

³⁶⁷Mahfûz, *Terâcim*, 3/24.

³⁶⁸Ebû'l-Arab, İbn Sahnûn'un güvenilir bir imam olduğunu, hadis ve fıkıh konusunda derin bir bilgiye sahip olduğunu belirterek o dönemde İbn Sahnûn kadar kapsamlı ve çeşitli ilimlere sahip olan başka hiçkimse olmadığını ifade etmiştir. Bk. ez-Zehebî, *Siyer*, 10/250.

³⁶⁹Huşenî, İbn Sahnûn'un Mâlikî mezhebinin muhafızlarından biri olduğunu ve kitap yazma konusunda çok üretken büyük bir müellif olduğunu ifade etmiştir. Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvattai Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1428–2007), 1/244.

³⁷⁰Müzenî, İbn Sahnûn'un yaşında olup da ondan daha zeki ve daha bilgili hiçkimseyi görmediğini ifade etmiştir. Bk. ez-Zehebî, *Siyer*, 10/249.

³⁷¹Bakkal, "İbn Sahnûn", 20/301.

din eğitimi ile ilgili olan *Âdâbü'l-mu'allimîn* (ve'l-müte'allimîn) adlı kitabı en meşhur eserlerindendir. Yazar bu eseri ile Arap İslâm dünyasının eğitim anlayışını şekillendirmiştir. İbn Sahnûn bu eserinde; eğitimde fırsat eşitliği, öğrenciye bilgiyi sevdirek verme, haftalık ders programı oluşturma, hafta sonu ve bayram tatillerinin olması gibi günümüzde de geçerliliğini koruyan hususları gündeme getiren ilk kişidir.³⁷² Eğitim ile ilgili bu hususlarda İbn Sahnûn'dan en çok etkilenen kişi Kâbisî olmuştur. Kâbisî, İbn Sahnûn'un *Âdâbü'l-mu'allimîn* eserini bir nevi şerh etmiş, pekçok konuda onunla aynı görüşü paylaşmıştır.³⁷³

er-Risâletü's-Sahnûniyye (el-Ecvibe), *Usûlü'd-dîn*, *en-Nevâzil* ve *Mesâ'ilü'l-cihâd* ise İbn Sahnûn'un diğer önemli eserlerindendir. *Risâle fî edebi'l-münâzara* iki cüz, *Risâle fî's-sünne*, *Kitâbu'l-İbâha*, *Kitâbu'l-Eşribe*, *Kitâbu'l-İmâme*, *Kitâbu'l-İmân*, *Kitâbu Tahrîmu'n-nebîz*, *Kitâbu Tefsîru'l-Muvatta'* dört cüz, *Kitâbu'l-Hucce ale'l-kaderiyye*, *Kitâbu'l-Hucce ale'n-nasârâ*, *Kitâbu'r-Red 'alâ ehli'l-bida'*, *Kitâbu'r-Red 'alâ'l-Bekriyye*, *Kitâbu'r-Red 'ale's-Şâfi'î* ve *ehli'l-'Irâk*, *Kitâbu ğarîbü'l-hadîs* üç cüz, *Kitâbu'l-Müsned fî'l-hadîs* ve *Kitâbu'l-Vera'* kaynaklarda İbn Sahnûn'a ait olduğu belirtilen diğer eserlerdendir.³⁷⁴

Siyer eserleri açısından bakıldığında müellifin göze çarpan ilk eseri *el-Câmi'* adını verdiği bir ansiklopedik çalışmadır. Siyerle ilgili bilgilerin yanında fıkıh başta olmak üzere birbirinden farklı birçok konuyu ihtiva eden bu eserin yüz cüzden meydana geldiği belirtilmiştir. İbn Sahnûn'un *el-Câmi'* isimli bu büyük eseri; yirmi cüzü *es-Siyer*, yirmi beş cüzü *el-Emsâl* (Misaller), on cüzü *Adâbu'l-Kudât* (Hâkimlerin Adabı), beş cüzü *el-Farâiz* (Miras Hukuku), dört cüzü *el-İkrâr*, dört cüzü *et-Târîh* ve *Tabakât*,³⁷⁵ iki cüzü *Âdâbi'l-mütenâzirîn*³⁷⁶ konularını içermektedir.³⁷⁷ Kalan cüzler hakkında net bir bilgiye ulaşamamıştır. *el-Câmi'* eserinin mevcut konu dağılımına bakıldığı zaman müellifin miras hukukuna beş cüz, tarih ve tabakâta dört cüz yer verirken siyere yirmi cüz ayırmış olması siyer malzemelerini detaylı bir şekilde ele alma ihtimalini akla getirmektedir. Bunun

³⁷²Detaylı bilgi için bk. Mustafa Tavukçuoğlu, "İbni Sahnun'un (Ölm. H240/854) Adabu'l-Muallimin'i Üzerine Bir Çalışma", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 267-287.

³⁷³Dayf, *Târîh*, 9/170; Parlador, "Kâbisî", 24/41-42.

³⁷⁴Mahfûz, *Terâcim*, 3/23-24.

³⁷⁵Mahfûz, *Terâcim*, 3/24 ; Kitâbu't-târîh ve Kitâbu't-tabakât kitaplarının birbirinden farklı olduğunu ve ayrı ayrı yedişer cüzden oluştuğunu belirten âlimler de mevcuttur. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/207; Zehebî, İbn Sahnûn'un tarih kitabının altı cilt olduğunu eserinde zikretmiştir. Bk. ez-Zehebî, *Târîh*, 2/163.

³⁷⁶ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 6/205.

³⁷⁷Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/207; ez-Zehebî, *Siyer*, 10/249; er-Ruaynî, *Tahrîru'l-keâm*, 212.

yanısıra İbn Sahnûn'un *et-Târîh* ve *es-Siyer* eserlerinin müstakil birer eser oldukları da aktarılmıştır.³⁷⁸ Ancak bu bilgileri doğrulayacak kesin bir kanıt elimizde mevcut değildir.

Bahsi geçen bu eserlerin büyük bir çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Fakat araştırmalar neticesinde İbn Sahnûn'un *es-Siyer* eserinden alıntı yapılan birkaç husus tespit edilmiş olup bu eserin içeriğine dair bazı bilgiler elde edilmiştir. Müellifin söz konusu bu eserinden istifade eden ve onu kaynakça olarak kullanan eserlerin çoğunlukla fıkıh eserleri olduğu ve alıntı yapılan pasajlara dikkat edildiğinde daha çok fıkıhla bağlantısı olan meseleler olduğu göze çarpmaktadır. İslâm fıkıhında şehitlik ve cenaze işlemleri hakkında bir pasaj,³⁷⁹ savaş sırasında strateji ve iş bölümü hakkında bir pasaj,³⁸⁰ savaş esnasında namazın aksatılmaması ve namazın kılınma şekli ile ilgili bir pasaj,³⁸¹ savaşta esirlerin durumu hakkında bir pasaj³⁸² ve şüf'a hakkı ile benzerlik kurulan mal alım satımı ile ilgili pasaj³⁸³ bu duruma örnek olarak verilebilir. Dolayısıyla İbn Sahnûn'un siyer eserinde bile fıkıh ile ilgili konuların bulunması müellifin zihin dünyasında fıkıhın temel bir ilim dalı olarak yer aldığını ortaya koymaktadır. Özellikle şehitlik ve cenaze işlemleri, savaş esnasında namazın kılınma şekli, savaş stratejileri, esirlerin durumu ve mal alım satımı gibi konuların öne çıkması, İbn Sahnûn'un *es-Siyer* eserinin sadece tarihi olayları anlatan bir metin olmanın ötesinde, fikhî hükümler ve sosyal düzenle ilgili meseleler üzerinde de yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Bu da onun eserlerinin hukuki ve ahlaki meseleler açısından da önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir. Ulaşılan bu bilgilerden hareketle İbn Sahnûn'un eserinin, fıkıh ile tarih alanlarını birleştiren önemli bir metin olduğu söylenebilir.

İbn Sahnûn'un bir diğer siyer eseri *er-Risâle fî men sebbe'n-nebî* adlı kitabıdır. Adından da anlaşılacağı üzere, bu eser, Hz. Peygamber'e hakaret eden kimseler hakkında yazılmıştır. Bu tür eserler, İslâm hukukunda "Peygambere hakaret edenlere karşı alınacak tavır" ve "Peygambere karşı saygı" gibi meseleleri ele almaktadır. İbn Sahnûn'un bu eserine

³⁷⁸Yesif, *el-Musannefât*, 1/28-32; Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm et-Tetâtî, *Cevâhirü'd-dürer fî halli elfâzi'l-Muhtasar*, thk. Nûri Hasan Hâmid (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1435–2014), 2/490.

³⁷⁹Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân el-Kayrevânî İbn Ebû Zeyd, *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât 'alâ mâ fi'l-Müdevvene min ğayrihâ mine'l-ümmehât min mesâ'ili Mâlik ve ashâbih* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999), 1/616.

³⁸⁰İbn Ebû Zeyd, *en-Nevâdir*, 3/172-173.

³⁸¹İbn Ebû Zeyd, *en-Nevâdir*, 3/293.

³⁸²İbn Ebû Zeyd, *en-Nevâdir*, 10/246.

³⁸³Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah et-Temîmî es-Sıkkîlî, *el-Câmi' li-mesâ'ili'l-Müdevvene* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1434–2013), 6/92.

de ulaşılammıştır. Ancak *es-Siyer* kitabı için uygulanan içerik araştırması burada da yapılarak *er-Risâle fî men sebbe'n-nebî* eserini kaynak olarak kullanan eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma neticesinde Ebû Tûrâb Seyyid b. Hüseyin b. Abdillâh el-Affânî'ye ait “*Vâ Muhammedâ (İnne Şânieke hüve'l-ebter)*” isimli eserde İbn Sahnûn'un kitabına atıf yapıldığı tespit edilebilmiştir.³⁸⁴ Kitapta, “*Muhammed b. Sahnûn şöyle dedi: Âlimler, Nebî'ye (s.a.s.) küfreden ve ona hakaret eden kişinin kâfir olduğu, bu kişi için Allah'ın azabının geçerli olduğu ve ümmet nezdinde hükmünün öldürülmesi olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Kim onun küfründe ve azabında şüphe ederse, o da kâfir olur*” şeklinde bir cümle geçmektedir.³⁸⁵ Bu pasajdan hareketle bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

İslâm'da Hz. Peygamber'e hakaret etmenin çok ciddi bir suç olduğuna dair hükümleri tartışan İbn Sahnûn, muhtemelen bu eserinde hakaretin ciddiyeti, hakaret eden kişinin durumu, Hz. Peygamber'e saygısızlık edenlerin hangi şartlarda cezalandırılması gerektiği konusuna değinmiştir. Müellif, İslâm hukukunun bu konuda nasıl bir yaklaşım sergilemesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Yukarıdaki paragraftan hareketle bu risalenin, sadece İslâm hukuku ile alakalı bir metin olmadığı, aynı zamanda İslâm toplumunun dinî hassasiyetlerine dair de önemli bir belge niteliği taşıdığı söylenebilir. Çünkü İbn Sahnûn'un, sadece fıkıh kurallarını açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda Hz. Peygamber'e hakaretin İslâm toplumu üzerindeki etkilerini de tartışması muhtemeldir.

2.1.3.10. Süleymân b. Ebî Usfûr el-Ferrâ (ö. 269/882)

Mağribli siyer müelliflerinin ilk tabakasında adından söz ettiren önemli isimlerden biri de Süleymân b. Ebû Usfûr (Süleymân b. Hafis) el-Ferrâ'dır. Kayrevân ehlinden olan el-Ferrâ, kaynaklarda daha çok Mu'tezile mezhebine olan bağlılığı ile ön plana çıkmıştır. el-Ferrâ'nın özellikle kelam ilmi ile “Halku'l-Kurân” meselesindeki tartışmaların önde gelen isimlerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Onun bu görüşleri, dönemin Sünnî çevrelerinde büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Muhtemelen müellif, bu bakış açısı nedeniyle tanınmamış ve kabul görmemiştir. Hatta bu süreçte talebelerinin ondan yüz çevirdiği, kendisiyle ilmî ilişki kurmaktan kaçındıkları ve el-Ferrâ'nın soyutlanmış bir ilmi çevre içinde yaşamak

³⁸⁴Ebû Tûrâb Seyyid b. Hüseyin el-Affânî, *Vâ Muhammedâ (İnne Şânieke hüve'l-ebter)* (Mısır: ed-Dâru'l-Affânî, 1427–2006).

³⁸⁵el-Affânî, *Vâ Muhammedâ*, 4/530.

zorunda kaldığı ileri sürülmektedir.³⁸⁶

Süleymân b. Ebû Usfûr, ilim tahsili amacıyla Meşrik'e rihle yapmış, bu yolculuk esnasında Bağdat'a uğrayarak oradaki Mu'tezilî ekolün önde gelen isimleriyle bizzat görüşme fırsatı bulmuştur. Kayrevân'a geri döndüğünde halkın onu öldürmeye teşebbüs ettiği ancak kendisinin bu durumdan kurtulmayı başardığı anlatılmıştır.³⁸⁷

Bir rivayete göre, Esed b. Furât bir gün hadis rivayet ederken "rü'yetullah" konulu bir hadis okumuş, en arka safta oturan el-Ferrâ ise bu rivayeti işitince rü'yeti inkâr ettiğini dile getirmiştir. Bunun üzerine Esed'in sinirlendiği, Ferrâ'yı meclisinden kovduğu ifade edilmiştir.³⁸⁸ Aynı şekilde İbnü'l-Haddâd ile Kayrevân'ın Mutezile şeyhi olarak adlandırılan el-Ferrâ'nın münazaları bulunduğu da aktarılmaktadır.³⁸⁹

Müellifin eserlerine bakıldığında, *Müşkilü'l-Kur'ân*, *Halku'l-Kurân* ve *A'lâmü'n-Nübüvve* olmak üzere üç önemli çalışması bulunduğu görülmektedir. Delâil ilmi çerçevesinde kaleme aldığı *A'lâmü'n-Nübüvve* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır.³⁹⁰ Bu eserin, Mağrib bölgesinde Delâilü'n-Nübüvve alanında yazılmış ilk telif olma ihtimalini taşıdığı ifade edilmektedir. Ancak kendisinden sonra aynı alanda eser veren müelliflerden herhangi birinin el-Ferrâ'nın bu eserine atıfta bulunmaması da dikkat çekicidir. Bu durum ya eserin yeterince tanınmadığına ya da etkili bir şekilde yayılamadığına işaret etmektedir. Eğer İbn Ebû Usfûr'un söz konusu eseri günümüze ulaşabilseydi, hicrî üçüncü yüzyıla ait erken dönem Mağrib mirasını tanımamıza, Mağribli Mu'tezilî bir âlimin siyer ilmine ve peygamberlik delillerine yaklaşımını doğrudan gözlemlememize olanak sağlayacaktı.³⁹¹

2.1.3.11. İbnü'l-Haddâd el-Mağribî (ö. 302/915)

Mağrib siyer yazılığına müstakil eser vererek katkıda bulunmuş ancak eseri günümüze ulaşmayan isimlerden birisi de Ebû Osmân Saîd b. Muhammed b. Subeyh el-Gassânî el-Kayrevânî el-Mağribî'dir. Anne tarafından dedesine nispetle İbnü'l-Haddâd el-Mağribî olarak meşhur olmuştur.³⁹² Dönemin önde gelen âlimlerinden İbnü'l-Haddâd el-Mağribî,

³⁸⁶el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/265; Mahfûz, *Terâcim*, 5/246; Yesif, *el-Musannefât*, 1/240-241.

³⁸⁷Mahfûz, *Terâcim*, 5/246.

³⁸⁸el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/264-265.

³⁸⁹Yesif, *el-Musannefât*, 1/241.

³⁹⁰Ebû Abdullâh Muhammed b. Hâris el-Kayrevânî el-Huşenî, *Kudâtü Kurtuba* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1415-1994), 286; Mahfûz, *Terâcim*, 5/246; Muhsin Düğeroğlu, *Delâilü'n-Nübüvve Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2025), 14.

³⁹¹Yesif, *el-Musannefât*, 1/241.

³⁹²Kayrevân halkının zekâsına nispetle ona "Saîd el-Haddâd" dediği doğru kabul edilmemiş dedesine nispetle

9. yüzyılın başlarında Kayrevân'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi ile ilgili ihtilaflar bulunmaktadır. Onun 217/832³⁹³ veya 219/834³⁹⁴ yıllarında doğduğu hatta bir başka rivayete göre bu yıllardan on yıl kadar daha önce doğmuş olabileceği de ifade edilmiştir.³⁹⁵

Çocukluk dönemi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamayan İbnü'l-Haddâd, muhtemelen küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olmuştur. Gençlik döneminde de ilim tahsiline devam etmiş ve bu dönemde eğitim aldığı önemli hocalardan birisi Sahnûn olmuştur.³⁹⁶ İbnü'l-Haddâd'ın en geç 219 yılında doğduğu ve ömrünün sonuna kadar Kayrevân'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İbnü'l-Haddâd'ın henüz yirmili yaşlarda iken Sahnûn'un talebesi olması mümkündür. Zira Sahnûn'un 240 yılında Kayrevân'da vefat ettiği kesin olarak bilinmektedir. Bunun dışında Kayrevân'da dönemin tanınmış âlimleri arasında yer alan Ebû Sinân Zeyd b. Sinân el-Esedî,³⁹⁷ Dâvûd b. Yahyâ es-Sûfî,³⁹⁸ Ahmed b. Bühlûl ez-Zeyyât³⁹⁹ ve Ebü'l-Hasan el-Kûfî⁴⁰⁰ gibi isimlerden de ders almıştır. Bu hocalar İbnü'l-Haddâd'ın ilmî ve manevî şahsiyetini şekillendirmiştir.

Müellif yeterli ilmî birikime ve yetkinliğe sahip olduktan sonra öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Oğlu Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd el-Haddâd,⁴⁰¹ İbnü'l-Lebbâd,⁴⁰² İbn

bu şekilde adlandırıldığı daha isabetli bulunmuştur. Bk. el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/57.

³⁹³Ahmet Özel'in İbnü'l-Haddâd el-Mağribî maddesinde zikrettiği bu tarihe hiçbir eserde rastlanmamıştır. Ahmet Özel, "İbnü'l-Haddâd el-Mağribî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/59.

³⁹⁴Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/230; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411–1991), 4/32; Bir başka rivayette onun 302 yılında vefat ettiği, vefat ettiğinde 83 yaşında olduğu belirtilmiştir. Bu bilgilerden hareketle onun 219 yılında doğduğu kabul edilmiştir. ez-Zehebî, *Siyer*, 11/131.

³⁹⁵Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 240-241.

³⁹⁶el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/348, 404.

³⁹⁷Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 116; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/388; Terzi olan Ebû Sinân (155/772-242/857), çalışkan ve mütevazı bir kişi olarak anlatılmıştır. İbn Sahnûn ile aynı dönemde Kayrevân'da fetva verdiği bahsedilmiştir. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/103-104.

³⁹⁸Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 28, 35; İbnü'l-Haddâd'ın bu hocası 249/863 yılında vefat etmiştir. el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/339.

³⁹⁹Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 49; el-Mâlikî, *Riyâz*, 1/171, 203.

⁴⁰⁰İbnü'l-Haddâd'ın Mağrib sınırları içerisinde yer alan Trablus/Libya'ya rihle yapıp bu hocasından hadis dersi aldığına dair bir rivayete rastladık. Bu rivayet doğru ise müellifin ilim için Kayrevân dışına çıktığı söylenebilir. Bu rivayetten hareketle müellifin Meşrik'e rihle yapmadığı ancak Mağrib içerisinde rihle yaptığı şeklinde yorum yapılabilir. Bk. Mahfûz, *Terâcim*, 2/105.

⁴⁰¹Mahfûz, *Terâcim*, 2/105; Velîd b. Ahmed el-Hüseyin ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsûatu'l-müeyyessere fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahv ve'l-luğa (mine'l-karni'l-evvel ile'l-muâsirine maa dirâsetin li akâidihim ve şey'in min tarâifihim)* (Britanya: Mecelletü'l-Hikme, 1424–2003), 1/957.

⁴⁰²Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 47; ez-Zehebî, *Siyer*, 11/126.

Ebû Zeyd el-Kayrevânî,⁴⁰³ Ebü'l-Arab,⁴⁰⁴ Ahmed b. Mûsâ et-Temmâr,⁴⁰⁵ İbnü'l-Berzûn⁴⁰⁶ ve Ali b. Mansûr es-Saffâr gibi isimler İbnü'l-Haddâd'ın yetiştirdiği talebeler arasında yer almaktadır.⁴⁰⁷ Müellifin düşünce yapısı ve eserleri, talebeleri aracılığıyla sonraki kuşaklara aktarılmış ve onun düşüncelerinin geniş bir alanda yankı bulmasına zemin hazırlamıştır.

İbnü'l-Haddâd'ın hayatını şekillendiren bir diğer unsur dönemin politik ve sosyal sorunları olmuştur. Bu çalışmanın önceki başlıklarında 3. yüzyılın sonlarında Şîî propaganda yapmaya başlayan Fâtımîler'in 296/909 yılında resmî olarak Kayrevân ve çevresini ele geçirdiğinden bahsedilmişti. 302/915 yılında vefat eden İbnü'l-Haddâd ömrünün son beş-altı yılında bu Fâtımî baskısıyla mücadele etmek zorunda kalmış ve ehl-i sünnet çizgisini korumaya çalışmıştır.⁴⁰⁸ Ömrünün sonlarına doğru maruz kaldığı baskıdan kurtulması için kendisine takıyye yapması önerildiğinde müellif, yaşının doksanı geçtiğini ve hayattan herhangi bir beklentisi kalmadığını ifade ederek takıyye tavsiyesini reddetmiştir. Bu durum da İbnü'l-Haddâd'ın dönemin baskılarına ve tehditlerine rağmen, ilmî ve dinî ilkelerinden taviz vermediğini göstermektedir.⁴⁰⁹

İbnü'l-Haddâd, bizzat Ubeydullah el-Mehdî, Şîî-İsmâîlî dâî Ebû Abdullah el-Ma'cûkî ve kardeşi Ebü'l-Abbâs ile Şîîlerin kendilerine dayanak gösterdikleri hususlarda korkmadan derin tartışmalara girmiştir.⁴¹⁰ Bu tartışmalar esnasında konuya hâkimiyeti, zekâsı, mantığı ve münazara yeteneği ile öne çıkmıştır.⁴¹¹ Yaşanan bu tartışmalar İbnü'l-Haddâd'ın hem kendine güvenini arttırmış hem de siyasî otoriteye karşı duruşunu pekiştirmiştir. Sergilediği bu tavır ve duruş sebebiyle Kayrevân halkı tarafından mihne dönemindeki Ahmed b. Hanbel'e benzetilmiştir.⁴¹² Ayrıca müellifin Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Süleymân

⁴⁰³ez-Zehebî, *Siyer*, 11/130; ez-Zehebî, *Târîh*, 29/366.

⁴⁰⁴Mahfûz, *Terâcim*, 2/105.

⁴⁰⁵Mahfûz, *Terâcim*, 2/105.

⁴⁰⁶el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/47; Velîd b. Ahmed el-Hüseyn ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsûatu'l-müeyyere*, 4/492.

⁴⁰⁷Özel, "İbnü'l-Haddâd el-Mağribî", 21/59.

⁴⁰⁸ez-Zehebî, *Siyer*, 11/126.

⁴⁰⁹Şîî yönetimin bu dönemde Sahnûn'un iki öğrencisini öldürdüğü, cesetlerini çıplak bir şekilde bıraktığı ve Mâlikî mezhebini benimseyenlerin sonunun böyle olacağını ilan ettiği anlatılmaktadır. Bu ve benzeri olaylar nedeniyle Kayrevân halkı İbnü'l-Haddâd'dan takıyye yapmasını talep etmiştir. İbnü'l-Haddâd ise artık yaşının doksanı geçtiğini, yaşamaya ihtiyacı olmadığını, dinini ve inandığı düşünceyi savunmaya devam edeceğini söylemiştir. Bu rivayet delil gösterilerek İbnü'l-Haddâd'ın 217 veya 219 yıllarından on yıl kadar önce doğduğu iddia edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. ez-Zübeydî, *Tabakât*, 240-241.

⁴¹⁰el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/58-60; ez-Zehebî, *Siyer*, 11/126-127.

⁴¹¹ez-Zübeydî, *Tabakât*, 239-240.

⁴¹²ez-Zübeydî, *Tabakât*, 240.

b. Usfur el-Ferrâ ve Hanefî fakihleriyle de ilmî olarak tartıştığı ifade edilmektedir. Bu tartışmalar neticesinde, mutezileye meyleden pekçok kişinin tekrar sünni çizgiye döndüğü belirtilmiştir.⁴¹³

İbnü'l-Haddâd'ın Ebû Hanîfe'yi imam kabul etmediği⁴¹⁴ ve sonradan benimsediği Şâfîliği de birçok konuda eleştirdiği belirtilmektedir.⁴¹⁵ Bir diğer Ehl-i sünnet imamı İmâm Mâlik'e saygı duyan müellifin bir süre sonra hocası Sahnûn'un ders halkasından ayrıldığı⁴¹⁶ ve Mâlikî fikhının başucu kitaplarından olan el-Müdevvene'ye bir reddiye yazdığı⁴¹⁷ ve *el-Müdevvene*'yi "*el-Müdevvede*" (kurtlanmış) olarak nitelendirdiği aktarılmaktadır.⁴¹⁸ Kâdî İyâz, İbnü'l-Haddâd'ın Şâfî mezhebini benimsediğine dair rivayetleri ve el-Müdevvene ile ilgili söylediği bu olumsuz ifadeleri ihtiyatla karşılamıştır.⁴¹⁹ Aktarılan bu bilgilerden hareketle ister Şâfî mezhebini benimsemiş olsun ister Mâlikîlikte kalmaya devam etmiş olsun İbnü'l-Haddâd'ın taklitten uzak olduğu ve derinlemesine fiki bilgiye sahip olduğu görülmektedir.⁴²⁰

Zühd ve takvâ sahibi olan İbnü'l-Haddâd'ın çok kanaatkâr olduğu⁴²¹ ancak Ehl-i sünnet muarızlarına karşı heybetli ve özenli görünmek amacıyla kılık kıyafetine çok dikkat ettiği rivayet edilmiştir.⁴²² Ayrıca İbnü'l-Haddâd'ın yeterli maddi güce sahip olmadığı⁴²³ gerekçesiyle hacca gidemediği⁴²⁴ ve Meşrik'e rihle yapamadığı belirtilmiştir.⁴²⁵

İbnü'l-Haddâd'ın talebesi Ebû'l-Arab'ın *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye* adlı eserinde hocasının biyografisine yer vermemesi ancak ondan birçok rivayet nakletmesi dikkat

⁴¹³ez-Zehebî, *Siyer*, 11/126.

⁴¹⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/69; Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim el-İmrânî, *el-Beyân fî Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfî*, thk. Kâsım Muhammed Nûrî (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1421–2000), 3/483, 13/408.

⁴¹⁵el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/64.

⁴¹⁶el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/58.

⁴¹⁷ez-Zehebî, *Siyer*, 11/126.

⁴¹⁸Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Alî el-Ensârî Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevân*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, Muhammed Mâdûr (Kahire, Tunus: Mektebetü'l-Hancî, el-Mektebetü'l-Atîka, 1388–1968), 2/295.

⁴¹⁹Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/51.

⁴²⁰Taklit yapmayı kınayan müellif taklit yapanın aklının eksik olduğunu veya yüksek ideallerinin bulunmadığını ifade etmiştir. Bk. ez-Zehebî, *Siyer*, 11/127.

⁴²¹el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/97.

⁴²²ez-Zehebî, *Siyer*, 11/127.

⁴²³Kardeşi vefat ettiğinde İbnü'l-Haddâd'a 400 dinar miras kaldığı, onun 200 dinar ile evini yaptığı, 50 dinarı ile eve eşyalar aldığı, 50 dinarı ile elbiseler aldığı kalan 100 dinar ile haftalık asgari yiyeceğini temin edeceğini belirttiği aktarılmıştır. Detaylı bilgi için bk. el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/65,100.

⁴²⁴ez-Zehebî, *Siyer*, 11/127.

⁴²⁵Mahfûz, *Terâcim*, 2/105.

çekmektedir.⁴²⁶ Bunun yanı sıra Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî *Riyâzün-nüfûs* adlı eserinde yaklaşık altmış sayfayı İbnü'l-Haddâd'a ayırmıştır. Bu sayfalarda onun zühd ve takvasına, dinî düşüncesine, Şîî yöneticilerle diyaloglarına, kendisine sorulan sorulara ve verdiği cevaplara, bu cevaplarda dayandığı ayetlere, hadislere ve Ehli-sünnet rivayetlerine dair detaylı bilgiler vermiştir.⁴²⁷

İbnü'l-Haddâd 302/91⁴²⁸ veya 303/916⁴²⁹ yılında Kayrevân'da vefat etmiştir.

İbnü'l-Haddâd, 9. yüzyıl Mağrib ilmî hayatında mevcut olduğu üzere tek bir alanda değil birçok sahada uzmanlaşmıştır. Fıkıh, hadis, kelâm, tefsir, Arap dili ve edebiyatı ve tasavvuf gibi alanlarda derinleşip önemli bir birikim elde etmiştir.⁴³⁰ “Fıkıhta derya deniz” olarak nitelendirilen, Arap dili konusunda öncü ve hadis alanında uzman kabul edilen İbnü'l-Haddâd'ın bu ifadeler ile ilmî derinliği ortaya konulmuştur.⁴³¹ Müellifin kelâmla ilgili eseri *Kitâbü'l-İstivâ*,⁴³² isnatlarıyla birlikte aktardığı hadisleri ele alan eseri *Me'âni'l-ahbâr*, talâkla ilgili eseri ise *el-Emâlî*'dir.⁴³³ Bunlar dışında *er-Red 'ale's-Şâfi'*,⁴³⁴ *Tavzîhu'l-müşkil fi'l-Kur'ân*,⁴³⁵ *el-Makâlât*,⁴³⁶ *el-İstî'âb* ve *el-İbâdetü'l-kübrâ ve's-suğrâ*⁴³⁷ eserlerinin de müellife ait olduğu belirtilmektedir.⁴³⁸

Siyer ilmine katkısı açısından bakıldığında İbnü'l-Haddâd'ın *İsmetü'n-nebiyyîn*⁴³⁹ adlı bir eserinin olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁴⁰ Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Eserin mahiyeti ve kapsamı hakkında yapılan araştırmada hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁴²⁶Ebü'l-Arab, *Tabakât*, 28, 35, 45-50, 116-117.

⁴²⁷el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/57-116.

⁴²⁸Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *et-Tenbîhâtü'l-müstenbita 'ale'l-kütüb el-müdevvene ve'l-muhtelita*, thk. Muhammed el-Vesîk (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1432–2011), 1/334; Sezgin, *Târîh*, 4/32.

⁴²⁹el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/116.

⁴³⁰el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/65-66; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/230.

⁴³¹ez-Zehebî, *Siyer*, 11/126.

⁴³²ez-Zübeydî, *Tabakât*, 239.

⁴³³ez-Zübeydî, *Tabakât*, 239.

⁴³⁴İbnü'l-Haddâd adına kayıtlı olan bu eser öğrencisi İbnü'l-Lebbâd'a nispet edilerek yayımlanmıştır. Bir sonraki başlıkta bu kısma temas edilecektir. Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kayrevânî İbnü'l-Lebbâd, *Kitâbü'r-Red 'ale's-Şâfi'*, thk. Abdülmecid Hamde (Tunus: Dâru'l-Arab, 1406–1986).

⁴³⁵ez-Zübeydî, *Tabakât*, 239; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/230.

⁴³⁶ez-Zübeydî, *Tabakât*, 239; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/230.

⁴³⁷ez-Zübeydî, *Tabakât*, 239.

⁴³⁸Debbâğ, *Me'âlim*, 2/296.

⁴³⁹Eserin adının “İsmetü'l-Müslimîn” veya “İsmetü'd-dîniyyîn” olduğu da rivayet edilmiştir. Ancak bu rivayetler diğer görüşe göre daha zayıf kalmıştır. Bk. ez-Zübeydî, *Tabakât*, 239; Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1424–2003), 2/53.

⁴⁴⁰Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/230; Debbâğ, *Me'âlim*, 2/296.

Fakat İbnü'l-Haddâd'ın hayatı ile ilgili araştırma yaparken rastladığımız diyaloglar onun siyere bakışını yansıtmaları bağlamında önem arz etmektedir. Öncelikle dönemin politik şartları nedeniyle müellifin *'İsmetü'n-nebiyyîn* isimli eserini telif ettiğini düşünmekteyiz. Yaşadığı dönemde meydana gelen fikri akımların oluşturduğu buhranlı havanın da etkisiyle peygamberlerin masumiyeti gibi bir konuyu ele aldığı kanaatindeyiz. Nitekim o sadece bu konuda değil Fâtımî idarecileriyle de tartışmalar yapmış ve Ehl-i sünnet ile Şîlik arasındaki farklar üzerinde durmuştur.⁴⁴¹

2.1.3.12. Ebû Ca'fer el-Kasrî (ö. 322/935)

Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahmân et-Temîmî el-Kasrî, Kayrevân halkından bir fakihtir. el-Kasrî (Saraylı) nisbesini Ağlebî sarayından aldığı ifade edilmiştir.⁴⁴² Hayatı hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olamadığımız müellifin, ilme çok önem verdiği, hadis rivayet ettiği, kitap toplayıp onları istinsah ve tashih ettiği aktarılmaktadır.⁴⁴³

Hocaları arasında İshâk b. Muhammed, Furât b. Muhammed el-Abdî, Yahyâ b. Ömer (ö. 289/902), Abdülcebbâr b. Hâlid, Kâdî İbn Tâlib, el-Meğâmî, Süleymân b. Sâlim, Ahmed b. Yezîd ve daha birçok isim yer almaktadır. Mısırlı âlim Abdurrahmân b. Abdullah b. Abdülhakem'den bizzat ders dinlemesi, onun Mısır'a gitmiş olabileceğini akla getirmektedir. Öğrencileri arasında İbnü'l-Lebbâd ve el-Huşenî ve Ebû İshâk İbrâhim b. Ahmed es-Sibâî gibi âlimler yer almaktadır.⁴⁴⁴

322/934 yılında vefat eden İbnü'l-Ca'fer el-Kasrî'nin Hz. Peygamber'in mucizelerine büyük bir önem verdiği ve bu konuyla alakalı bir eser telif ettiği aktarılmaktadır.⁴⁴⁵ *Kitâbu Mu'cizât* veya *Kitâbu Tecdîdi'l-Îmân ve Şerâi'il-İslâm* olarak adlandırılan bir eserinin olduğu aktarılmaktadır. *Kitâbu Tecdîd*'in altmıştan fazla cüzden oluştuğu, Hz. Peygamber'in mucizelerini de içerdiği ifade edilmektedir.⁴⁴⁶ Yaptığımız araştırmalara göre, Mağribli siyer müelliflerinden hiçbirinin mucizeler konusunu genel siyer anlatısından bağımsız olarak müstakil bir kitap halinde ele aldığı bilinmemektedir. Bu tespit doğru kabul edilirse, Ebû Ca'fer el-Kasrî, mucizeler konusunu bağımsız bir eser şekilde ele alan ilk isim olma özelliğini

⁴⁴¹Hz. Peygamber'in son peygamber oluşu, teravîh namazı, Hz. Ali'nin konumu, Hz. Ömer'in imanı, Hz. Ebû Bekir'in imanı gibi konuları tartışmışlardır. el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/57-116.

⁴⁴²Mahfûz, *Terâcim*, 4/90.

⁴⁴³Mahfûz, *Terâcim*, 4/90.

⁴⁴⁴el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/198; Mahlûf, *Şecere*, 1/140; Mahfûz, *Terâcim*, 4/90.

⁴⁴⁵el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/197; Mahfûz, *Terâcim*, 4/90-91.

⁴⁴⁶el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/198; Yesif, *el-Musannefât*, 1/255-256.

kazanmaktadır.⁴⁴⁷ Ancak bu eserin Tunus'taki mevcut nüshasına ulaşılammıştır.

2.1.3.13. İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî (ö. 333/944)

Mağrib siyer yazıcılığının başlangıç dönemi âlimleri arasında ele alacağımız son isim İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî'dir. Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Vişâh el-Lahmî el-Kayrevânî olan müellif, İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî olarak meşhur olmuştur.⁴⁴⁸ İbnü'l-Lebbâd 250/864 yılında muhtemelen Kayrevân'da doğmuştur.⁴⁴⁹ Dedesi Vişâh'ın Endülüs fatihi Mûsâ b. Nusayr'ın âzatlılarında Akra'ın mevlâsı olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁰ Hayatı hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılammayan İbnü'l-Lebbâd ilim ile meşgul olmuş ve dönemin önde gelen âlimlerinden eğitim almıştır. Hocaları arasında Yahyâ b. Ömer el-Kinânî,⁴⁵¹ Yahyâ'nın kardeşi Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 297/909),⁴⁵² Hamdîs el-Kattân (ö. 289/901),⁴⁵³ İbnü'l-Haddâd el-Mağribî,⁴⁵⁴ Ebû Bekir İbnü'l-Cezzâr el-Endelüsî (ö. 369/979),⁴⁵⁵ ve Ebü't-Tâhir Muhammed b. Münzir ez-Zebîdî⁴⁵⁶ gibi isimler yer almaktadır. Müellif daha sonra Kayrevân Mezâlim Mahkemesi Kadısı İbnü'l-Haşşâb'ın bir süre kâtipliğini yapmıştır.⁴⁵⁷ İlmî derinliğe ulaştıktan sonra ise artık ders halkaları oluşturmuş ve talebe yetiştirmeye başlamıştır.

İbnü'l-Lebbâd'ın Kayrevân dışına hiç çıkmadığı hac vazifesini de yerine getiremediği rivayet edilmektedir.⁴⁵⁸ Bu durumda maddi olarak çok rahat bir konumda olmadığı dolayısıyla haccın da üzerine farz olmadığı yorumu yapılabilir. Bununla birlikte maddi gücünün iyi olduğu varsayılırsa Kayrevân dışına çıkmasına mani olacak ailevî ya da sosyal bir sorunu bulunma ihtimali de mevcuttur. Bir başka ihtimal ise o dönemde Mağrib'de cereyen eden siyâsî ve askerî karışıklıkların yol açtığı güvensizlik ortamıdır.

⁴⁴⁷Yesif, *el-Musannefât*, 1/257.

⁴⁴⁸el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/283; ez-Zehebî, *Siyer*, 11/540.

⁴⁴⁹Ebü'l-Haccac Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1400–1980), 1/417.

⁴⁵⁰Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî el-Veşşerîsî, *Uddetü'l-burûk fî cem'î mâ fî'l-mezheb mine'l-cümû' ve'l-furûk*, thk. Hamza Ebû Fâris (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1410–1990), 448; Mahlûf, *Şecere*, 1/126.

⁴⁵¹el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/283.

⁴⁵²el-Veşşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 448.

⁴⁵³el-Veşşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 448.

⁴⁵⁴Mahlûf, *Şecere*, 1/26.

⁴⁵⁵Adının İbn'ül-Harrâz olduğu da söylenmektedir. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/196.

⁴⁵⁶İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/196.

⁴⁵⁷Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/342.

⁴⁵⁸Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 5/287; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/196.

İbnü'l-Lebbâd'ın ders aldığı hocaları ve yetiştirdiği talebeleri ya Kayrevânî ya da bir şekilde yolu Kayrevân'a düşen kimseler olmuştur. Onun hafızasının kuvvetli olması nedeniyle birçok hadis ezberlediği ve bu hadisleri de rivayet ettiği belirtilmektedir. Kendini ilme veren müellifin fıkıh üzerine konuşmaktan daha çok kitapları ezberlemekle meşgul olduğu ifade edilmiştir.⁴⁵⁹

İbnü'l-Lebbâd'ın siyasî ve politik hayattaki durumuna bakılacak olursa Fâtımîler'e karşı temkinli ve çekimser davrandığı görülmektedir. Fâtımî Emîri Ubeydullah el-Mehdî'nin İbnü'l-Lebbâd'a Sicilya kadılığı teklif ettiği onun ise yaşının ileri olmasını gerekçe göstererek bu teklifi reddettiği aktarılmıştır.⁴⁶⁰ Bu mesafeli durma zamanla yerini tepkiselliğe bırakmıştır. Bölgenin yönetimini elinde tutan Fâtımîler Şîf-İsmâîlî düşünce yapısına sahipken İbnü'l-Lebbâd Mâlikîlik mezhebini benimsemiş ve Sünnî düşüncenin savunuculuğunu yapmıştır.⁴⁶¹ Durum böyleyken, Fâtımîler'in dinî görüşleri ile Mâlikîlik mezhebi arasındaki farklılıktan dolayı resmî mezhebe aykırı fetvalar verdiği, Abbâsîler'e benzemek amacıyla siyah giyindiği gerekçeleriyle müellif, Fâtımîler'in Kayrevân kadısı İbn Ebü'l-Minhâl tarafından hapsedilmiştir.⁴⁶² İbnü'l-Lebbâd'ın ne kadar hapiste kaldığı bilinmemekle birlikte bir süre sonra öğrenci yetiştirmemek ve kimseye fetva vermemek şartıyla serbest bırakılmıştır.⁴⁶³ Ancak o öğretim faaliyetlerine gizli bir şekilde devam etmiştir.⁴⁶⁴ İbnü'l-Lebbâd; Abdullah b. Ahmed el-İbyânî,⁴⁶⁵ İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî,⁴⁶⁶ Muhammed b. Hâris el-Huşenî,⁴⁶⁷ Ziyâd b. Abdurrahman el-Karevî,⁴⁶⁸ Ebü'l-Arab et-Temîmî, Derrâs b. İsmâîl el-Fâsî (ö. 357/968)⁴⁶⁹ ve Ebû Muhammed İbnü't-Tebbân (ö. 371/982)⁴⁷⁰ gibi öğrencilere dersler vermiş ve bu âlimler tarafından ilmî mirası devam ettirilmiştir.⁴⁷¹

⁴⁵⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 5/287; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/196.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Lebbâd, *er-Red*, 11.

⁴⁶¹ el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/186.

⁴⁶² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 5/292.

⁴⁶³ İbnü'l-Lebbâd, *er-Red*, 11; el-Lahmî, *Tebşiratü'l-Lahmî*, 1/103; ez-Zehebî, *Siyer*, 11/540.

⁴⁶⁴ Bu yasak döneminde özellikle İbn Ebû Zeyd ve Ebû Muhammed İbnü't-Tebbân gibi bazı talebelerinin kitaplarını elbiselerinin altına saklayarak gizlice İbnü'l-Lebbâd'ın yanına geldikleri ve ders almaya devam ettikleri belirtilmektedir. el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/287.

⁴⁶⁵ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/197.

⁴⁶⁶ el-Veşşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 114.

⁴⁶⁷ Mahfûz, *Terâcim*, 2/205.

⁴⁶⁸ Mahlûf, *Şecere*, 1/126.

⁴⁶⁹ Mahlûf, *Şecere*, 1/126.

⁴⁷⁰ el-Veşşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 113.

⁴⁷¹ İbnü'l-Lebbâd, *er-Red*, 11.

Hocası İbnü'l-Haddâd el-Mağribî'nin vefatından sonra Kayrevân'da bir ilmî liderlik rolü üstlenen İbnü'l-Lebbâd, şehirde Mâlikîler'in önde gelen âlimlerinden olmuştur. Müellif aynı zamanda Fâtımî-Şîî hâkimiyetinin egemen olduğu bir dönemde, Sünnî kelâm ekolünün önderliğini de üstlenmiştir. Bu dönemde, İbnü'l-Lebbâd, sadece kendi ilmî mirasını değil, aynı zamanda Sünnî düşüncenin savunucusu olarak da önemli bir figür haline gelmiştir.⁴⁷²

İslâm dünyasının erken dönemlerinden itibaren medrese eğitiminin merkezlerinden biri haline gelen Kayrevân'da, onun ilmî birikimi, hem halk arasında hem de dönemin entelektüel çevrelerinde geniş bir kabul görmüştür. Bunun yanı sıra, güçlü bir hâfızaya sahip olması, hadis rivayetinde ona güvenilirlik kazandırmış ve onu zamanının önemli hadis âlimlerinden biri yapmıştır.⁴⁷³ İbnü'l-Lebbâd'a tasavvufî ve ahlâkî açıdan bakıldığında takvâ ve zühd sahibi bir âlim olarak tanındığı görülmektedir.⁴⁷⁴ Bu değerler hem öğrencileri üzerinde hem de çevresindeki toplum üzerinde derin bir etki bırakmıştır.⁴⁷⁵

İbnü'l-Lebbâd 330/941 yılında felç geçirmiş ve bundan yaklaşık üç sene sonra 333/944 yılında Kayrevân'da vefat etmiştir.⁴⁷⁶ Vefat ettiği zaman talebesi İbn Ebû Zeyd, hocası için güzel bir mersiye yazmış ve bu mersiye çok beğenilmiştir.⁴⁷⁷ Kabri Bâbü Silm denilen bölgede bulunmakla birlikte o dönemden günümüze kadar bir ziyaretgâh olarak gelmiştir.⁴⁷⁸

İbnü'l-Lebbâd, özellikle Kur'an ilimleri, fıkıh, hadis, kelâm, nesep ve dil ilimlerinde derinleşmiş olmakla birlikte siyer ile ilgili eser de telif etmiştir. Çok yönlü bir âlim olan müellifin eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır. *el-Âsâr ve'l-fevâ'id*,⁴⁷⁹ *Kitâbü't-Tahâre*,⁴⁸⁰ *Fezâ'ilü Mekke* ve *Fezâ'ilü Mâlik b. Enes*⁴⁸¹ adlarında kitapları olduğu belirtilmiştir.⁴⁸² Kaynaklarda müellifin *Kitâbü'r-Red 'ale's-Şâfi'i* adlı eserinden hiç

⁴⁷²İbnü'l-Lebbâd, *er-Red*, 10; Ebû Abdullâh Muhammed el-Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl li-muhtasari Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416–1994), 2/364.

⁴⁷³Mahfûz, *Terâcim*, 4/199.

⁴⁷⁴Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 5/287; Ayrıca İbnü'l-Lebbâd'ın dualarının kabul olduğu rivayet edilmiştir. Ancak duaların kabulü konusunda örnek verilen rivayetler genellikle beddua niteliği taşımaktadır. Detaylı bilgi için bk. el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/284.

⁴⁷⁵İbnü'l-Lebbâd, *er-Red*, 11.

⁴⁷⁶İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/197; el-Lahmî, *Tebîrâtü'l-Lahmî*, 1/103; ez-Zehebî, *Siyer*, 11/540.

⁴⁷⁷el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/288–291; İbnü'l-Lebbâd, *er-Red*, 13; Mahlûf, *Şecere*, 1/126.

⁴⁷⁸Mohamed Bouzghiba, “İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/119.

⁴⁷⁹el-Venşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 448.

⁴⁸⁰el-Venşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 448.

⁴⁸¹el-Venşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 448; Eserin adı Menâkıbu Mâlik şeklinde geçmektedir. Bk. ez-Zehebî, *Siyer*, 11/540.

⁴⁸²Mahlûf, *Şecere*, 1/126.

bahsedilmemiştir. Günümüze ulaşan bu kitabı tahkik eden Abdülmecid b. Hamde, İbnü'l-Lebbâd'ı eserin müellifi olarak kabul etmiş ve başka nüshası bulunmayan bu yazma eserdeki delillerden hareketle bu iddiasını ispatlamaya çalışmıştır. Abdülmecid b. Hamde kitabın giriş kısmında *Kitâbü'r-Red ʿale'ş-Şâfiʿ*⁴⁸³ eserinin *Fezâ'ilü Mâlik b. Enes* kitabıyla aynı eser olabileceği ihtimalini de dile getirmiştir.⁴⁸⁴

Siyer eserleri açısından bakıldığında ise müellifin sadece *ʿİsmetü'n-nebiyyîn*⁴⁸⁵ (*ʿİsmetü'l-Enbiyâ*),⁴⁸⁶ (*İsbâtü'l-hücce fî beyâni'l-ʿisme*)⁴⁸⁷ eserinin siyerle ilgili olduğu görülmektedir. Ancak İbnü'l-Lebbâd'ın bu eseri de günümüze ulaşmamıştır. Araştırmalar neticesinde İbnü'l-Lebbâd'ın bu eserinden istifade edip kaynak olarak gösteren veya alıntı yapan hiçbir esere ve müellife de rastlanmamıştır. Fakat bu noktada İbnü'l-Lebbâd'ın hocası İbnü'l-Haddâd'dan etkilenmiş olma ihtimali üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda temas edildiği üzere İbnü'l-Haddâd'ın *ʿİsmetü'n-nebiyyîn* adlı bir siyer eseri bulunmaktadır. Bu eserin de içeriği ile ilgili hiçbir bilgiye ulaşılamamış ancak eserin isminden yola çıkarak Hz. Peygamber'in ismet sıfatının ele alındığını ve onun gûnahtan korunmasından bahsedildiğini düşünmekteyiz. Bu bağlamda öğrencisi İbnü'l-Lebbâd'ın da bazı rivayetlerde aynı isimle bazı rivayetlerde ise benzer isim versiyonları ile bir siyer eseri telif etmesi hocasından etkilendiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte 9. ve 10. yüzyıllarda Mağrib'de telif edilen bu siyer eserlerinde Hz. Peygamber'in ismet sıfatı üzerinde durulduğu, onun günahsızlığının ispat edilmeye çalışıldığı göze çarpmaktadır. Muhtemelen daha önce ifade edildiği gibi Sosyo-politik ortamın gerginliği, Mağrib'de böyle eserlerin telif edilmesine sebep olmuştur.

Buraya kadar ele alınan siyer müelliflerinin günümüze ulaşan müstakil bir siyer eserlerinin olmadığı görülmektedir. Bunun birkaç nedeni olabilir. Öncelikle siyer yazımının henüz erken bir döneminde olduğu için fazla sayıda siyer eserinin yazılmamış olması önemli bir etkidir. Bu dönemde sair İslâm beldelerinde olduğu gibi Mağrib'de de siyer ilmi hadis ilmiyle iç içedir. Bu nedenle siyere dair malzeme ve malumatı hadis eserlerinin içinde

⁴⁸³Eserin içeriği ile ilgili bilgi almak için bk. Bedri Aslan, “Malikilerin İmam Şâfiʿ Eleştirisi: İbnü'l-Lebbâd'ın ‘Kitabu'r-Redd ala'ş-Şâfiʿ’ Adlı Kitap Örneğinde”, *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2021), 45-51.

⁴⁸⁴İbnü'l-Lebbâd, *er-Red*, 12, 33-42; Bouzghiba, “İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî”, 21/119.

⁴⁸⁵ez-Zehabî, *Târîh*, 25/95; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/197; el-Veşşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 448.

⁴⁸⁶Eserin adının bu şekilde olduğu da söylenmektedir. el-Lahmî, *Tebisiratü'l-Lahmî*, 1/103; ez-Zehabî, *Siyer*, 10/360; Mahlûf, *Şecere*, 1/126.

⁴⁸⁷Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 5/288; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/197; Müneccid de eserin adını bu şekilde vermektedir. Bk. Müneccid, *Muʿcem*, 183.

bulmaktayız. Bu da siyere ilişkin müstakil eserlerin az olmasına, var olanların da günümüze ulaşma şansının azalmasına yol açmaktadır.

Erken dönem Mağrib ilim hayatına yön veren ve siyer ilmine kaynaklık eden çalışmaları telif eden bu müelliflerin büyük bir kısmının Maliki mezhebine mensup olduğu görülmektedir. Hatta zaman zaman bu müelliflerin eserlerinde Maliki taassubu diyebileceğimiz bir tavırdan da söz edilebilir. Bu tavra tamamen menfi anlamlar yüklemek yerine, bilgi kaynağının bizzat Malik b. Enes'e dayandırılması hususundaki gayretlerinden dolayı ve Hicaz'a verilen özel önem nedeniyle Mağrib siyer kültürünün sair bölgelere göre özgün bir yapısı olduğunu söylemek daha yerinde olacaktır. Nitekim ikinci bölümde ismi yer alacak olan ve özellikle müstakil siyer eserleri telif etmiş olan müelliflerin eserlerinde bu havayı görmek mümkündür.

Sonraki dönemlerde siyerde meydana gelen gelişmelere paralel olarak siyer müellifatı da artmış ve hem kendi dönemlerini hem de kendilerinden sonraki dönemleri etkileyen eserler ortaya koyabilmişlerdir. Mağrib siyer kültürünün olgunluk dönemi diyebileceğimiz bu çağda Nu'mân b. Muhammed el-Kayrevânî, İbn Ebû Zeyd, eş-Şukrâtîsî, Kâdî İyâz, Ebû'l-Abbâs el-Azefî ve el-Harâllî gibi meşhur şahsiyetler yetişmiş ve Mağrib siyer yazılığine büyük katkı sunmuşlardır.

2.2. Mağrib'de Siyer Kültürünün Olgunluk Dönemi

Mağrib siyer kültürünün olgunluk dönemi olarak adlandırdığımız bu evre, hicrî dördüncü asrın ortalarından yedinci asrın ortalarına kadar yaklaşık üç asırlık bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde incelenen on iki müellifin tamamına yakını Mâlikî mezhebine mensup olup, eserlerini daha çok Kayrevân (Tunus) ve Sebte (Fas) gibi Mağrib'in önemli ilim merkezlerinde telif etmişlerdir. Söz konusu dönem, Mağrib'de siyer ilminin hem rivayet hem de dirayet bakımından zirveye ulaştığı, aynı zamanda bölgedeki Sünnî-Şîî mücadelesinin de yoğun olarak yaşandığı bir süreçtir. Bu bağlamda müelliflerin siyere yaklaşımları, yaşadıkları siyasi ve mezhebî ortamdan doğrudan etkilenmiştir. Örneğin Fâtımî Devleti'nde başkadılık yapan Nu'mân b. Muhammed el-Kayrevânî, İsmâilî mezhebine intisap etmiş ve eserlerinde Fâtımî resmî tarih anlayışını şekillendirmiştir. Buna karşılık onun çağdaşı olan İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî ise, aynı coğrafyada Fâtımî baskısına karşı Mâlikî mezhebini ve Ehl-i sünnet kimliğini savunan en önemli sima olarak öne çıkmış,

hatta Râfizîliği benimseyenlerin dinden çıktığına dair fetva vermiştir. Bu karşıtlık, dönemin siyer anlayışının sadece bir tarih aktarımı olmadığını, aynı zamanda ideolojik bir mücadele aracına dönüştüğünü göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Dönemin müellifleri içerisinde eserleriyle en geniş etki alanına ulaşan ve siyer ilminde yeni bir türün öncüsü olan isim, hiç şüphesiz Kâdî İyâz'dır. Onun kaleme aldığı *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûkî'l-Mustafâ* adlı eser, geleneksel siyer ve megâzî kitaplarından farklı olarak Hz. Peygamber'in maddî ve mânevî güzelliklerini, ümmet üzerindeki haklarını ve ona duyulması gereken sevgiyi sistematik bir şekilde ele almaktadır. Kâdî İyâz eserinde âyet, hadis, fıkıh, dil ve edebiyat gibi pek çok disiplini bir arada kullanmış, tevhid, nübüvvet ve şefaât gibi konuları işleyerek eserine bir akaid metni hüviyeti kazandırmıştır. Bu yönüyle eş-Şifâ, sadece Mağrib'de değil, zamanla bütün İslâm dünyasında büyük bir şöhrete ulaşmış, üzerine onlarca şerh ve hâşiye yazılmış, hastalıklara ve afetlere karşı okunan bir gelenek haline gelmiştir. Kâdî İyâz'ın bu eseri, siyeri salt tarihsel bir anlatı olmaktan çıkararak, Hz. Peygamber'e olan muhabbeti ve bağlılığı merkeze alan edebî ve dinî bir türe dönüştürmesi bakımından bir kırılma noktası teşkil etmektedir.

Mağrib siyer kültürünün olgunluk dönemindeki bir diğer önemli husus, müelliflerin sadece siyerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda dönemin güncel tartışmalarına da eserleriyle müdahil olmalarıdır. İbn Ebû Zeyd'in yanı sıra, Ebû İshâk el-Husrî gibi edebî yönü ağır basan âlimler de siyerle ilgili eserlerinde dönemin sosyal ve kültürel hayatına dair önemli veriler sunmuşlardır. Daha geç dönemde yaşayan Ebû'l-Hasan el-Harâllî ise harf ve rakamlara dayalı bâtinî yorumlarıyla siyere farklı bir perspektif getirmiştir. Bu çeşitlilik, Mağrib bölgesinin aynı dönem içerisinde farklı ilmî ekollere ve yöntemlere ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Müelliflerin tamamına yakınının eserlerinin günümüze ulaşmamış olması veya sadece ismen bilinmesi ise, bölgenin siyer mirasının tam olarak ortaya çıkarılmayı beklediğini göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.

Bu bölüm, Mağrib'deki siyer kültürünün olgunluk dönemini oluşturan on iki müellifi, eserlerini ve dönemin siyasi-ilmî dinamiklerini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Döneme damgasını vuran temel dinamikler arasında Mâlikî mezhebinin Sünnî kimliğini koruma çabası, Fâtımî-Şîî etkisine karşı verilen mücadele ve özellikle Kâdî İyâz ile birlikte siyer türünün edebî ve dinî boyutunun güçlenmesi sayılabilir. Nu'man

b. Muhammed gibi İsmâîlî perspektifi temsil eden bir müellif ile İbn Ebû Zeyd gibi bu perspektife karşı en sert tavrı alan bir âlimin aynı dönemde ve aynı coğrafyada eser vermesi, Mağrib siyer kültürünün ne denli zengin ve çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, bölgenin ilmî mirasının sadece bir mezhebin veya siyasî otoritenin kontrolü altında şekillenmediğini, aksine farklı seslerin ve karşıt görüşlerin bir arada var olduğu dinamik bir süreç olduğunu göstermektedir.

2.2.1. Nu‘mân b. Muhammed el-Kayrevânî (ö. 363/974)

Müellifin tam künyesi, Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Ebû Abdullâh Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn/Hayyân el-Kâdî et-Temîmî el-Kayrevânî şeklindedir.⁴⁸⁸ Kaynaklarda doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, hicrî 259, 282, 283, 285, 293 ve 302 yıllarında doğduğuna dair çeşitli rivayetler mevcuttur. Genellikle III./IX. yüzyılın son çeyreğine tekabül eden 290/903-299/912 yılları arasında⁴⁸⁹ Kayrevân’da⁴⁹⁰ veya bugünkü Tunus sınırları içerisinde yer alan Sûse⁴⁹¹ şehrinde dünyaya geldiği kabul edilmektedir.⁴⁹²

Künyesi Ebû Hanîfe olan Nu‘mân b. Muhammed, bazı müellifler tarafından “Ebû Hanîfe el-Kâdî, Ebû Hanîfe eş-Şîi veya Ebû Hanîfe en-Nu‘mân” olarak isimlendirilmiştir.⁴⁹³ Müellif, ilmî ve siyasî konumu ve üstlendiği görevler sebebiyle çeşitli lakaplarla anılmıştır. Mezhebi açısından “eş-Şîi ve el-İsmâîlî” şeklinde isimlendirilirken kadılık alanındaki üstün konumu nedeniyle “Kadî, kâdîlkudât, seyyidünâ kâdîlkudât”, siyasî ve ilmî otoritesi sebebiyle “el-ecel (yüce, büyük), el-evhad (tek, eşsiz)” gibi yüceltici vasıflar bu lakaplar arasında yer almaktadır. Bunun dışında doğum yeri ve mensubu olduğu kabile nedeniyle “el-Kayrevânî, el-Mağribî ve et-Temîmî” nisbelerini de almıştır.⁴⁹⁴

Nu‘mân b. Muhammed’in doğum tarihi ve yeri, ailesi, yetiştiği sosyo-kültürel çevre, çocukluk ve gençlik dönemlerine dair mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Müellifin biyografisi

⁴⁸⁸Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü’l-Vülât ve kitâbü’l-kudât* (Beyrut: Matbaatu’l-Âbâ’i’l-Yesû’iyyîn, 1908), 586; Mahfûz, *Terâcim*, 1/188.

⁴⁸⁹Sezgin, *Târîh*, 3/363.

⁴⁹⁰ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, 8/41; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 3/106; Muhammed b. Rızık b. Abdünnâsır et-Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn fî garbî İfrikiyye* (Riyad: Dâru İbni’l-Cevzî, 1426–2005), 1/366.

⁴⁹¹Ebu Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/688; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3/281.

⁴⁹²İsmâîl Sâmiî, *ed-Devletü’l-Fâtîmiyye ve cuhûdu Kâdî Nu‘mân fî irsâi deâimi’l-hilâfeti’l-Fâtîmiyye ve’t-tetavvuru’l-hadârî bi bilâdi’l-Mağrib* (Ürdün: Merkezü’l-Kitâbi’l-Akâdemiyye, 2010), 38-39; Ekinci, *Kadî Nu‘mân*, 24.

⁴⁹³Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 13/106; Mahfûz, *Terâcim*, 1/188; Ekinci, *Kadî Nu‘mân*, 28.

⁴⁹⁴Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 13/106; Sâmiî, *Kâdî Nu‘mân*, 40-41; et-Tarhûnî, *et-Tefsîr*, 2/823.

üzerinde derinlemesine çalışan İsmâîl Sâmiî, bu bilgi eksikliği ile ilgili kayda değer bir iddia ortaya atmaktadır. Bu iddiaya göre o dönemde Mağrib’de meydana gelen siyasî, dinî ve mezhebî kutuplaşmalar tarih yazımını etkilemiştir. Sâmiî, özellikle İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve İbn Hallikân (ö. 681/1282) gibi sünnî geleneğin önde gelen tarihçilerinin ve Hâricî ekolünü dikkate alan müelliflerin Ebû Hanîfe el-Kayrevânî’nin biyografisi ile ilgili detaylı verileri bilinçli olarak eserlerine almadıklarını iddia etmiştir.⁴⁹⁵ Buna karşılık, Ahmet Ekinci gibi bazı çağdaş araştırmacılar bu iddianın gerçeği yansıtmadığını düşünmektedirler. Ekinci, Nu‘mân b. Muhammed hakkında mevcut olan sınırlı malumatın büyük bir kısmının Sünnî kaynaklarından derlendiğini ifade ederek söz konusu iddianın tutarsız olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁶ Bu durumda sözkonusu bilgi eksikliği, Kayrevânî’ye dair belgelerin kaybolması ve tarihsel verilerin eksik ulaşması veya dönemin tarih yazıcılığında müelliflerin erken dönem hayatlarına dair bilgi aktarımının ikinci planda kalması gibi sebeplerle açıklanabilir.

Nu‘mân b. Muhammed’in İsmâîlîliğe intisap etmeden önceki mezhebî kimliği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Müellifin ilk ilim tahsilini, çocukluk ve gençlik yıllarının büyük bir kısmını geçirdiği Kayrevân’da, Sünnî geleneğe uygun olarak yaptığı, dolayısıyla o dönemde bölgede hâkim olan Mâlikîlik üzerine yetiştirildiği ifade edilmektedir. Bu veriler ışığında, başlangıçta onun Mâlikî mezhebine bağlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Fâtımî Devleti kurulduktan sonra ise onun İsmâîlîliği benimsediği kabul edilmiştir.⁴⁹⁷ Bununla birlikte mezheplerarası geçiş süreciyle ilgili farklı yorumlar da mevcuttur. Bazı müellifler onun Mâlikîlikten sonra İmâmiyye ekolünü benimsemeye başladığını, burada İmâmiyye ile kastedilenin İsmâîlîlik olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁹⁸ Ayrıca Nu‘mân el-Kayrevânî’nin Hanefî mezhebine mensup olduğuna dair bazı iddialar mevcut olmakla birlikte bu iddiaları destekleyecek delillerin yetersizliği nedeniyle bunlar tutarlı değildir. Nihayet farklı bir yaklaşım olarak, Nu‘mân el-Kayrevânî’nin babasının mezhebini değiştirdiği, kendisinin

⁴⁹⁵Sâmiî, *Kâdî Nu‘mân*, 37-38.

⁴⁹⁶Ekinci, *Kadî Nu‘mân*, 21-22.

⁴⁹⁷İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/415; ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, 8/41.

⁴⁹⁸Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *et-Tuhfetü’l-latîfe fî târihi’l-Medîneti’s-şerîfe* (Medine: Merkezu Buhûs ve Dirâsât, 1437–2015), 5/191; Ebü’l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Makdisî el-Uleymî, *et-Târîhu’l-mu‘teber fî enbâ’i men ‘aber* (Suriye: Dâru’n-Nevâdir, 1431–2011), 3/310-311.

ise çocukluğundan itibaren İsmâîlîliğe mensup olduğu da ileri sürülmüştür.⁴⁹⁹ Bütün bu veriler dikkate alındığında kesin bir sonuca varmak oldukça zordur. Ancak Nu'mân b. Muhammed'in babasının etkisiyle İsmâîlîliğe yöneldiği görüşü daha isabetli kabul edilmiştir.⁵⁰⁰

Müellif, Mağrib ve Mısır coğrafyasında yer alan Kayrevân, Sûse, el-Mehdiye, Mansûriye, Trablusgarp ve Fustât gibi önemli siyasî ve kültürel merkezlerde ikamet etmiştir.⁵⁰¹ İsmâliyye mezhebini benimsedikten sonra üstlendiği görevler nedeniyle bu şehirlerde yaşadığı aktarılmıştır.⁵⁰² Nu'mân el-Kayrevânî'nin Fâtımî Devleti'ndeki kariyeri 312/924-925 yılında başlamış 363/ 974 yılında vefatına kadar devam etmiştir. Yaklaşık yarım asırlık bu dönemde çeşitli vazifeler üstlenmiş ve bu vazifeleri Fâtımîler'in Mağrib döneminde icra etmiştir. Fâtımî hilafet merkezinin Mısır'a taşınmasının ardından müellifin ömrünün son yılı Halife Muiz'in (ö. 365/975) Kahire'deki sarayında geçmiştir. İlmî, adlî ve idarî sahalardaki hizmetleri arasında saray kütüphaneciliği, kadılık, kâdılkudâtlık, imam hatiplik, dâidduât, huttetu'l-haber ve mezalim mahkemeleri sayılabilir.⁵⁰³

Nu'mân el-Kayrevânî 312/924-925 yılında Fatımî Devleti'nin ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdî'ye hizmet etmeye başlamıştır. Bu süreçte Mehdiye'de saray kütüphaneciliği görevinin yanı sıra, istihbarat işlerini yürüten huttetu'l-haber biriminin sorumluluğunu da üstlenmiştir. Halife'nin yanındaki bu konumu, onun resmi bir eğitim sürecinden geçtiğine dair bir delil olarak kabul edilmektedir. Kâim'in halifeliği döneminde (322-335/934-946) huttetu'l-haber görevini sürdürürken Mansur döneminde (335-342/946-953) yeniden saray kütüphaneciliğine atanmıştır. Görevleri arasında mescitlerde vaaz ve hutbe vermek de yer almaktadır. Bu vazife özellikle Mansûr döneminde çok daha önemli kabul edilmiştir. Zira yeni kurulan hilafet merkezi Mansûriye'de ilk zamanlar mescit inşa edilemediği için Nu'mân b. Muhammed Kayrevân'da Cuma namazını kıldırmakla görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra

⁴⁹⁹İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/415; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 13/106; Sâmîî, *Kâdî Nu'mân*, 56-57; İkinci, *Kadı Nu'mân*, 31-35; Furkan Erbaş, "Fâtımîler'in Ebû Hanîfe'si: Kâdî Nu'mân b. Muhammed (ö. 363/974)", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 17/2 (2024), 788-789.

⁵⁰⁰Sâmîî, *Kâdî Nu'mân*, 47-48; Şükrü Özen, "Nu'mân b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/237-238; İkinci, *Kadı Nu'mân*, 26-27.

⁵⁰¹Sâmîî, *Kâdî Nu'mân*, 50-54.

⁵⁰²İkinci, *Kadı Nu'mân*, 38-41.

⁵⁰³ez-Zehabî, *Siyer*, 12/561; el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 3/349; Mahfûz, *Terâcim*, 1/188; İkinci, *Kadı Nu'mân*, 42.

çeşitli mescitlerde tefsir ve fıkıh gibi alanlarda ders okuttuğu da kaynaklarda geçmektedir.⁵⁰⁴

Müellif yine Mansûr döneminde kadılık görevine başlamış, ilk kadılık yaptığı yer Trablusgarp olmuştur. Buradaki başarılı performansının ardından halife onu Mansûriye ve Kayrevân'a kâdılkudât olarak atamıştır. Kısa bir dönem mezâlîm mahkemesi başkanlığını da yürütmüştür. Fâtımîler, devletin merkezini Kahire'ye taşıdıktan sonra Muiz-Lidînillâh⁵⁰⁵ (953-975) onu mezalim mahkemesi başkanlığına atamıştır. Bahsi geçen bu atama Nu'mân el-Kayrevânî'nin kariyerinin zirvesine ulaştığı dönem olmuştur.⁵⁰⁶ Bu vazifeler dışında müellifin görevleri arasında mezhebi yaymak anlamına gelen dâîliğin de yer aldığı ifade edilmiştir.⁵⁰⁷ Hatta onun dâîdduât (dâîlerin reisi) olduğu yönünde iddialar da mevcuttur. Müellifin bu unvanı aldığı kaynaklarda geçse de dâîdduâtlık ile ilgili ayrıntılı bir veriye ulaşılamamıştır.⁵⁰⁸

Ömrünün son yılını Kahire'de geçiren Nu'mân el-Kayrevânî burada da İsmâîlî doktrinini sistematize etme ve belirli bir temele oturtma çabalarına odaklanmıştır. Temelde siyasî bir hareket karakteri taşıyan İsmâîliyye süreç içerisinde Sünnî Abbâsî hilafetinin karşısında Şîî kimliğiyle teşekkül eden ayrı bir devlete dönüşmüştür. Bu köklü değişim sürecinde yeni devletin hukukî ve idarî gereksinimlerini tespit edip bu ihtiyaçlara yanıt verecek sistemi kuran kişi Nu'mân el-Kayrevânî olmuştur.⁵⁰⁹ Müellif hem üst düzey resmi görevler hem de halifelere yakınlığı nedeniyle siyasî ve dinî sahada önemli bir nüfuz elde etmiştir. Ancak, Fâtımîlerin önde gelen fakihi ve resmi tarihçisi kabul edilen Ebû Hanîfe, Zehebî ve İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679) gibi Sünnî tarihçiler tarafından zaman zaman mürted ve zındık olarak tavsif edilmiş, yaptığı teviller nedeniyle Kur'an'ı tahrif etmekle suçlanmıştır.⁵¹⁰ Sâmiî'ye göre ise bu suçlamaların ardında Sünnî tarihçilerin İsmâîlîliği

⁵⁰⁴Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/20; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/41; İbn Haldûn, *Tarîh*, 4/70; Özen, "Nu'mân b. Muhammed", 33/237.

⁵⁰⁵Mevlid-i Nebî kutlamalarının resmî bir kimlik kazanmasının, Fâtımî Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde, özellikle de Halife Muiz döneminde gerçekleştiği belirtilmektedir. Bu yönüyle Fâtımîlerin, siyer yazıcılığı geleneğini de doğrudan etkilediği söylenebilir. Zehra Tamdoğan (Gözütok), *Merînîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel ve İktisadî Hayat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), IX, 269 y./84.

⁵⁰⁶el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 7/188; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/29.

⁵⁰⁷Mustafa Öz, "Dâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/420.

⁵⁰⁸el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/476; et-Tarhûnî, *et-Tefsîr*, 2/823.

⁵⁰⁹Ekinci, *Kadı Nu'mân*, 52-58.

⁵¹⁰Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/117; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabîri men zeheb* (Dimaşk - Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406-1986), 4/338; Ekinci, *Kadı Nu'mân*, 38.

bâtinî bir mezhep olarak gösterme çabası yatmaktadır.⁵¹¹

Kâdî Nu‘mân, 363/974 yılında Kahire’de vefat etmiştir. Tarihi kaynaklar vefatının 29 Cemâziyelâhîr veya 1 Receb günlerinden birine tekabül ettiğini kaydetmektedir.⁵¹² Cenaze merasiminde namazı kimin kıldıracağı hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Bazı rivayetlere göre oğlu Ali b. Nu‘mân, bazı rivayetlere göre ise Halife Muiz kıldırmıştır. Müellifin vefatının hemen akabinde onun adlî ve idarî yetkileri oğluna devredilmiştir.⁵¹³

Fıkıh, tefsir, hadis, akaid, reddiye, ahhâr, hakâik ve tarih alanlarında eser telif eden Nu‘mân el-Kayrevânî’nin altmış civarında eseri olduğu belirtilmiş, bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmıştır.⁵¹⁴ Söz konusu eserler arasında yer alan “*Keyfiyyetü’s-salât ‘ale’n-nebî*” konusu itibariyle siyer ilmini doğrudan ilgilendirdiği için burada zikredilmiştir. Ancak bu eser ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Başlığından hareketle içeriğinin Hz. Peygamber için dua etmek ve salavât getirmenin usulü ve mahiyeti ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz.⁵¹⁵ Müellifin siyerle ilgili üç eseri bulunmaktadır. Bunlar *Şerhu’l-ahbâr fî fezâ’ili’l-e’immeti’l-athâr*, *Esâsü’t-Te’vîl* ve *el-Menâkıb ve’l-Mesâlib*’tir.

2.2.1.1. Şerhu’l-ahbâr fî fezâ’ili’l-e’immeti’l-athâr

Nu‘mân b. Muhammed’in *Fezâilü’n-Nebîyyi’l-muhtâr ve âlihi’l-Mustafeyne’l-ahyâr*⁵¹⁶ adlı bir hasâis eserinin olduğu ifade edilmiş ancak bu esere ulaşamamıştır. Söz konusu eseri bizzat müellifin *Şerhu’l-ahbâr fî Fezâilü’n-Nebîyyi’l-muhtâr ve âli’l-Mustafeyne’l-ahyâr mine’l-e’immeti’l-athâr* adıyla şerh ettiği belirtilmiştir.⁵¹⁷ Hasâisü’n-

⁵¹¹ Sâmiî, *Kâdî Nu‘mân*, 49-50.

⁵¹² el-Mâlikî, *Riyâz*, 2/476; Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/20.

⁵¹³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/416; es-Safedî, *el-Vâfi*, 27/95; İbn Haldûn, *Tarih*, 4/70; Adnan Koşum, “Erken Dönem İsmailî Fakihî Kâdî Nu‘mân Ebû Hanîfe’nin İhtilâfu Usûli’l-Mezâhib Adlı Eseri ve Fıkıh Usûlü Tarihindeki Yeri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 8; Erbaş, “Fâtımîler’in Ebû Hanîfe’si: Kâdî Nu‘mân b. Muhammed (ö. 363/974)”, 793.

⁵¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/415-416; Ebû Muhammed Abdullah et-Tayyib Bâ Mahreme, *Kılâdetü’n-nahr fî vefeyâti a‘yâni’d-dehr* (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1428–2008), 3/193-194; ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, 8/41; Mahfûz, *Terâcim*, 1/188-189; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 13/106-107; Özen, “Nu‘mân b. Muhammed”, 33/237-240; Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/41-70; Ekinci, *Kadî Nu‘mân*, 86-89.

⁵¹⁵ Eserle ilgili sadece muhaliflerine reddiye olarak yazıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bk. Dâî İdrîs İmâdüddîn, *Târîhu’l-hulefâi’l-Fâtûmiyyîn bi’l-Mağrib el-kısmü’l-hâs kitâbi ‘Uyûni’l-Ahbâr*, thk. Muhammed el-Ya‘lâvî (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1985), 565.

⁵¹⁶ Harfin okunma şeklinden dolayı eserin adı “Fedâilü’n-nebiyyi’l-muhtâr ve âlihi’l-Mustafeyne’l-ahyâr” olarak da zikredilebilir. Müneccid, *Mu‘cem*, 199.

⁵¹⁷ ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, 8/41; Anonim, *Hizânetü’t-türâs - Fihrisü Mahtutât* (Riyad: Merkez el-Melik Faysal, ts.), 62/647; et-Tarhûnî, *et-Tefsîr*, 1/367.

Nebî literatürü içerisinde “fezâil” kelimesinin başlıkta kullanıldığı bu iki eserin de türünün erken dönem örnekleri arasında yer aldığı ifade edilmiştir.⁵¹⁸ Müellifin yaptığı şerh ile günümüze ulaşan ve bizim çalışmamızda kullandığımız *Şerhu’l-ahbâr fî fezâ’ili’l-e’immeti’l-athâr* adlı eserin aynı olduğunu, kitabın adının zaman içerisinde kısaltılarak kullanıldığını düşünmekteyiz.⁵¹⁹

Kâdî Nu‘mân’ın *Şerhu’l-ahbâr* adlı eseri temel olarak Hz. Ali’nin biyografisini merkeze almakla birlikte, konuyla ilgili hadisler ve tarihi rivayetleri bu minvalde yorumlamıştır. Bu yönüyle kitap, biyografi, tarih ve hadis disiplinleri kapsamında değerlendirilebilir. Müellif, bu eserinde mezhebî aidiyetin rivayet malzemesine nasıl yön verdiğini gözler önüne sermektedir. Eserin Fâtımî halifesi Muiz Lidînillâh tarafından bizzat tetkik edilerek resmî onay almış olması, dönemin hâkim ideoloji etrafında şekillendiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁵²⁰ On altı ana bölümden oluşan *Şerhu’l-ahbâr* müellifin ifadesiyle sahih ve meşhur kabul edilen yaklaşık 1460 hadisi ihtiva etmektedir.⁵²¹ Bahsi geçen hadislerin seçimi ve yorumlanma biçimi müellifin mezhepsel bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bağlamda eserin yaklaşık üçte ikilik kısmı Hz. Ali’nin hayatına, faziletlerine ve İslâm’daki konumuna ayrılmıştır. Kalan kısım ise Ehl-i beyt’ten başlayan ve Ca‘fer es-Sâdık’ın (ö. 148/765) oğlu İsmâil ile son bulan imamların hayat hikâyelerine tahsis edilmiştir. Eserin on beşinci ve on altıncı bölümleri İsmâilî davetinin Mağrib’deki teşekkülü ve ilk Fâtımî halifesi Abdullah el-Mehdî’nin (297-322/909-934) tarih sahnesine çıkışına dair ayrıntıları ele almaktadır. Eser, gerek İsmâilî literatür içerisindeki konumu gerekse İslâm tarihi ve hadis araştırmalarına sağladığı katkılar açısından farklı disiplinleri kapsayan bir inceleme niteliğindedir.

Nu‘mân b. Muhammed’in *Şerhu’l-Ahbâr* isimli çalışması Sünnî ve Şîî kaynaklardan derlenen rivayetlerin tahkik edilmesiyle Muhammed el-Hüseynî el-Celâlî tarafından üç cilt halinde yayımlanmıştır.⁵²² Eser; tarih, hadis, biyografi ve Ehl-i beyt gibi ana başlıklar altında değerlendirilmekle birlikte bir siyer kitabı olma niteliği taşımamaktadır.

Eserin birinci cildi dört bölümden oluşmaktadır ve bu ciltte Hz. Ali’nin faziletleri ele

⁵¹⁸Erdinç Ahatlı, “Hasâisü’n-Nebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/280.

⁵¹⁹el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 4/403, 8/319.

⁵²⁰Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/77.

⁵²¹Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/77-78.

⁵²²Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/5-11.

alınmıştır. Başlangıçta Hz. Peygamber'in Hz. Ali hakkında söylediği “Ben ilmin şehriyim Ali’de onun kapısıdır”,⁵²³ “Ali bendendir ben de Ali’denim”⁵²⁴ gibi ifadelerle konuya giriş yapılmıştır. Ardından Hz. Peygamber'in Hz. Ali’ye olan derin muhabbeti, Hz. Ali’nin İslâm’ı ilk kabul edenlerden oluşu, onun Hz. Peygamber’e dair vukufiyeti, Hz. Ali’ye bağlılığın gerekliliği ve ondan ayrılmamanın önemi işlenmiştir. Devamında Hz. Ali’nin iştirak ettiği savaşlar, irtidat edenlerin durumu, halifeliliği döneminde biat aldıktan hemen sonra verdiği hutbe, Cemel ve Sıffin savaşları gibi konulara değinilerek cilt tamamlanmıştır.⁵²⁵

Altı bölümden meydana gelen ikinci ciltte Nehrevân Savaşı, Hâricîler, Hz. Âişe’nin (ö. 58/678) duyduğu pişmanlık, Hucr b. Adiy’in öldürülmesi, Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Ali’nin yeri, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali’nin evliliği ve Hz. Ali’nin şehit edilmesi gibi konulara değinilmiştir.⁵²⁶ Eserin son cildi ise yine altı bölümden meydana gelmektedir. Bu ciltte Hz. Peygamber’in ailesine duyulan sevgi, Hz. Hatice’nin (ö. 620) fazileti, Hz. Fâtıma’nın düğün merasimi, Hz. Fâtıma’nın miras konusundaki talebi, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in dünyaya gelişleri ve faziletleri, Muaviye’nin komplosu, Hz. Hasan’ın vefatı, Kerbelâ faciası ve Hz. Hüseyin’in şehadeti, imamların faziletleri ve Mehdi’nin ortaya çıkışı gibi mevzulara yer verilmiştir.⁵²⁷

Şerhu’l-ahbâr’ın birinci cildinin üçüncü bölümü siyer ilmiyle bağlantılı konular içermektedir. Yaklaşık seksen sayfalık bu bölümde, Hz. Ali’nin Hz. Peygamber dönemindeki önemli faaliyetleri ve iştirak ettiği savaşlar ele alınmaktadır. Müellifin bu kısımda kronolojik bir sıralama takip ettiği anlaşılmaktadır. Bölüm alt başlıkları arasında “Bedir Savaşı, Uhud Savaşı, Hamrâül Esed Gazvesi, Hendek Savaşı, Hayber Savaşı, Mekke’nin Fethi, Beni Cüzeyme Gazvesi, Huneyn Savaşı, Hz. Peygamber’in seriyyeleri ve cihat esnasında meydana gelen olaylar” yer almaktadır.⁵²⁸

⁵²³Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415–1994), 11/65; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1411–1990), 3/137.

⁵²⁴Ebü Abdullâh Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421–2001), 33/154; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün’im Şelebî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421–2001), 7/309.

⁵²⁵Nu’mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/1–496.

⁵²⁶Nu’mân b. Muhammed, *Şerh*, 2/1–611.

⁵²⁷Nu’mân b. Muhammed, *Şerh*, 3/1–599.

⁵²⁸Nu’mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/251–329.

Yazar, konuları Hz. Ali merkezinde ele alarak bu bölüme, Hz. Peygamber'in hicret gecesi kendi yatağına Hz. Ali'nin yatmasını istediği rivayetiyle giriş yapmıştır. Ardından Kureyşlilerin istişare meclisi sayılan Dârünnedve ile ilgili bilgi aktarmış, burada alınan Hz. Peygamber'i öldürme kararına değinmiştir. Nu'mân el-Kayrevânî öldürme planının Cebrâil aracılığıyla Hz. Peygamber'e bildirildiğini vurgulayarak, onun Hz. Ali'yi kendi yatağına yatırmasıyla planın boşa çıktığını ifade etmiştir. Ayrıntılı bir şekilde aktarılan bu olayda yazar, özellikle Hz. Ali'nin yüksek faziletleri ve Hz. Peygamber uğruna canını feda etmesi üzerinde durmuştur.⁵²⁹

Kâdî Nu'mân bölümün ilerleyen kısmında Bedir Savaşı'nı ele almıştır. Savaşın başında mübareze için öne çıkan müşriklerin karşısına Hz. Peygamber'in Hz. Hamza (ö. 3/625), Hz. Ali ve Ubeyde b. Hâris'i (ö. 2/624) görevlendirdiğini aktarmıştır. Bu savaşta öldürülen müşriklerin isimlerini sıralayarak konuyu tamamlamıştır.⁵³⁰ Ardından yazar Uhud Savaşı'nı anlatmaya başlamıştır. Bu savaşa ayırdığı sayfa sayısı, Bedir Savaşı için ayırdığından oldukça fazladır. Öncelikle savaşın savunma veya taarruz şeklinde yapılmasına dair istişarelere yer vermiş, ardından Hz. Hamza'nın şehadeti ve Hz. Peygamber'in yaralanması konularından bahsetmiştir. Uhud Savaşı hakkında inen bazı ayetleri aktarmış, savaş esnasında şehit olan Hanzala'nın melekler tarafından yıkanması olayına değinmiş ve Ebû Dücâne'nin gösterdiği kahramanlıkları dile getirmiştir. Yazar, konunun sonunda Hz. Peygamber'in sabır ve kararlılığını yansıtan konuşmalara örnekler vermiştir.⁵³¹

Yazar, Uhud Savaşı'nın hemen ertesi günü gerçekleştirilen Hamrâu'l-Esed Gazvesi'ne kısaca temas etmiş, akabinde Hendek Savaşı hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Siyer ilmi bakımından değerlendirildiğinde Nu'mân el-Kayrevânî'nin bu noktada yaygın kabul gören rivayetten farklı bir anlatımı tercih ettiği göze çarpmaktadır. Bu anlatıma göre hendeklerin kazılması emri Cebrâil aracılığıyla Hz. Peygamber'e verilmiştir.⁵³² Daha sonra Hayber Gazvesi'ne oldukça kısa değinen müellif, anlatımını Mekke'nin fethiyle sürdürmüştür. Bu bölümlerde yine Hz. Ali'nin faziletleri ve kahramanlıklarının öne

⁵²⁹Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/253-261.

⁵³⁰Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/262-266.

⁵³¹Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/267-282.

⁵³²Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/283-300; Genel İslâm tarihi kaynaklarında hendeğin kazılması fikrinin İran asıllı Selmân el-Fârisî'ye ait olduğu belirtilmektedir. Bk. el-Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/445.

çıkarıldığı görülmektedir.⁵³³ Benî Cüzeyme Gazvesi ve Huneyn Savaşı'nı kısaca aktardıktan sonra, Hz. Peygamber'in gönderdiği seriyyeler hakkında Hz. Ali merkezli bazı rivayetlere yer vermiştir. Nihayetinde Hz. Peygamber'in cihadın önemi hakkındaki hadislerini sıralayarak üçüncü bölümü tamamlamıştır.⁵³⁴

Eserin, siyerle ilgili bölümlerinde olayların ve savaşların tarihlerine açıkça yer verilmediği halde, kendi içinde kronolojik bir sistem takip ettiği görülmektedir. Öte yandan eser siyere müteallik bilgiler barındırmakla birlikte klasik bir siyer eserinden çok Hz. Ali merkezli bir biyografi niteliği taşımaktadır. Bu nedenle isminde Hasais kelimesi yer almasına rağmen ağırlıklı olarak Hz. Ali'yi konu edinmektedir. Müellifin kendine özgü bir anlatım tarzı ile kaleme aldığı bu kitap, Fâtımî öğretisi çerçevesinde şekillendirilmiş olup halifenin onayına da sunulmuştur.⁵³⁵

Nu'mân el-Kayrevânî'nin üslubunu belirgin kılan bir başka özellik kaleme aldığı diğer eserlerine atıf yapmasıdır. Bu tutumun bilinçli bir tercih olduğu ve diğer çalışmalarında da sürdüğü anlaşılmaktadır. Yazar, *Şerhu'l-ahbâr*'da rivayet zincirlerini oldukça kısa tutmuş, tekrara düşmekten kaçınmıştır. Kendisinin belirttiği üzere konuları özetleyerek aktarmış, her bir konuda yalnız bir hadis rivayetiyle yetinmiş ve bu rivayetlerin sahih ya da meşhur olmasına dikkat etmiştir. Bu yöntemi, sened farklılıklarından kaynaklanan tekrarları önlemek amacıyla benimsediğini de açıkça dile getirmiştir.⁵³⁶

Yönteminin yanı sıra müellifin eserinde başvurduğu kaynaklar da dikkat çekmektedir. Öncelikle ele aldığı konularla ilgili ayetleri delil olarak kullandığı görülmektedir.⁵³⁷ Ayrıca bahsi geçen bölümde yaklaşık yirmi beş hadisten istifade etmiş,⁵³⁸ gerekli gördüğü yerlerde şiirlere de müracaat etmiştir.⁵³⁹ Nu'mân el-Kayrevânî, *Şerhu'l-ahbâr*'da siyer rivayetlerini ele alırken seçmeci ve belirli bir amaca yönelik bir isnad metodolojisi izlemektedir. Örneğin Ehl-i Beyt'in faziletlerine dair haberlerde hem Şîa'nın otorite isimlerini hem de Süfyan es-Sevrî ve Musa b. Ukbe gibi genel hadis ve siyer literatürünün muteber isimlerini bir arada

⁵³³ Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/301-308.

⁵³⁴ Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/309-329.

⁵³⁵ Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/76-77.

⁵³⁶ Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/77-78, 126.

⁵³⁷ Bakara, Âli İmrân, Nisa, Mâide, Ahzâb, Enfâl, Hac, Nahl sureleri gibi birçok sureye atıflar yapmıştır. Bk. Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/254, 259, 261, 263, 268, 271-272, 275, 288-289.

⁵³⁸ Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/254, 257, 263, 269, 285, 287, 299, 301, 304, 321, 322, 324, 327.

⁵³⁹ Nu'mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/270, 273, 274, 276, 277, 284, 296, 305, 306, 312, 323, 324.

kullanmaktadır.⁵⁴⁰ Zaman zaman “Meğazî âlimlerinden İbn İshâk, İbn Hişâm ve Vâkıdî’nin zikrettiği gibi” şeklindeki cümlelere yer vermek suretiyle iddialarına Sünnî kaynaklardan dayanak göstermiştir.⁵⁴¹ Bu tutum, müellifin sadece kendi mezhebi dairesinde kalmayıp, ileri sürdüğü iddiaları dönemin ana akım ilmî çevrelerince de kabul gören “sika” râviler üzerinden meşrulaştırma çabasını göstermektedir. Zira isnadlar, bilginin kaynağını belirtmenin yanı sıra ileri sürülen görüşleri tescil eden birer kanıt zinciri işlevi üstlenmektedir.

Nu‘man b. Muhammed’in râvileri atlayarak seçiminde sık sık doğrudan sahâbeyi ve Hz. Peygamber’i kaynak gösterip “Resûlullah dedi ki” şeklinde bir yöntem belirlemesi eserin teknik hadis kriterlerinden ziyade tematik bir tarih anlatısına yöneldiğini göstermektedir. Bazı rivayetlerde zinciri doğrudan imamet makamına (İmâm Bâkır (ö. 114/733 [?]) veya İmâm Ca‘fer (ö. 138/755-56 [?])) bağlayarak aradaki râvileri hafzetmesi,⁵⁴² onun “İmam’ın sözünü mutlak otorite” gören İsmâilî-Şîî bilgi tasavvuruyla örtüşmektedir. Bu bağlamda râviler, metne tarihsel bir zemin kazandıran araçlar olsa da asıl meşruiyet senedin sonundaki isimden ziyade rivayetin içeriğindeki Ehl-i Beyt vurgusundan neşet etmektedir. Müellif, klasik siyer malzemesini mezhebi taassupla sunarken, râvileri bu sürecin yapı taşları olarak ustalıkla kullanmaktadır.

2.2.1.2. Esâsü’t-te’vîl

Nu‘mân b. Muhammed’in siyerle ilgili malumat ihtiva eden bir başka çalışması da *Esâsü’t-Te’vîl* adlı eseridir.⁵⁴³ Bu kitap tefsir ağırlıklı bir eser olmakla birlikte kısmen peygamberler tarihi ve kelam ilmiyle de ilgilidir. Eserde Tevrat, İncil ve Kur’ân-ı Kerim’de yer alan peygamber kıssalarının İsmâilî te’vîli yapılmıştır.⁵⁴⁴ Eserin muhakkiki Âmir Tâmir, Suriye ve Uganda⁵⁴⁵ kütüphanelerinde bulunan iki farklı el yazması nüshayı karşılaştırarak tahkikli neşri gerçekleştirdiğini belirtmektedir.⁵⁴⁶

Nu‘mân el-Kayrevânî, kitabına Allah’a hamd, Hz. Peygamber’e ve imamlara salât ve

⁵⁴⁰Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/322.

⁵⁴¹Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/263, 285.

⁵⁴²Nu‘mân b. Muhammed, *Şerh*, 1/321.

⁵⁴³ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, 8/41; Mahfûz, *Terâcim*, 1/189.

⁵⁴⁴Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 6.

⁵⁴⁵İsmâiliyye mezhebinin Uganda’da taraftar bulması, söz konusu eserin bir nüshasının bu ülkede bulunmasını tabii kılmaktadır. 1960 yılında ordu komutanlığına getirilen İdilem’in döneminde ise İsmâiliyye ve İmâmiyye mensupları Uganda’dan sürgün edilmiştir. Bk. Ahmet Kavas, “Uganda (Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/46-48.

⁵⁴⁶Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 21-22.

selam ile başlamıştır. Mukaddime ve giriş mahiyetindeki bölüme ayetlerden istifade ederek devam etmiş, iman bahsine giriş yapmıştır. Ardından bazı peygamberlerin kıssalarına dair muhtasar te'vîl örnekleri sunmuştur.⁵⁴⁷

Eserin birinci bölümünde nâtık (Konuşan Peygamber) kavramının tanımı yapılmakta, Hz. Âdem'in yaratılış süreci ve meleklerin ona secde etmesi konusu işlenmektedir. İblis'in bu süreçteki tavrı, Habil ile Kabil'in kıssası ve Hz. İdrîs'in hayatı da ilgili ayetler ışığında delillendirilerek incelenmektedir.⁵⁴⁸ İkinci bölümünde Hz. Nûh ve Nûh'un gemisinin bâtinî yorumlarına odaklanılmaktadır. İkinci bölümün devamında ise Hz. Hûd ve Hz. Sâlih peygamberlerin kıssaları üzerinde durulmuştur.⁵⁴⁹ Eserin üçüncü bölümünde Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. İshâk, Hz. Ya'kub, Hz. Yusuf ve Hz. Eyyub peygamberlerin kıssaları benzer bir yöntemle ele alınmıştır. Bu bağlamda üçüncü nâtık sıfatıyla Hz. İbrâhim'in tebliğ süreci, Hz. İsmâil ile gerçekleştirdiği ahdin anlamı ve kurban etme olayının sembolik yorumu işlenmiştir. Ayrıca Hz. Lût'un tebliğ sürecinde kavmiyle ilişkisi, Hz. Ya'kub ve oğullarının kıssası, Hz. Yusuf'un Mısır'a gidişi ve Aziz'in eşiyle ilgili yaşanan olaylar irdelenmiştir. Ayrıca yazar, burada imamet silsilesine dair önemli bir ayırım yaparak; Hz. İshâk'ın Allah tarafından müstevda imametle (geçici emanet edilen imamet) görevlendirildiğini, onun soyundan Hz. Mûsâ ve Hz. Îsâ gibi peygamberlerin geldiğini ifade etmiştir. Buna karşılık Hz. İsmâil'in müstakar imametle (kalıcı, asıl imamet) vazifelendirildiğini, onun soyundan Hz. Muhammed'in geldiğini ve beklenen Mehdi'nin de Hz. İsmâil'in neslinden zuhur edeceğini vurgulamıştır.⁵⁵⁰ Eserin dördüncü bölümünde Hz. Mûsâ'nın Medyen yolculuğuna ve Hz. Şuayb ile tanıştıktan sonraki sürece değinilmiş, ardından Firavun ile olan tebliğ mücadelesi aktarılmıştır. Daha sonra sırasıyla Hz. Hârûn, Hz. Dâvûd, Hz. Süleymân, Hz. Yûnus, Hz. İmrân, Hz. Zekeriyâ ve Hz. Yahyâ peygamberlerin kıssaları ele alınmış, konuyla ilgili ayetler te'vîl edilmiştir.⁵⁵¹ Kitabın beşinci bölümünde ise Hz. Îsâ'nın hayatı ele alınmış, Hz. Meryem'in yaşadığı süreçler ve Hz. Îsâ'nın babasız dünyaya gelişi gibi mucizevî hususlar te'vîl açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca İncil kaynaklı bir anlatı olan Hz. Yahyâ'nın Hz.

⁵⁴⁷Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 23-49.

⁵⁴⁸Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 33-75, 370.

⁵⁴⁹Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 76-106, 370-371.

⁵⁵⁰Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 107-178, 371.

⁵⁵¹Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 179-298, 371-372.

İsâ'yı vaftiz etmesi gibi konulara da yer verilmiştir.⁵⁵²

Eserin siyer ilmiyle ilgili kısmı, son bölüm olan altıncı bölümde yer almaktadır. Müellif bu bölümde, Hz. Peygamber'in risaletten önceki hayatıyla ilgili bazı kesitler sunmakta ve İslâm tarihinin ilk dönemlerine ışık tutan önemli olayları incelemektedir. Bu bağlamda Rahip Bahira hadisesi, Hz. Peygamber'in Hz. Hatice ile evliliği ve Medine'ye hicret gibi konulara yer vermiştir. Ayrıca bu bölümde ilgili ayetlerin te'vîlini yaptıktan sonra İslâm düşünce tarihindeki siyasî ve itikadî kırılmaları da mercek altına almıştır. Özellikle Gadîr-i Hum hadisesi bağlamında zikredilen vasiyet, ilk üç halifenin belirlenme süreçleri ve Cemel Vak'ası gibi olaylar üzerinden Hz. Ali'nin vasîlik makamı ve meşruiyeti üzerinde durulmuştur.⁵⁵³

Nu'mân el-Kayrevânî, *Esâsü't-Te'vîl*'in son bölümünün girişinde bu eseri telif etme gerekçesinin, daha önce kaleme aldığı *Deâimü'l-İslâm* adlı kitabında ele aldığı bazı konuları açıklamak olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁴ Ardından Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an'ın hem zahirî hem de bâtinî hakikatleri barındırdığına dikkat çekmiştir. Nübüvvetin Hz. Peygamber ile nihayete erdiğini belirten yazar, imâmet müessesesinin ilahî bir sünnet olarak devam ettiğini ve bu şekilde Hz. Peygamber'in şariatının korunduğunu belirtmiştir.⁵⁵⁵ Daha sonra ise Yahudi ve Hristiyanların ellerindeki kutsal metinlerde Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair açık deliller bulunduğu halde bunları gizlediklerini dile getirmiştir.⁵⁵⁶

Siyer ilmiyle ilgili konuların ilki, Hz. Peygamber'in çocukluk ve gençlik döneminde Rahip Bahira tarafından fark edilmesi hadisesidir. Metinde, Hz. Peygamber'i sürekli gölgeleyen ve Hz. Peygamber hareket edince onu takip eden bulut hadisesi anlatılmaktadır. Öyle ki Hz. Peygamber bir ağacın altında istirahate çekildiğinde bulutun da durduğu gözlemlenmiştir. Bu durumu fark eden Bahira, Hz. Peygamber hakkında bilgi edinmek istemiştir. Bir başka rivayette ise söz konusu bulut hadisesini Hz. Hatice'nin kölesi Meysere'nin gördüğü ve durumu Bahira'ya aktardığı, bunun üzerine Bahira'nın Hz. Peygamber'in, peygamber olabileceğini ifade ettiği nakledilmiştir. Müellif, bu iki rivayet arasında herhangi bir tercihte bulunmamakta, her ikisini de aktarmakla yetinmektedir.⁵⁵⁷

⁵⁵²Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 299-314, 372; krş. "Matta", *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Anlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2001), 1194.

⁵⁵³Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 315-367, 372.

⁵⁵⁴Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 315-316.

⁵⁵⁵Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 316-317.

⁵⁵⁶Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 320.

⁵⁵⁷Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 325-326.

Bu konunun hemen ardından yazar, risâlet öncesi Hz. Peygamber'in evliliğine değinmiştir. Konuyla ilgili müellifin dikkat çektiği husus evlilik teklifinin Hz. Hatice'den gelmesidir. Nu'mân el-Kayrevânî, evlilik gerçekleştikten sonra Varaka b. Nevfel'in (ö. 610 [?]) Hz. Hatice'ye bazı sorular yönelttiğini, aldığı cevaplar doğrultusunda Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderileceğine emin olduğunu ancak vahiy gelmeden önce kendisinin vefat ettiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁸

Eserde siyer ilmiyle ilgili ele alınan bir diğer husus, Hz. Peygamber'in ümmî olması meselesidir. Müellif, A'râf Suresi 157. âyet ile Ankebût Suresi 48-49. âyetleri delil göstermek suretiyle Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmediğini ve bu durumun ilahi bir mucize olduğunu savunmaktadır.⁵⁵⁹ Ayrıca Kıyâmet suresi 16-18 ayetlerine atıfta bulunan yazar, Hz. Peygamber'in vahyi ezberlemekte acele ettiğini ve bu konuda Allah tarafından uyarıldığını belirtmektedir. Akabinde aktardığı rivayetlerde ise Hz. Peygamber'in cömertliği, bereketi ve ihtiyaç sahiplerini gözetmesi gibi ahlakî özelliklerinden bahsetmiştir.⁵⁶⁰

Nu'mân el-Kayrevânî'nin Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesine dair bu bilgileri ve hicret konusunu klasik siyer literatüründe yer aldığı şekliyle aktarması, onun geleneksel siyer yazıcılığıyla kurduğu bağı göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bölümün ilerleyen kısımlarında Hz. Ali özelinde ele aldığı konular, Şîî tarih yazıcılığının temel iddialarını yansıtmakta olup, müellifin mezhebî bakış açısını eserin dokusuna açıkça yansıttığını göstermektedir.

Yazar, Hz. Peygamber'in mi'râc hadisesini ele alırken Allah'ın onu melekût âlemine yükselttiğini, şeref ve mertebesini arttırdığını, kendisine ilim bahşettiğini ve onu diğer bütün peygamberlerden üstün kıldığını belirterek bu değerlendirmesini İsrâ Suresinin ilk ayetine dayandırmaktadır. Hz. Peygamber'in mi'râc gecesi Burak adı verilen bir binekle yolculuk yapmasına işaret eden müellif, bu vasıtayı sembolik bir unsur olarak yorumlamakta, onun Hz. Peygamber'in manevî yükselişini ve ilahi hakikatlere ulaşmasını simgelediğini ifade etmektedir. Ayrıca gece yolculuğunun bâtınî ve ruhânî bir nitelik taşıdığına dikkat çeken müellif, bu olayın Hz. Peygamber'in rabbine olan manevî yakınlığını arttırdığını vurgulamaktadır. Necm Suresi 5-18 ayetlerinde geçen "büyük ayetler" ifadesini ise mi'râc

⁵⁵⁸Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 326-327.

⁵⁵⁹Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 329.

⁵⁶⁰Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 331.

esnasında Hz. Peygamber'in müşahade ettiği ilahi tecelliler olarak yorumlamakta; bu hakikatleri onun basiretle, kalp gözüyle ve derin bir kavrayışla idrak ettiğinin altını çizmektedir.⁵⁶¹

Esâsü't-Te'vîl'de genel olarak kronolojik bir tasnif bulunduğu görülmektedir. Müellifin anlatımını Hz. Âdem ile başlatıp Hz. Peygamber ile sona erdirmesi, Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili bölümde de ilk olarak risalet öncesi hayatına yer vermesi ardından hicret ve mi'râc gibi konulara temas etmesi bu kronolojik tertibi açıkça yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra bazen zamanda atlamalar olduğu görülmektedir.⁵⁶² Kendine özgü bir anlatım tarzı olan Nu'mân el-Kayrevânî'nin, altı bölümden meydana gelen eserinin her bölümüne besmele, hamdele ve salvele ile başlayıp ardından giriş mahiyetinde ifadeler ile devam etmesi bu tarzını yansıtmaları açısından önemlidir.⁵⁶³

Nu'mân el-Kayrevânî eserini kaleme alırken belli bir rivayet zinciri zikretmemiştir. Bu da bizim onun bu eserde aktardığı bilgilere dair kaynaklarını tespit etmemizi güçleştirmiştir. O, Tevrat, İncil ve Zebur gibi önceki kitaplardan bazı alıntılar yapmakla birlikte ağırlıklı olarak Kur'ân-ı Kerîm'e atıflar yapmıştır. Ayetlere yaptığı yorumlarında çoğunlukla kendisine ait olduğu görülmektedir. Nitekim eserinde yaklaşık üç yüz elli ayeti delil olarak kullanan müellifin, bu ayetleri zaman zaman açıklayıp te'vîl etmiştir. Hadis rivayetlerine ise sınırlı ölçüde yer veren yazar, Şerhu'l-ahbâr adlı eserinde olduğu gibi, burada da çoğunlukla Hz. Peygamber'in Hz. Ali hakkındaki sözlerini aktarmıştır. Bununla birlikte müellifin bu eserinde şiire hiç yer vermediği dikkat çekmektedir.⁵⁶⁴

2.2.1.3. el-Menâkıb ve'l-mesâlib

Nu'mân el-Kayrevânî'nin yukarıda zikredilen eserlerine kıyasla siyer ilmi bakımından daha zengin bir muhtevaya sahip olan eseri *el-Menâkıb ve'l-mesâlib*'dir. Bu eser, kaynaklarda "*el-Menâkıb li-ehli beyti Resûlillâhi'n-nücebâ*" ve *l-mesâlib li-Benî Ümeyyeti'l-lü'anâ*" ile *Menâkıbü Benî Hâşim ve mesâlibü Ümeyye* ('*Abdişems*')) gibi farklı adlarla da anılmaktadır.⁵⁶⁵ Müellif, bu eseri 346/957 yılında dönemin halifesi Muiz'in emriyle kaleme

⁵⁶¹Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 337-340.

⁵⁶²Eserin son bölümü olan bu bölüm Hz. Peygamber ile ilgili olmasına rağmen müellif burada tekrar Hz. Âdem kıssasını anlatmış, İblis'in tavrına dikkat çekmiş, Habil ile Kabil'in durumuna değinmiştir. Bk. Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 359-361.

⁵⁶³Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 33, 76, 107, 179, 299, 315.

⁵⁶⁴Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu Esâs*, 373-397.

⁵⁶⁵Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 9; Özen, "Nu'mân b. Muhammed", 33/239.

almıştır. Nu‘mân b. Muhammed’in eseri meydana getirirken detaylı bir kaynak taraması yaptığı, Halife Muiz’in bizzat eserin bölümlere ayrılmasında rol oynadığı belirtilmektedir.⁵⁶⁶ Muhtevası dikkate alındığında, söz konusu eserin siyer ve tarih alanında değerlendirilebilecek bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Farklı birkaç nüshası bulunan eserin elimizdeki nüshası Mâcid b. Ahmed el-Atiyye tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.⁵⁶⁷

⁵⁶⁶Erbaş, “Fâtümîler’in Ebû Hanîfe’si: Kâdî Nu‘mân b. Muhammed (ö. 363/974)”, 799.

⁵⁶⁷Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 7-10.

Çizelge 2.5. Tablo 5: Nu‘mân b. Muhammed’in el-Menâkıb ve’l-mesâlib eserinin siyer ile alakalı konu başlıkları

Sayfa No	Eserin Siyer ile ilgili Başlıkları	Sayfa No	Eserin Siyer ile ilgili Başlıkları
25	Abdümenâf b. Kusay’ın Faziletleri, Şerefi, Nesebi ve Babaları	33	Hâşim b. Abdümenâf’ın Faziletleri ve Abdüşems b. Abdümenâf’ın Ayıpları
41	Abdülmuttalib b. Hâşim’in Faziletleri ve Ümeyye b. Abdüşems’in Ayıpları	45	Ebü Tâlib ve Kâbe’nin Korunması
48	Zemzem Kuyusunun Kazılması	53	Abdülmuttalib’in Ölümü ve Mersiyeleri
57	Ümeyye b. Abdüşems	63	Hz. Peygamber’in Babası Abdullah b. Abdülmuttalib’in Faziletleri ve Harb b. Ümeyye b. Abdüşems’in Ayıpları
65	Peygamberlik Nuru	67	Abdullah b. Abdülmuttalib’in Vefatı
68	Hz. Peygamber’in Doğum Müjdesi	70	Harb b. Ümeyye
70	Hılfu’l-Fudûl’un Sebebi	77	Ebü Tâlib b. Abdülmuttalib ve Oğlunun Faziletleri ve Beni Ümeyye’nin Ona Düşmanlığı
78	Ebü Talib’in Hz. Peygamber’i Koruyuşu	82	Hz. Peygamber’in Evliliği ve Bi’set’in Başlangıcı
108	Habeşistan Topraklarına Hicret	112	Hz. Hamza’nın Müslüman Oluşu
113	Kureş’in Teklifleri	116	Hz. Ömer’in Müslüman Oluşu
119	Kureş’in Müslümanlara Boykot Kararı	125	Boykotun Başarısız Olması
130	Hüzün Yılı	134	Hz. Peygamber’in Hicreti
136	Ca’fer b. Ebü Tâlib’in Habeşistan’dan Dönüşü	139	Tâlib b. Ebü Tâlib
144	Müşriklerin Hz. Peygamber’e Savaş Açması	145	Büyük Bedir Savaşı
155	Uhud Savaşı	163	Küçük Bedir Savaşı
164	Hendek Gazvesi	170	Ebü Süfyân’ın Korkup Müslüman Olması
177	Hint bint Utbe’nin Müslüman Olması	178	Hz. Peygamber’in Hâlid’in Yaptığından Beri Olması
179	Ebü Süfyân ve Muâviye’nin İslâm’ı Kabul Etmesi Gerçeği	180	Benî Ümeyye’den Olanlar Hakkında Söylenen Sözler ve Onların Hz. Peygamber’e Kötü Muameleleri

Nu‘mân el-Kayrevânî, eserinin mukaddime kısmına hamdele ve salvele ile başlamış, Hz. Peygamber’in vasîsi kabul ettiği Hz. Ali’ye salât ve selam getirerek sözüne devam

etmiştir. Ardından Hz. Peygamber'in neslinin Hz. Ali ve Hz. Fâtıma vasıtasıyla devam ettiğini vurgulayan müellif, bu çerçevede Hz. Peygamber'in nesebinin temizliği ve imametin Kureyş'e aidiyeti gibi temel hususlara da temas etmiştir.⁵⁶⁸ Yazar, mukaddimeden sonra Hz. Peygamber'in dedelerinden Kusay b. Kilâb'ın Mekke'deki liderlik konumunu ve soyunun Mekke toplumu içerisindeki itibarını ele almıştır. Akabinde Kusay'ın Mekke'deki idareyi ele geçirdikten sonra şehri yeniden düzenlediğini, Kureyş kabilesinin farklı kollarına belirli bölgeler tahsis ettiğini ve Dâru'n-Nedve adı verilen istişare meclisini inşa ettiğini belirtmektedir. Kusay'ın oğulları arasında ortaya çıkan ihtilaf neticesinde teşekkül eden Hilfü'l-mütayyebîn ve Hilfü'l-ahlâf ittifaklarına dair bilgiler aktarmaktadır.⁵⁶⁹

Eserde yer alan “Hâşim b. Abdümenâf'ın Faziletleri ve Abdüşems b. Abdümenâf'ın Ayıpları” başlığı dikkat çeken başlıklardandır. Müellif bu bölümde Hâşim'in kardeşi Abdüşems'e üstünlüğünü zikretmiş ve Hz. Peygamber'in mensup olduğu kabileyi diğer kabilelerden üstün bir konumda değerlendirmiştir. Nu'mân el-Kayrevânî bu bağlamda Hâşim b. Abdümenâf'ın cömertliğine, hacılar için yürüttüğü hizmetlere, ticarete gerçekleştirdiği yeniliklere ve ilâf uygulamaları vasıtasıyla Kureyş'in ticarî refahına yaptığı katkılara dikkat çekmektedir.⁵⁷⁰ Kitabın bir diğer dikkat çekici başlığı ise “Abdülmuttalib b. Hâşim'in Faziletleri ve Ümeyye b. Abdüşems'in Ayıpları” şeklindedir. Bu bölümde yazar, Hâşim ile Abdüşems'in nesilleri arasında bir fazilet karşılaştırması yaparak Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasındaki ayrışmayı belirginleştirmektedir.⁵⁷¹ Müellifin Şîi düşüncesi sistemli bir şekilde temsil eden kimliği göz önüne alındığında, onun Hâşimoğulları lehine geliştirdiği bu üstünlük söyleminin tabii olduğunu ifade etmek gerekir.

Nu'mân el-Kayrevânî, Abdülmuttalib'in Zemzem kuyusunu yeniden keşfetme sürecini, oğlu Abdullah'ı kurban etme konusunda yaptığı adağı ve bu adağın nasıl yerine getirildiğini ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır.⁵⁷² Ardından Ümeyye b. Abdüşems'in amcası Hâşim'i nesep ve şeref konusunda övünmeye (münafere) çağırmasına ve bu yarışta Ümeyye'nin mağlup taraf olmasına değinmektedir.⁵⁷³

⁵⁶⁸Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 13-23.

⁵⁶⁹Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 27-32.

⁵⁷⁰Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 33-40.

⁵⁷¹Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 41-44.

⁵⁷²Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 48-57.

⁵⁷³Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 57-61.

Müellif, “Peygamberlik Nuru” başlığını taşıyan bölümde Hz. Peygamber’in babası Abdullah b. Abdülmuttalib’in ahlakı, cömertliği ve toplumdaki itibarını ele aldıktan sonra, Abdullah’ın yüzünde bir nur bulunduğuna dair rivayetlere yer vermektedir. Bu rivayetlerin bir kısmında söz konusu nurun dışarıdan görülebildiğine özellikle dikkat çekmektedir.⁵⁷⁴ “Doğum Müjdesi” başlığı altında ise yazar, Hz. Peygamber’in annesi Âmine’nin hamilelik döneminde gözlemlenen işaretler ve doğum anında meydana gelen olağanüstü olayları aktarmaktadır. Yine bu çerçevede Hz. Peygamber’in sütanneye verilmesi, dört ya da altı yaşlarında iken annesi Âmine’nin vefatı, sekiz yaşında dedesi Abdülmuttalib’i kaybetmesi ve amcası Ebû Tâlib’in (ö. 620) onu himayesine alması gibi hususlara değinmektedir. Ayrıca müellif, Hz. Peygamber’in amcasının yanında bulunduğu dönemde Ficar Savaşı’na katıldığını da ifade etmektedir.⁵⁷⁵ Devam eden kısımda Ebû Tâlib’in Hz. Peygamber’i koruma gayretine dair çeşitli örnekler sıralamış ve Şam yolculuğu esnasında rahiple aralarında geçen diyaloga kısaca temas etmiştir.⁵⁷⁶

“Hz. Peygamber’in Evliliği ve Bi’setin Başlangıcı” başlığı altında yazar, evlenme teklifinin Hz. Hatice tarafından yapıldığını, bu evliliğin ardından Hz. Peygamber’in Hz. Ali’yi himayesine alarak onun bakımını üstlendiğini ve vahyin gelişiyle birlikte Hz. Peygamber’e ilk iman eden kişinin Hz. Hatice olduğunu belirtmiştir. Gizli davet sürecinde Hz. Ali’nin de ilk Müslümanlar arasında yer aldığını ifade etmiş, Ebû Tâlib’in İslâm davetini kabul etmediğini ancak yeğenini korumaya devam ettiğini aktarmıştır.⁵⁷⁷ Açık davet döneminde ise Hz. Peygamber ve Müslümanlar üzerinde oluşturulan psikolojik baskı ve toplumsal tepkilere dikkat çeken müellif, bu noktada da Ebû Tâlib’in korumacı tavrını vurgulamıştır.⁵⁷⁸ Bu bölümde müellfin, siyer kaynaklarında yaygın olarak kullanılan rivayet malzemesine bağlı kaldığı ve bu anlamda Sünnî gelenekle örtüşen bir çizgi takip ettiği görülmektedir.

“Ebû Tâlib’in Şiiri” başlığı altında müellfin, sünnî gelenekte kaleme alınmış siyer kaynaklarından belirgin bir şekilde ayrıışan özgün bir yorum yaptığı görülmektedir. Kâdî Nu‘mân burada Ebû Tâlib’in İslâmiyet’i kalben kabul ettiğini ancak içinde bulunduğu şartlar gereği inancını gizlemek zorunda kaldığını ileri sürmektedir. Onun, Hz. Hamza gibi açıkça

⁵⁷⁴Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 65-66.

⁵⁷⁵Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 68-70.

⁵⁷⁶Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 78-82.

⁵⁷⁷Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 82-83.

⁵⁷⁸Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 84-91.

Müslüman olduğunu ilan etmesi halinde Müslümanların maruz kaldığı baskı ve tepkiyle kendisinin de karşılaşacağını, üstelik kendisini destekleyecek kimsenin bulunmadığını söylemiştir.⁵⁷⁹ Ebû Tâlib, söz konusu şiirinin son kısmında Hz. Peygamber'i koruma uğruna kendisini feda ettiğini dile getirmiştir. Nu'mân el-Kayrevânî, bu şiiri Firavun hanedanından imanını gizleyen mümin kişinin sözlerine benzetmekte ve bu benzetme yoluyla Ebû Tâlib'in Müslüman olduğuna işaret etmektedir.⁵⁸⁰

Eserde siyer ilmiyle alakalı bir diğer konu Habeşistan'a hicrettir. Bu bölümde müellif, Mekke'deki zulüm ve işkenceden kaçıp Habeşistan'a sığınan Müslümanları teslim almak için gönderilen heyete değinmiştir. Bu heyetin içerisinde Abdüşemsoğulları'na mensup kişilerin bulunduğunu belirtmiş ve yolculuk esnasında söz konusu kişilerin erdem ve şereften yoksun davranışlar sergilediklerine dair rivayetleri de aktarmıştır.⁵⁸¹ Dikkat çeken bir diğer başlık "Hüzün Yılı"dır. Müellif bu bölümde, Hz. Peygamber'in aynı yıl içerisinde önce eşi Hz. Hatice'yi ardından da amcası Ebû Tâlib'i kaybetmesiyle yaşadığı derin keder ve üzüntüyü tasvir etmektedir. Özellikle Ebû Tâlib'in vefatının ardından Kureys müşriklerinin Hz. Peygamber'e yönelik tavırlarının daha cüretkâr bir hâl aldığını vurgulamıştır. Müellif, bu zorlu süreçte Hz. Peygamber'in sıkıntılarını paylaşabileceği ve teselli bulabileceği tek kişinin Hz. Ali olduğunu belirtmiş; onun bu dönemde Hz. Peygamber'e destek olmak üzere Allah tarafından seçildiğini söylemiştir.⁵⁸²

Eserde Büyük Bedir Savaşı, Uhud Savaşı, Küçük Bedir Savaşı, Hendek Savaşı ve Hayber'in Fethi gibi askerî harekâtlara dair aktarılan bilgiler, klasik isyer kaynaklarında yer alan anlatımlarla benzerlik göstermekte; bu bölümlerde dikkate değer bir farklılık bulunmamaktadır.⁵⁸³ Ancak "Ebû Süfyân'ın Korkması ve Müslüman Olması" başlığı bu açıdan özgün bir içeriğe sahiptir. Hudeybiye Antlaşması'nın Mekkeliler tarafından bozulması üzerine Hz. Peygamber antlaşmayı feshederek Mekke'nin fethi için hazırlıklara başlamıştır. Ebû Süfyân (ö. 31/651-52), antlaşmanın yeniden yürürlüğe girmesi için girişimlerde bulunmuşsa da herhangi bir olumlu karşılık görmemiştir. Bu sırada Mekke'yi fethetmek üzere yola çıkan İslâm ordusu içerisinde yer alan Hz. Abbâs, Ebû Süfyân'ı himayesine alarak

⁵⁷⁹Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 92.

⁵⁸⁰Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 92-102.

⁵⁸¹Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 108-112.

⁵⁸²Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 130.

⁵⁸³Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 144-170.

onu Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarmıştır. Müellife göre, Hz. Peygamber'in meclisinde gerçekleşen görüşmeler neticesinde Ebû Süfyân, ölüm korkusuyla Müslüman olma kararı almıştır.⁵⁸⁴

Eserin siyerle ilgili olmayan kısmında, Hulefâ-yi Râşidîn dönemine dair işlenen konuların seçimi dikkat çekicidir. Zira müellif, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e dair herhangi bir başlığa yer vermemiş; Hz. Osman'ı ise yalnız şehit edilişi bağlamında ele almıştır.⁵⁸⁵ Buna karşılık Hz. Ali'nin halifelik dönemini oldukça tafsilatlı bir şekilde aktarmıştır. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i hayırla yâd eden yazar,⁵⁸⁶ daha sonra Emevî halifelerini iyi ve kötü yönleriyle ele alarak değerlendirmiştir.⁵⁸⁷ Bu halifeler anlatılırken zaman zaman Şîî gelenek açısından büyük önem taşıyan Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn, Muhammed b. Ali ve Ca'fer b. Muhammed gibi imamların faziletlerine de yer verilmiştir.⁵⁸⁸

Müellif, *el-Menâkıb ve'l-mesâlib* adlı eserinin mukaddimesinde, tarih ve siyer kaynaklarında yer alan sahih ve meşhur rivayetleri bir araya getirdiğini, bunları aktarırken açıklama ve ispat kısımlarını fazla uzatmaktan kaçındığını belirtmiştir.⁵⁸⁹ Aynı şekilde senet zincirlerini nakletmekten de kaçınan yazar bunu da kitabın uzamaması gerekçesine bağlamıştır. Yine de eserin rivayet yöntemine baktığımızda müellifin genellikle Hz. Ali,⁵⁹⁰ Hz. Hüseyin⁵⁹¹ ve İmâm Ca'fer⁵⁹² gibi Şîa imamlarından doğrudan nakilde bulunup aradaki ravileri atladığı görülmektedir. Yine söylediklerini desteklemek amacıyla yer yer İbn Şihâb ez-Zühri,⁵⁹³ İbn İshâk,⁵⁹⁴ İbn Hişâm⁵⁹⁵ ve İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819 [?])⁵⁹⁶ gibi müelliflere atıfta bulunmaktadır.

İçerik ve kapsam açısından değerlendirildiğinde, eserin çok hacimli olmadığı görülmektedir. Ayrıca müellif, eserini sistematik bir şekilde belirli bölümlere ayırmak yerine

⁵⁸⁴Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 170-177.

⁵⁸⁵Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 196.

⁵⁸⁶Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 208-282.

⁵⁸⁷Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 347-401.

⁵⁸⁸Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 308-338.

⁵⁸⁹Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 23, 199.

⁵⁹⁰Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 150, 200, 204.

⁵⁹¹Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 200.

⁵⁹²Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 201.

⁵⁹³Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 45.

⁵⁹⁴Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 202.

⁵⁹⁵Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 203.

⁵⁹⁶Nu'mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 59, 202.

üst başlık ve alt başlıklar şeklinde düzenlemiştir. Üslup açısından dikkat çeken bir başka husus Nu‘mân el-Kayrevânî’nin benimsediği Şîî inanç sistemini sık sık esere yansıtmasıdır. Bu bağlamda Hz. Peygamber ile Hz. Ali arasında geçen konuşmalar, Hz. Peygamber’in Hz. Ali hakkındaki ifadeleri, imamların varlığı, Emevîlerin kusurları ve zulmü gibi konular hep bu bakış açısıyla ele alınmıştır.

Müellif, eserinde kronolojik bir anlatım tarzı benimsemiştir. Kitabına Hz. Peygamber’in dedelerinden Kusay b. Kılâb ile başlayıp onun oğullarıyla devam etmesi, Hz. Peygamber’indünyaya gelişi, çocukluk ve gençlik dönemi, Hz. Hatice ile evliliği, vahyin ilk tecrübeleri, Mekke döneminde karşılaşılan sıkıntılar, Medine’ye hicret ve ardından meydana gelen savaşların gerçekleşme sırasına göre aktarılması, müellifin kronolojiyi dikkate aldığını açıkça yansıtmaktadır.

Nu‘mân el-Kayrevânî eserini oluştururken ayet, hadis ve şiirlerden istifade etmiştir. Bununla birlikte eserde hadis ve şiirlerin, ayetlere oranla daha geniş bir yer tuttuğu göze çarpmaktadır. Nitekim kitabın sonundaki fihriste göre, müellif bu eserde 64 ayete, 317 hadise ve 223 şiire yer vermiştir.⁵⁹⁷ Müellif konuyla ilgili ayetleri aktarırken zaman zaman bunları açıklama yoluna gitmiştir. Hadis rivayetleri üzerinde yapılan değerlendirmelerde ise, hiçbir rivayetin senedine yer verilmediği tespit edilmiştir.⁵⁹⁸ Bu durum muhtemelen eserin hacmini kontrol altında tutma düşüncesiyle ilgilidir. Ayrıca müellifin bu yöntemi benimsemesinde, söz konusu rivayetlerde Sünnî geleneğe mensup râvilerin bulunmasının da rol oynadığı düşünülebilir. Kâdî Nu‘mân, eserine yalnızca sahih rivayetleri aldığını ifade etse de kitapta yer verilen hadislerin tamamının sahih olduğunu söylemek mümkün değildir. Sık sık şiirlere müracaat eden yazar hemen her başlık altında şiirlerden örnekler sunmuştur. Bu tavrıyla edebî yönünü de belirgin bir şekilde ortaya koymuştur.⁵⁹⁹

Nu‘mân el-Kayrevânî, telif ettiği eserlerle Mağrib’in ilmî ve kültürel birikiminde derin izler bırakmıştır. Mağrib bölgesi geleneksel olarak Mâlikî mezhebinin merkezi konumunda olduğundan, onun eserindeki bazı yaklaşımlar Mâlikî ulema tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu bağlamda müellifin, Mağrib’de mezhebî aidiyetleri güçlendiren bir etki oluşturduğu söylenebilir. Diğer taraftan müellif, Fâtımî ve Mâlikî geleneklerinin kesiştiği

⁵⁹⁷Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 405-434.

⁵⁹⁸Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 84, 115.

⁵⁹⁹Nu‘mân b. Muhammed, *el-Menâkıb*, 376-377.

bir noktada durması sebebiyle; bölgede İsmâilî düşüncenin yayılmasına, Kayrevân'ın fıkıh alanındaki otoritesinin pekişmesine ve Fâtımî-İsmâilî nüfuzun sürekliliğine katkıda bulunmuştur. Bu yönüyle, Mağrib'de Mâlikî mezhebinin hukuk geleneğinin oluşumunda dolaylı yoldan etkili olduğu ifade edilebilir. Elde edilen bir başka önemli sonuç, müellifin tarihsel olayları mezhebî bakış açısıyla yeniden yorumlarken, Fâtımî yönetiminin siyasî ve ideolojik ihtiyaçlarını karşılayan tutarlı bir dil oluşturmasıdır.

2.2.2. İbn Ebû Zeyd (ö. 386/996)

Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebû Zeyd Abdurrahmân el-Kayrevânî en-Nefzî (ö. 386/996),⁶⁰⁰ 310/922 senesinde Tunus'un önemli şehirlerinden biri olan Kayrevân'da doğmuştur.⁶⁰¹ Doğduğu şehir açısından el-Kayrevânî, benimsediği mezhep nedeniyle el-Mâlikî, mensup olduğu kabileden dolayı da en-Nefzî veya en-Nefzâvî nisbelerini almıştır.⁶⁰² Döneminin en önemli Mâlikî fakihi kabul edilen İbn Ebû Zeyd, mezhebin müçtehidî olarak vasıflandırılmıştır.⁶⁰³ “Kutbu'l-mezheb” (mezhebin kutbu),⁶⁰⁴ kendisine “el-Mâlikü'l-Asgâr” veya “Mâlikü's-Sağîr” (Küçük Mâlik) lakaplarının verilmesi ve Mâlikîliği sistemleştiren kişi olarak kabul edilmesi İbn Ebû Zeyd'in mezhep açısından önemini göstermektedir. Dolayısıyla Mâlikîlik mezhebinin bölgede yayılmasında da ciddi etkisi olmuştur.⁶⁰⁵

İbn Ebû Zeyd çok küçük yaşlarda Kayrevân'da Ukbe b. Nâfi' camiinde ilim tahsil etmeye başlamıştır. Önce Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek hafız olmuş daha sonra tefsir, hadis,

⁶⁰⁰Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/215.

⁶⁰¹İbn Ebû Zeyd'in doğum tarihi ile ilgili bir başka rivayet daha mevcuttur. Bu rivayete göre müellif 316/928 yılında doğmuştur. Bk. Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Zerrûk Ahmed b. Ahmed Zerrûk, *Şerh 'alâ metni'r-Risâle li'bn Ebî Zeyd el-Kayrevânî* (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1402–1982), 1/5; Ancak bu çalışmada daha yaygın kabul gören doğum tarihi tercih edilmiştir. Bk. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/73; Sezgin, *Târîh*, 3/76; H. Yunus Apaydın, “İbn Ebû Zeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/451.

⁶⁰²Müellif, Endülü's ve Kuzey Afrika bölgesinde yaşayan Nefzî kabilesine veya Tunus'un Nefzâve bölgesinde yaşayan Nefzâve kabilesine nispet edilmektedir. İkinci görüşün daha isabetli olduğu düşünülmektedir. Bk. Apaydın, “İbn Ebû Zeyd”, 19/451; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/73; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân el-Kayrevânî İbn Ebû Zeyd, “Akîdetü's-selef”, *er-Risâle* (Dâru'l-âsime, 1434–2013), 5-6.

⁶⁰³İbn Ebû Zeyd, “Akîdetü's-selef”, 8.

⁶⁰⁴Muhammed İbrahim Ali, *İstîlâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikiyye* (Dubai: Dâru'l-Buhûs, 1421–2000), 234.

⁶⁰⁵Sezgin, *Târîh*, 3/166; Mahfûz, *Terâcim*, 2/443; Halil İbrahim Bulut, *İbn Ebî Zeyd'in Akaid Risâlesi ve Meşeddâllî Şerhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 10; Muhammed Halil el-Mahlûf'un söylemiş olduğu, “İki şeyh olmasaydı, yani Ebû Muhammed İbn Ebû Zeyd ve Ebû Bekir el-Ebherî, iki Muhammed olmasaydı, yani Muhammed b. Sahnûn ve Muhammed b. el-Mevvâz ve iki kadı olmasaydı, yani Ebû'l-Hasan b. el-Kassâr ve Ebû Muhammed Abdülvehhâb, Mâlikî mezhebi ortadan kalkardı” sözü de İbn Ebû Zeyd'in Mâlikî mezhebi açısından önemini ortaya koymaktadır. Bk. Ebû'l-Hasan Alî b. Ömer İbnü'l-Kassâr, *Uyûnü'l-edille fî mesâ'ilî'l-hilâf beyne fukahâ'i'l-emsâr*, thk. Ahmed b. Abdüsselâm el-Mağravî (Kuveyt: Dâru'l-Esfâr, 1443–2022), 1/39; Mahlûf, *Şecere*, 1/138.

fıkıh ve kelam gibi çeşitli ilim dallarında dersler almıştır. Bu derslerde sergilediği başarı, ilim öğrenme konusundaki gayreti ve kabiliyeti sayesinde hocalarının takdirini kazanmıştır. Gerçekten de İbn Ebû Zeyd, ilim basamaklarını hızlı bir şekilde çıkararak çok erken yaşlarda eser telif edecek seviyeye gelmiştir. Örneğin henüz on yedi yaşındayken telif ettiği er-Risâle adlı eseri ilim camiası tarafından büyük takdir toplamıştır.⁶⁰⁶

İbn Ebû Zeyd'in ders aldığı hocalarını, Kayrevân'da eğitim aldığı hocalar, Hac yolculuğu esnasında ders aldığı hocalar⁶⁰⁷ ve kendilerinden icazet aldığı hocalar şeklinde üç kısma ayırmak mümkündür. Kayrevân'da ders aldığı hocalar arasında İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî,⁶⁰⁸ Ebü'l-Arab et-Temîmî,⁶⁰⁹ Rebî' b. Süleymân el-Kattân (ö. 334/945)⁶¹⁰ ve Derrâs b. İsmâîl el-Fâsî (ö. 357/968)⁶¹¹ gibi isimler bulunmaktadır.⁶¹² Dönemin ilim merkezleri arasında yer alan Fas, Mısır, Bağdat ve Şam gibi yerlere rihleler yapan müellif, gittiği yerlerde bazı hocalardan icazet alacak kadar uzun kalmıştır. İcazet aldığı isimler arasında İbnü'l-Â'râbî (ö. 341/952),⁶¹³ Ebü'l-Abbâs el-İbbeyânî (ö. 352/963),⁶¹⁴ Ebû

⁶⁰⁶İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/468-469.

⁶⁰⁷İbrâhîm b. Muhammed b. el-Münzîr (ö. 309/922), Ahmed b. İbrahim b. Hammâd Ebû Osmân el-Ezdî ö. 329/941, başlarda hadis ve tarih ilmiyle meşgul olan daha sonraları ise tasavvufa yönelen Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd İbnü'l-Â'râbî (ö. 341/953) ve Ebû Ali b. Ebû Hilâl ise İbn Ebû Zeyd'in hac yolculuğu sırasında eğitim aldığı hocalardan bazılarıdır. Bk. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/428; İbn Asâkir, *Târih*, 5/356; Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419-1998), 3/48; Arafat Amhaisen, *İmam İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Fıkıh Usulü ile İlgili Görüşleri* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024), 11.

⁶⁰⁸Yukarıda detaylı bir şekilde incelenen İbnü'l-Lebbâd ile ilgili burada sadece hem İbn Ebû Zeyd'in hem de onun hocası Derrâs b. İsmâîl el-Fâsî'nin hocası olduğunu söylemekle iktifa edilecektir. el-Venşerîsî, *Uddetü'l-burûk*, 114; Mahlûf, *Şecere*, 1/126.

⁶⁰⁹Kayrevân'da dünyaya gelen Ebü'l-Arab, babası gibi ilimle meşgul olmuştur. Binlerce kitabı istinsah etmek amacıyla elleriyle yazdığı ifade edilmektedir. Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye gibi birçok önemli eser telif etmiştir. Eserleriyle hem ilim dünyasına ciddi katkı sunmuş hem de birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 5/323-326; el-Mâlikî, *Riyâz*, Mukaddime/14-15.

⁶¹⁰Kur'an ve hadis hafızı olan Rebî' b. Süleymân Kayrevân Camii'nde dersler vermiştir. Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/176.

⁶¹¹Derrâs b. İsmâîl, memleketi Fas'tan Kayrevân'a ilim yolculuk yaptığında İbn Ebû Zeyd onun talebesi olmuştur. Daha sonra bu hocası memleketine dönerken İbn Ebû Zeyd'in el-Müdevvne eserini götürmüştür. es-Safedî, *el-Vâfi*, 14/7; Öztürk, *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi*, 15.

⁶¹²Ebü'l-Fazl el-Mümsî (ö. 333/945), Ebû İshâk Muhammed b. el-Kâsım b. Şa'bân b. Muhammed b. Rebîa el-Ammârî el-Mısırî (ö. 355/966) ve Ebû Muhammed Abdullâh b. İbrâhîm b. Muhammed el-Ümevî el-Endelüsî el-Asîlî (ö. 392/1002) gibi isimler de Kayrevân'daki hocaları arasında yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 5/297-310, 7/135-136; ez-Zehebî, *Siyer*, 16/78.

⁶¹³Fıkıh ve hadis ilimleriyle meşgul olan İbnü'l-Â'râbî ilk sufilerdendir. İbn Ebû Zeyd hem hac yolculuğu sırasında bu hocasından ders almış hem de icazetini almıştır. Bk. ez-Zehebî, *Siyer*, 15/407.

⁶¹⁴Dönemin en önemli âlimlerinden kabul edilen el-İbbeyânî, İbn Ebû Zeyd'in zor meselelerle karşılaştığı zaman mektup yazarak danıştığı hocalarındandır. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/428; Yusuf Sarı, *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Kitâbü'l-Câmi Adlı Eserindeki Hadisçiliği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12.

İshâk Muhammed b. el-Kâsım el-Mısrî (ö. 355/966) ve Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh el-Ebherî (ö. 375/986) gibi isimler bulunmaktadır.⁶¹⁵ Müellif, bu isimler arasında müstakil bir siyer eseri telif eden İbnü'l-Lebbâd'dan ve onun öğrencileri arasında yer alan Rebî' b. Süleymân ve Derrâs b. İsmâîl'den siyer ilmine dair bilgileri almış olabilir. Ayrıca meşhur hadis âlimi Ebû Dâvûd'un oğlu Abdullah b. Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as'ın (ö. 316/929) talebesi olan Ebherî'nin de siyer ile ilgili birikimini İbn Ebû Zeyd'e aktarmış olması muhtemeldir.

İbn Ebû Zeyd, birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Yetiştirdiği bu öğrenciler, müellifin görüşlerinin Mağrib ve Endülüs coğrafyasına yayılmasında ve onun insanlar tarafından sevilmesinde büyük bir rol oynamıştır. İbn Ebû Zeyd'in Kayrevânlı öğrencileri arasında Mekki b. Ebû Tâlib ve Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ali eş-Şukrâtisî zikredilebilir. Yahyâ eş-Şukrâtisî'nin "*Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*" adlı manzum eseri Mağrib siyer kültürü açısından önemli bir eserdir. eş-Şukrâtisî, eserindeki siyer malzemelerini hocası İbn Ebû Zeyd vasıtasıyla almış olabilir. Sonraki başlıklarda Yahyâ eş-Şukrâtisî ve kasidesi detaylı bir şekilde ele alınacaktır.⁶¹⁶ Müellif, Mağribli⁶¹⁷ ve Endülüslü⁶¹⁸ birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Amelde Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Ebû Zeyd, itikatta ise sünni Eş'arî ekolünü benimsemiştir.⁶¹⁹ Savunduğu inanç sistemi ve düşünce yapısı, telif ettiği eserlerin

⁶¹⁵Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/215-217; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/427-428; Habîb İbn Tâhir, *İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî ve Akîdetuhu fî er-Risâle ve'l-Câmi'* ts., 26-28; Sarı, *İbn Ebî Zeyd*, 15-17.

⁶¹⁶"el-Berâzî" olarak meşhur olan Ebû Saîd Hallâf b. Ebü'l-Kasım el-Ezdî (ö. 372/982), Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Lübeydî el-Hadramî el-Kayrevânî (ö. 440/1048), Ebû Bekir Ahmed b. Abdurrahman el-Havlânî el-Kayrevânî (ö. 432/1040), Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ebü'l-Abbâs b. Abdurrahman el-Ecdâbî (ö. 432/1040), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Sa'dî el-İşbilî (ö. 410/1019), Ebû Abdullah Muhammed Abbas el-Havvâs el-Ensârî (ö. 426/1034) ve Ebû Bekir Atîk b. Halef et-Tücîbî (ö. 422/1030) gibi isimler de İbn Ebû Zeyd'in Kayrevânlı öğrencilerindendir. Bk. Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Umr*, 2/643; Kâdî İyâz, *et-Tenbîhât*, 1/88; ez-Zehabî, *Siyer*, 12/490; Mahfûz, *Terâcim*, 4/208; Mahlûf, *Şecere*, 1/146.

⁶¹⁷İbn Ebû Zeyd'in sayılamayacak kadar Mağribli öğrencisi olduğu ifade edilmiştir. Ebû Abdurrahman b. Ahmed b. Acûz es-Sebtî el-Fâsî (ö. 413/1022), Ebû Muhammed b. Gâlip Temmâm el-Hemdânî (ö. 434/1041), Halef b. Nâsır ve İbn Ahmed Kunuv es-Sicilmâsî bu öğrenciler arasında yer almaktadır. Kâdî İyâz, *et-Tenbîhât*, 3/1340; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/428-429, 2/4; Öztürk, *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi*, 19.

⁶¹⁸Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf b. Nasr el-Ezdî (ö. 403/1013), Ebû Bekir Muhammed b. Muhib el-Makberî et-Temîmî el-Kurtubî (ö. 406/1015), Ebü'l-Mutarraf Abdurrahmân b. Hârûn b. Abdurrahman el-Ensârî (ö. 413/1022), Ebû Muhammed b. Yahya b. Ahmed b. Huza'a et-Temîmî (ö. 410/1019), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Sa'îd b. Âbid el-Mu'âfi el-Kurtubî (ö. 439/1047), Ebü'l-Kâsım Esbağ b. Râşid b. Esbağ el-Lahmî el-İşbilî (ö. 440/1048), Ali b. Muhammed b. Muntasır et-Tırablusî (ö. 432/1040) ve Ebû Muhammed Abdullah b. Velîd b. Saîd (ö. 448/1056) bahsi geçen Endülüslü öğrencilerdendir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/217; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/429; Öztürk, *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi*, 17-20; Mahfûz, *Terâcim*, 2/443-444; Bulut, *İbn Ebî Zeyd'in Akâid Risâlesi ve Meşeddâllî Şerhi*, 10; Sarı, *İbn Ebî Zeyd*, 17-22.

⁶¹⁹İbn Ebû Zeyd, "Akîdetü's-selef", 15; Ali, *Istılâhu'l-mezheb*, 234; Bulut, *İbn Ebî Zeyd'in Akâid Risâlesi*

muhtevası göz önüne alındığında İbn Ebû Zeyd'in özellikle akaid, hadis ve fıkıh alanlarında uzmanlaşmış olduğu görülmektedir. Kendisi Ehl-i sünnet çizgisinde yer almayan her türlü düşünce ve inanç ile mücadele etmiştir.⁶²⁰ Özellikle yaşadığı dönemde Mağrib bölgesinde etkisi hissedilen Şîî-Fâtımî görüşler, Hâricîler, Mu'tezile ve Kaderiyye mücadele ettiği gruplar arasında yer almaktadır.⁶²¹ Çok genç bir yaşta er-Risâle adında bir fıkıh eseri telif etmesi, eserinin başına akaid ile ilgili bir bölüm eklemesi, Râfiziliği benimseyenlerin mürted olduğuna dair fetva vermesi ve Ehl-i sünnet ile Şîa'nın birbirlerine muhalif oldukları hususlar hakkında eserler telif etmesi bu mücadelesinin sonucudur. Eserleriyle ilgili şunu da belirtmek gerekir ki müellifin rivayet hususunda titiz ve güvenilir olması sebebiyle fıkıhla ilgili eserleri âlimler tarafından genel olarak kabul görmüştür. Bunun temelinde ise İbn Ebû Zeyd'in ilim silsilesinin sağlam ve rivayet isnadının âlî olması bulunmaktadır. Nitekim müellif, Sahnûn'dan bir vasıta, İbn Kâsım'dan iki vasıta İmâm Mâlik'ten ise üç vasıta ile rivayette bulunmuştur.⁶²²

İbn Ebû Zeyd'in vefat tarihiyle ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte⁶²³ onun 386/996 yılında Kayrevân'da vefat ettiği genel olarak kabul edilmiştir.⁶²⁴

Müellif kıraat, fıkıh, tefsir, hadis, akaid, tarih ve tasavvuf gibi birçok ilim dalıyla ilgili yaklaşık kırk eser telif etmiştir.⁶²⁵ *et-Ta'rîf bi-Beyti'n-Nebî (a.s) Kasîde fî medhi'r-Resûl ve el-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb (ve'l-hikem) ve'l-megâzî ve't-târîh* eserleri ise siyerle ilgili eserleridir.

2.2.2.1. el-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-megâzî ve't-târîh

Temelde bir fıkıh kitabı olarak nitelendirilebilen bu eserde⁶²⁶ yazar, ibadet, muamelat

ve *Meşeddâllî Şerhi*, 9.

⁶²⁰İbn Ebû Zeyd, "Akâidetü's-selef", 6-7.

⁶²¹Öztürk, *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi*, 12; Bulut, *İbn Ebî Zeyd'in Akaid Risâlesi ve Meşeddâllî Şerhi*, 9.

⁶²²Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân el-Kayrevânî İbn Ebû Zeyd, *er-Risâle*, thk. Mustafa Kâsım et-Tahtavî (Kahire: Dâru'l-Fadile, ts.), 9; Amhaisen, *İmâm İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Fıkıh Usulü ile İlgili Görüşleri*, 7.

⁶²³İbn Ebû Zeyd'in 386, 389, 390, 396 yıllarında vefat ettiği de söylenmektedir. Bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyîd (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî - Merkezu Dirâsâtî'l-Mahtutât'l-İslâmî, 1435-2014), 2/13; ez-Zehebî, *Târîh*, 28/122; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-İ'tisâm* (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzi, 1429-2008), 1/321; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/841; Öztürk, *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi*, 11; Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", 19/451.

⁶²⁴Mahfûz, *Terâcim*, 2/443; İbnü'n Nedîm, *el-Fihrist*, 2/13.

⁶²⁵İbn Ebû Zeyd, "Akâidetü's-selef", 7; İbn Hayr, *Fehrese*, 213; Mahfûz, *Terâcim*, 2/445-447; Ali, *Istîlâhu'l-mezheb*, 235-237.

⁶²⁶Müellifin Muhtasarü'l-Müdevvene eserinin son bölümü ayrıca kitap haline getirilmiş ve bu eser oluşmuştur.

ve ceza hukuku gibi fıkhnın temel konularını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Müstakil bir siyer eseri olarak kaleme alınmamış olsa da *el-Câmi*^c’nin “Hz. Peygamber’in Doğumu, Hayatı, Yaşı, Soyu, Vasıfları, Çocukları, Kızları, Eşleri” ve “Hicret, Megâzî ve Târih” bâbları doğrudan siyerle ilişkilidir. Dolayısıyla bu iki bâb üzerinde durulacaktır.

Kitabın adında yer alan “el-Câmi” kelimesinin eserin içerisinde de sık sık kullanıldığı görülmektedir. Müellif, belirli konuların farklı başlıklarını bir araya getirmek için bu şekilde bir yöntem uygulamıştır.⁶²⁷ Böylece yazar, dağınık meseleleri sistematik hale getirerek hem Mâlikî fıkhnının bütünlüğünü korumuş hem de konunun öğrenciler tarafından rahat anlaşılmasını amaçlamıştır. Ayrıca İbn Ebû Zeyd’in, İmâm Mâlik’in *el-Muvatta*’ kitabında takip ettiği usulü hem bu eserinde hem de diğer eserlerinde devam ettirdiği de söylenebilir.⁶²⁸ Nitekim *el-Muvatta*’da hemen her bâb sonunda çeşitli hükümleri derleyen “el-Câmi” başlıkları bulunmaktadır.⁶²⁹

Eser yirmi bâbdan oluşmaktadır. “Bid’atlerle Karıştırılan Sünnetler, Sahâbîlerin Faziletleri ve Bid’at Ehlinin Kötülenmesi, Hz. Peygamber’in Doğumu, Hayatı, Yaşı, Soyu, Vasıfları, Çocukları, Kızları, Eşleri, Seçkin Sahâbîleri,⁶³⁰ Doğum Yerleri ve Ömürleri,⁶³¹ Medine’nin Faziletleri, Kurrâlar, Gıpta Edilenler,⁶³² İlmin Önemi ve Âlimlerin Rolü,⁶³³ Fitneler, Zamanın Bozulması, İyiliği Emretme ve Kötülükten Sakındırma,⁶³⁴ Dua, Zikir, Kur’an Okuma, Güzel Sesle Kıraat,⁶³⁵ Sükût, Tevâzu ve Ahlâk,⁶³⁶ Kibir, Yalan, Haset ve Suizan,⁶³⁷ Takva ve Helal Kazanç,⁶³⁸ Selamlaşma,⁶³⁹ Fıtrat ve Beden Temizliği,⁶⁴⁰ Setr-i

Ebü’l-Mutarriif Abdurrahman b. Mervân el-Kanâzi’î, *Tefsîru’l-Muvattâ*, thk. Âmir Hasan Sabri (Katar: Dâru’n-Nevâdir, 1429–2008), 1/102; Apaydın, “İbn Ebû Zeyd”, 19/452.

⁶²⁷İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 83.

⁶²⁸Sarı, *İbn Ebû Zeyd*, 40-41.

⁶²⁹İmâm Mâlik’in eserinde yer verdiği başlıklardan birkaçı için bk. Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*’, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf - Muhammed Halîl (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1412–1991), 1/11, 1/31, 1/58, 1/66, 2/383, 2/418, 2/452, 2/479.

⁶³⁰İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 126.

⁶³¹İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 105.

⁶³²İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 138.

⁶³³İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 145.

⁶³⁴İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 153.

⁶³⁵İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 159.

⁶³⁶İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 169.

⁶³⁷İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 175.

⁶³⁸İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 181.

⁶³⁹İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 191.

⁶⁴⁰İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 201.

avret,⁶⁴¹ Yemek ve İçmek,⁶⁴² Giyinmek,⁶⁴³ Tıbbî Tedavi,⁶⁴⁴ Köpek Beslemek,⁶⁴⁵ Zayıfların Hakları ve Sorumlulukları,⁶⁴⁶ Seyahat,⁶⁴⁷ İsimler, Lakaplar ve Soyolar,⁶⁴⁸ Şiir, Şarkı ve Eğlence⁶⁴⁹ ve Hicret, Megâzî ve Târih⁶⁵⁰ bu bâb başlıklarıdır.

İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’nin ilk bölümüne Allah’a hamd, Hz. Peygamber’e salat ve selam ile başlamıştır. Hz. Peygamber’in, “*Size iki şey bırakıyorum, onlara sınıksız sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmasınız: Allah’ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti*” hadisiyle devam etmiştir.⁶⁵¹ “Hz. Peygamber’in Doğumu, Hayatı, Yaşı, Soyu, Vasıfları, Çocukları, Kızları ve Eşleri” bâb başlığını taşıyan ikinci bölümde Hz. Peygamber’in Fil Yılı’nın 12 Rebüevvel pazartesi günü dünyaya geldiği ve kırk yaşında ona vahyin gelmeye başladığı bilgisini vermektedir. Burada müellif, İmâm Mâlik ve diğer âlimlerin risaletin başlangıcını kırk yaş olarak verdiğine, Muhammed b. Abdullah el-Berkî’nin rivayetine göre ise Hz. Peygamber’e peygamberlik görevinin kırk üç yaşındayken başladığına temas etmiştir.⁶⁵² İbadetlerden namazın Mekke’de, oruç, zekât ve haccın Medine’de farz kılındığına değindikten sonra İbn Ebû Zeyd, İmâm Mâlik’in kıblenin değişimi ile ilgili aktardığı rivayeti nakletmiştir.⁶⁵³

Müellif, yine İmâm Mâlik’in Hz. Peygamber’in şemâili ile ilgili rivayetini eserine alarak Hz. Peygamber’in boyu, ten rengi ve saçları hakkında bilgi vermiştir. Ardından Hz. Peygamber’in çocuklarının adlarını zikretmiş, annelerinden bahsetmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber’in her bir çocuğu hakkında evlilikleri, vefatları, Müslüman olmaları gibi hususlarda kısaca bilgi vermiştir. Akabinde Hz. Peygamber’in eşlerinden bahsetmeye başlamış, Kureyşli olanlar ve diğerleri şeklinde ikiye ayırarak tasnif yapmıştır. Hz. Hatice’nin ve Hz. Âişe’nin evlilik yaşları hakkındaki rivayetleri aktarmış, Hz. Hatice ve Zeyneb bint

⁶⁴¹ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 210.

⁶⁴² İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 217.

⁶⁴³ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 224.

⁶⁴⁴ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 235.

⁶⁴⁵ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 244.

⁶⁴⁶ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 249.

⁶⁴⁷ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 255.

⁶⁴⁸ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 258.

⁶⁴⁹ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 261.

⁶⁵⁰ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 265.

⁶⁵¹ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 105.

⁶⁵² İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 126.

⁶⁵³ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*’c, 127.

Huzeyme'nin (ö. 4/625) Hz. Peygamber'den önce vefat ettiğinin altını çizmiştir. İbn Ebû Zeyd, Hz. Peygamber'in nikâhlanıp boşandığı kimselerin isimlerini de belirtmiştir.⁶⁵⁴

Hz. Peygamber'in altmış veya altmış üç yaşında vefat ettiği ile ilgili iki farklı rivayeti eserine alan İbn Ebû Zeyd, bu rivayetlerden herhangi birini tercih etmemiştir. Ancak klasik kaynaklarda geçen altmış üç yaş rivayetini önce zikretmiş ardından Mâlik b. Enes'e ait olan altmış yaş rivayetine yer vermiştir.⁶⁵⁵ Bu bağlamda önce cumhurun görüşüne yer vermesi, müellifin ya benimsediği mezhep imamının aksine klasik eserlerde geçen rivayeti benimsediğini ya da benimsemese bile genel kabul gören ilmî malumata olan saygısını gösterebilir.⁶⁵⁶ Ardından Hz. Peygamber'in hem anne tarafından hem de baba tarafından soy ağacını sıralayan müellif, akabinde Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'in, Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin soy ağaçlarını, halifelik yaptıkları dönemleri ve vefatlarını anlatmıştır. Dolayısıyla bu bölümün Hz. Peygamber'in sîretiyle ilişkili olan kısmı burada bitmiştir.⁶⁵⁷

İbn Ebû Zeyd'in *el-Câmi*^c eserinin sîretle ilgili bir diğer bölümü “Hicret, Megâzî ve Târih” başlıklı bâbıdır. Müellif bâb girişinde bu bölümdeki bilgilerin İmâm Mâlik'ten alınmadığının, tarih ve megâzî ilmiyle meşgul olan kimselerden nakiller yapıldığının altını çizmiştir. Hemen ardından Hz. Peygamber'in ve Müslümanların Mekke'de on üç yıl boyunca eziyet ve işkencelere sabrettiklerine temas etmiştir. Önce Habeşistan hicretine verilen müsaadeden bahsetmiş, ardından Medine'ye hicretin kritik hazırlık aşamalarını anlatmıştır. Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'in hicret arkadaşı olması ve Hz. Ali'nin Mekke'de kalıp önemli bir görevi üstlenmesi üzerinde durmuştur. Müellif, hicretin gizlilik içinde nasıl gerçekleştiğini ve hicret için yapılan lojistik hazırlıkları anlatmıştır.⁶⁵⁸ Daha sonra Hz. Peygamber'in Medine'ye varış sürecini ve ilk Cuma namazı, Kuba Mescidi'nin inşası, Mescid-i Nebevî'nin konumunun belirlenmesi gibi buradaki ilk dinî ve sosyal faaliyetleri ele almıştır.⁶⁵⁹

Kronolojiyi dikkate alan İbn Ebû Zeyd, hicrî ikinci yılda yaşananlardan bahsetmek için ayrı bir başlık açmıştır. Bu başlık altında Kureyş müşriklerine karşı düzenlenen ilk

⁶⁵⁴İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 127-133.

⁶⁵⁵İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 128.

⁶⁵⁶Sarı, *İbn Ebû Zeyd*, 49.

⁶⁵⁷İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 133-135.

⁶⁵⁸İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 265-268.

⁶⁵⁹İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 269.

gazve olan Ebvâ Gazvesi'nden, Medine'de dünyaya gelen ilk muhacir çocuk Abdullah b. Zübeyr'den, Ramazan orucunun farz kılınışımdan, seriyyelerden, Bedir Savaşı hazırlıklarından ve savaşın seyrinden, savaş sonrası detaylar ve istatistiklerden bahsetmiştir. Ardından Hz. Rukiye'nin vefatı, Karkaratü'l-Küdr Seferi, Sevik Gazvesi ve Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın evliliği gibi diğer bazı hususları zikretmiştir.⁶⁶⁰

Hicrî üçüncü yıl bölümünde ise Hz. Hasan'ın doğumu, Hz. Peygamber'in Hafsa bint Ömer (ö. 45/665 [?]) ve Zeynep bint Huzeyme ile evliliği ve Uhud Savaşı öncesinde meydana gelen askerî harekâtları anlatmıştır. Uhud Savaşı ile ilgili bilgiler verdikten sonra Hamrâülesed Gazvesi ve Recî' Vak'ası üzerinde durmuştur.⁶⁶¹ Hicrî dördüncü yılda Bi'rîmaüne Olayı, Benî Nadîr kuşatması, havf namazının kılınışı, Zâtürrikâ Gazvesi, Hendek Savaşı, Benî Kurayza Gazvesi ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh Seriyyeleri gibi önemli hadiselerden bahsetmiştir.⁶⁶² Hicrî beşinci yılda kıtlık dönemi ve Hz. Peygamber'in Kureys'e yardım göndermesi, Benî Mustalik Gazvesi, Hendek Savaşı, Dümetülcendel Seferi ve diğer askerî harekâtları ele almıştır. Metin içerisinde Hendek Savaşı'nın tarihi ile ilgili tartışmaları zikretmiştir. Hendek Savaşı'nın âlimlerin çoğunluğuna göre hicrî beşinci yılda, İmâm Mâlik'e göre ise hicrî dördüncü yılda meydana geldiğini ifade etmiştir. İbn Ebû Zeyd'in, yine burada klasik kaynaklarda geçen ve genel olarak kabul edilen rivayeti önce verdiği, ardından Mâlik b. Enes'in görüşüne yer verdiği görülmektedir.⁶⁶³

Hicrî altıncı yıl bölümünde müellif Benî Mustalik Gazvesi, Hz. Peygamber'in Safiyye bint Huyey (ö. 50/670 [?]) ve Cüveyriye bint el-Hâris (ö. 56/676) ile evliliği, İfk Hadisesi, Hudeybiye Gazvesi, Kaza Umresi, Rıdvan Biatı ve Hayber'in fethi gibi hususlar hakkında bilgi vermiştir.⁶⁶⁴ Hz. Peygamber'in mühürlü bir yüzük yaptırması, Hayber Gazvesi, Kısra'ya ve Kayser'e elçilerin gönderilmesi, Zâtüsselâsil Gazvesi, Hz. Peygamber'in Mariye el-Kıbtiyye ile evliliği gibi hicrî yedinci yılda meydana gelen olaylar hakkında bilgiler vermiştir.⁶⁶⁵ Hicrî sekizinci yıl bölümünde Mûte Savaşı ve sonrasında yaşanan askerî hareketlilikten bahseden⁶⁶⁶ İbn Ebû Zeyd, hicrî dokuzuncu yılda ise heyetlerin

⁶⁶⁰İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 270-275.

⁶⁶¹İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 276-278.

⁶⁶²İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 278-280.

⁶⁶³İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 281.

⁶⁶⁴İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 283-287.

⁶⁶⁵İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 287-291.

⁶⁶⁶İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 291-295.

Medine'ye gelerek Müslüman olmalarına ve bu bağlamda Hz. Peygamber ile Müseylime'nin mektuplaşmasına ve Tebük Savaşı'na değinmiştir.⁶⁶⁷ Hicrî onuncu yılda Hz. Peygamber'in sahâbîleri başka topraklara gönderdiğinden, Veda Haccı'ndan bahsetmiş,⁶⁶⁸ hicrî on birinci yılda ise Hz. Peygamber'in hastalanması ve vefatı, Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi ve Hz. Peygamber sonrasında toplumda meydana gelen irtidat hareketleri hakkında bilgiler vermiştir. Müellif eserini burada sona erdirmiştir.⁶⁶⁹

İbn Ebû Zeyd eserin son sayfasında tabiri caizse bir sonuç yazmıştır. “Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Zeyd dedi ki” şeklinde bir cümle ile eserinde çoğunlukla İmâm Mâlik'in meclislerinden ve el-Muvatta' eserinden bilgiler aktardığını ifade etmiştir. Biraz târîh ve megâzî konularını zikrettiğini, bu konularla ilgili bilgilerden bir kısmını yine İmâm Mâlik'ten bir kısmını da diğer ilim ehlinde aldığını belirtmiştir. Kitabın siyer ile ilgili bölümünde ümmetin icma ettiği konuları zikrettiğini, mümkün olduğu kadar buradaki bilgileri özetleme ve düzenlemeye çalıştığını söylemiştir. Kendisi ve okuyucu için dua ederek ve Hz. Peygamber ve ailesine salât ve selâm ederek kitabını bitirmiştir.⁶⁷⁰

Yukarıda verdiğimiz muhteviyat bilgisinden de anlaşılacağı gibi İbn Ebû Zeyd, eserinin 126-136 ve 265-302 sayfa aralığında yer alan siyerle ilgili kısımları öz, sade ve anlaşılabilir bir şekilde ele almıştır. Müellifin, klasik siyer eserlerinde yer alan Hz. Peygamber'in doğumu, gençliği, risaletin Mekke dönemi gibi konuları eserine almaması dikkat çeken bir husus olmuştur. Ancak fakih yönü kuvvetli olan İbn Ebû Zeyd'in bu tavrında, fıkhi hükümler açısından Medine döneminin daha zengin olmasının etkili olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca *el-Câmi'* bir siyer eseri olmadığı için müellif, eserinin hacmini arttırmama gayesi ile de böyle bir tavır sergilemiş olabilir.

“Hz. Peygamber'in Doğumu, Hayatı, Yaşı, Soyu, Vasıfları, Çocukları, Kızları ve Eşleri” bâbı ile “Hicret, Megâzî ve Târih” bâbında yazarın kronolojiye dikkat ettiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in doğum tarihi ile başlayan ilk bölümde risaletin başlangıcı, Hz. Peygamber'in eşleri, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hulefâ-yi-râşidîn'den halifelik sırasına göre bahsetmesi bunu göstermektedir. Son bölümde ise konu başlıklarını bile hicrî

⁶⁶⁷ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 295-296.

⁶⁶⁸ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 296-299.

⁶⁶⁹ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 298-300.

⁶⁷⁰ İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi'*, 301-302.

yıllara göre tertip etmiş, ele aldığı olayın tarihi hususunda yaşanan ihtilaflara da değinmiştir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesine dair bilgi veren müellif hem bu bâbı hem de eserini burada noktalamıştır. İbn Ebû Zeyd'in, *el-Câmi*^c kitabının ilgili bölümünde klasik siyer eserlerinin üslubunu takip ettiği görülmektedir. Belirtmiş olduğu hicrî sene başlığı altında o yıl meydana gelen önemli hadiseler ve askerî olaylar, yıl içerisinde doğan veya vefat eden önemli kimseler, Ramazan orucunun farz kılınması, Havf namazının kılınışı şekli gibi fıkhi hükmü bulunan konuları zikretmiştir.

Müellif, rivayetleri aktarırken genellikle “/ denilir ki, söylenmektedir” şeklinde meçhul kalıbını kullanmayı tercih etmiştir. Söz konusu rivayete dair daha farklı bir rivayet bulunması durumunda ise çoğunlukla kaynağını belirterek alt tarafta zikretmiştir. Bu durum Hz. Peygamber'in hicret sonrası Benî Amr mahallesindeki ikamet süresi örneğinde açıkça görülmektedir. Müellif önce meçhul siga ile “Denilir ki: Benî Amr'da üç gece kaldı” şeklinde genel bir nakilde bulunmuştur. Hemen akabinde “İbn Şihâb ve diğerlerine göre Hz. Peygamber Benî Amr mahallesinde on gece kaldı” rivayetine yer vermiştir.⁶⁷¹ Burada müellifin hangi rivayeti tercih ettiği ve hangi rivayetin daha sahih olduğuna dair kanaati muğlak kalsa da konuyla ilgili farklı rivayetlere yer vermesi siyer malzemesinin nakli konusunda önem arz etmektedir. İbn Ebû Zeyd'in kişisel yorumunu en aza indirmek suretiyle farklı siyer bilgilerini olduğu gibi aktarması, erken dönem tarih ve siyer yazımında görülen rivayet çeşitliliğini koruma ve tek bir rivayetin hâkimiyetini kırma eğilimiyle uyumludur. Ayrıca, müellifin hemen her konuda İmâm Mâlik'in görüş ve rivayetlerine özel bir atıfta bulunması ve zaman zaman onunla diğer âlimlerin rivayetlerini kıyaslaması dikkat çekmektedir.⁶⁷²

el-Câmi^c'nin siyerle ilgili bölümünün kaynakları incelendiğinde yazarın az da olsa âyetlere⁶⁷³ ve hadislere⁶⁷⁴ müracaat ettiği görülmektedir. İbn Ebû Zeyd'in bu âyet ve hadisleri “Hz. Peygamber'in Doğumu, Hayatı, Yaşı, Soyu, Vasıfları, Çocukları, Kızları ve Eşleri” bâbında değil de “Hicret, Megâzî ve Târih” bâbında dayanak gösterdiği dikkat çekmektedir.

⁶⁷¹İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 269.

⁶⁷²İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 126-128, 273, 277, 291, 300.

⁶⁷³Dayanak olarak kullanılan Hac/39, Bakara/193, 217, Ahzab/9, Fetih/21 ayetlerinin genel olarak içerikleri savaşmak, haram ayda savaşmak ve Allah'ın gücü ve nimetlerinin hatırlatılması ile ilgilidir. Bk. İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 265, 266, 272, 281, 287.

⁶⁷⁴Dayanak olarak gösterilen hadisler için bk. İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 266, 268, 274, 284, 286, 287, 291, 293.

İlk bâbın odaklandığı muhteviyat ve sayfa sayısının az olması bunun nedenleri arasında yer alabilir. Eser, Muhammed Ebü'l-Ecfân ve Osmân Bittîh tarafından tahkik edilmiş olup yine bu kimseler tarafından dipnotlandırılmıştır.

Dolayısıyla eserde İbn Ebû Zeyd'den önce ve sonra yaşayan birçok müellife atıflar mevcuttur. Bu anlamda müellifin istifade ettiği kaynaklar olarak bu isimleri zikretmek doğru olmayacaktır. Bu konuda ölçü olarak sadece ana metin gözetilmiştir. Buradan hareketle İbn Ebû Zeyd'in, bu eserdeki siyer rivayetlerini doğrudan ilk dönem ravilerini kaynak göstererek aktardığını söyleyebiliriz. Nitekim İbn Hişâm'ın *Kitâbu'l-Megâzî*'sini rivayet eden Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahîm b. Saîd b. Ebû Zür'a el-Mısırî (Ebû Abdullah el-Berkî) (ö. 249/863),⁶⁷⁵ İbn İshâk, İbn Hişâm ve Vâkîdî'nin eserlerini Endülüs'e ilk defa getiren İbn Habîb,⁶⁷⁶ Mûsâ b. Ukbe,⁶⁷⁷ Urve b. Zübeyr,⁶⁷⁸ İbn Şihâb ez-Zührî,⁶⁷⁹ Evzâî⁶⁸⁰ ve Yahyâ b. Saîd⁶⁸¹ bu raviler arasında yer almaktadır.

İbn Ebû Zeyd'in *el-Câmi*^c adlı eseri, bir fıkıh kitabı olmasına rağmen içerdiği siyer bölümleriyle, erken dönem İslâm tarih yazımı ve Mâlikîliğin Peygamber biyografisine yaklaşımı hakkında önemli veriler sunmaktadır. Rivayetleri merkeze alan ve kronolojik çerçeveye dayanan müellifin, farklı görüşleri aktararak yoruma açık alan bıraktığı ve mezhepsel taassupla hareket etmediği ifade edilebilir. İbn Ebû Zeyd, İmâm Mâlik'in rivayetlerine sık sık yer verirken, Mûsâ b. Ukbe, Urve b. Zübeyr ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi diğer siyer âlimlerinden de aktarımlar yaparak dengeli bir metodoloji izlemiştir. Sonuç olarak, *el-Câmi*^c, İslâm ilim geleneğinde disiplinlerarasılığın erken bir örneği olarak değerlendirilebilir.

2.2.2.2. Kasîdetü'l-lâmiyye fî Şefâati'n-Nebî

İbn Ebû Zeyd'in *Kasîdetü'l-Lâmiyye fî Şefâati'n-Nebî* (s.a.s), *Kasîdetün fî Medhi'n-Nebî* (s.a.s), *Kasîdetü fî Medhi Resûlillah* (s.a.s), *Kasîdetü fî Şerefi'l-Mustafâ* (s.a.s), *Kasîdetü'l-Ba's* ve *et-Ta'rîf bi-beyti'n-Nebî* (a.s) gibi farklı isimlerle anılan kasidesinin aynı

⁶⁷⁵İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 126-127; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3/609.

⁶⁷⁶İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 132; Akyürek, *Endülüs Siyer Edebiyatı*, 131.

⁶⁷⁷İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 267-268, 270, 276, 298.

⁶⁷⁸İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 268.

⁶⁷⁹İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 269, 279.

⁶⁸⁰İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 273.

⁶⁸¹İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*^c, 293.

kaside olduğu kanaatini taşımaktayız.⁶⁸² Muhakkik Ammâr Saîd *Kasîdetü'l-Lâmiyye*'nin⁶⁸³ tahkikini yaparken dört farklı el yazması nüshayı dikkate aldığını belirtmiştir. Bu nüshalardan ikisinin Dubai'de Merkezi Cumatü'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Türâs'ta diğer ikisinin ise Suudi Arabistan'da Merkezi Melik b. Faysal'da bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁴ Muhakkik gerekli gördüğü yerlerde bu dört nüshayı kıyaslayarak ilerlemiştir.⁶⁸⁵

İbn Ebû Zeyd, otuz altı beyitten meydana gelen kasidesinde nefis muhasebesi ve Hz. Peygamber'in şefaati bahsini tasavvufî bir üslupla ele almıştır. “*İnsanlar mal ve emellerle meşgul oldular/İlim ve amel yolundan gafil kaldılar*”⁶⁸⁶ şeklinde başlayan kasidede müellif, insanoğlunun hesaba çekilmeyeceği zannına kapılıp hakikatten sapmasını dile getirmiştir. Ardından inananların yaşadığı korku nedeniyle şefaati için peygambere müracaat etmelerine temas etmiştir. Kasideye göre, Müslümanlar önce ilk peygamber Hz. Âdem'e gelip kendilerine şefaati olmasını talep etmişler, Hz. Âdem ise kendisinin buna layık olmadığını, Rabbi'ne isyan ettiği için utanç içinde olduğunu söylemiştir.⁶⁸⁷ Daha sonra sırasıyla Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ ve Hz. İsmâ peygamberlere müracaat etmişler, şefaati konusunda hepsinden olumsuz cevap almışlardır.⁶⁸⁸ İbn Ebû Zeyd, en sonunda Müslümanların Hz. Peygamber'e gelip şöyle niyazda bulunduklarını aktarmıştır: “*Ey Ahmed! Ey Resullerin şerefli! Rabbimiz katında bizim için şefaati et! Senin (O'nun katındaki) mevkiinin yüceliği hürmetine. Durduğumuz yer bize en dar yollar gibi gelmektedir.*”⁶⁸⁹ Bunun üzerine Hz. Peygamber'in Allah'ın huzuruna çıkıp ümmetinin kurtuluşu için secdeye kapanıp şefaati olduğunu, Yüce Allah'ın da, “*Şefaati et ey Habibim! Şefaatin kabul olunacaktır*” şeklinde cevap verdiğini anlatmıştır.⁶⁹⁰ “*Ey Ahmed! Eğer sen olmasaydın onlar oradan çıkamazlardı ve benden bağışlanma elde edemezlerdi*” şeklinde tercüme edilen yirmi altıncı mısradaki yazar, Hz. Peygamber'in önemine ve konumuna vurgu yapmıştır.⁶⁹¹ Burada

⁶⁸²İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 14.

⁶⁸³Bu eserde muhakik Ammâr Saîd, İbn Ebû Zeyd'in hem divanı hem de ilim talebelerine yazdığı mektubu birleştirmiştir. Bk. İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 5-6.

⁶⁸⁴İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 17-18.

⁶⁸⁵İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 19-20.

⁶⁸⁶İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 24.

⁶⁸⁷İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 25-26.

⁶⁸⁸İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 26-27.

⁶⁸⁹İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 28.

⁶⁹⁰İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 29.

⁶⁹¹, , İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 30.

dikkatimizi çeken bir başka husus da şefaât ile ilgili nakiller söz konusu olduğunda Hz. Peygamber'in "Muhammed" yerine "Ahmed" isminin tercih edilmiş olmasıdır. Muhtemelen bu tercih Hz. Peygamber'in doğumu öncesinde diğer peygamberle irtibatlandırılan bir zincirin parçası olarak beklenen peygamberin isminin Ahmed olduğuna vurgu yapan rivayetlere dayanmaktadır.

İbn Ebû Zeyd, otuz birinci mısradan, *"Ey Ümmet! Muhtar'ın (Seçilmiş'in, Hz. Muhammed'in) ümmeti! Şüphesiz siz, ilim ve amel ile şereflenen bir ümmetsiniz"* cümlesi⁶⁹² ile Hz. Peygamber'in ümmetinin ilim ve amelde üstünlüğünü dile getirmiştir. Ardından cennetin nimetlerini anlatmış ve kıyamet günü bütün peygamberlerin Hz. Peygamber'in sancağının altında saf saf dizileceklerinden bahsetmiştir.⁶⁹³ Müellif, *"Ey insanların en hayırlısı! Ben seni övdüm, senin şefaâtini, kendisine benzer ve denk olmaktan münezzeh olan Yaratıcı'dan umarım"* mısrası ile kasidesini tamamlamıştır.⁶⁹⁴

Manzum olarak yazılan bu eserde İbn Ebû Zeyd'in ravileri veya kaynaklarından söz etmek mümkün değildir. Ancak İbn Ebu Zeyd'in metinde, insanların çeşitli peygamberlere müracaat etmesi ve nihayetinde Hz. Peygamber'in şefaât yetkisini vurgulaması, klasik hadis ve siyer kaynaklarındaki şefaât rivayetleriyle paralellik gösterdiği söylenebilir. Kasidede yer alan şefaât teması Peygamber Sancağı olarak bilinen "Livâü'l-Hamd" kavramı ile uyum içindedir. Peygamberlerin şefaât yetkisinin derecelendirilmesi konusu ise klasik siyer kaynaklarında da karşımıza çıkan bir husustur.⁶⁹⁵ Eser, Mağrib'de şefaât inancının halk şiirindeki yansımasını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Aynı zamanda, hadis ve siyer malzemesinin tasavvufî yorumlarla nasıl harmanlandığını göstermesi açısından bir örnek teşkil etmektedir. Peygamber algısı ve ümmet tasavvuru konusunda ise Ehl-i sünnet anlayışının şiirsel bir ifadesini sunmaktadır.

⁶⁹²İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 32.

⁶⁹³İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 33.

⁶⁹⁴İbn Ebû Zeyd, *Dîvân*, 33.

⁶⁹⁵Ahmed b. Alî Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *el-Müsne'd*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404–1984), 4/213; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhin, *Cüz' min hadîsîh* (Riyad: Edvâu's-Selef, 1418–1998), 24; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Ba's ve'n-nüşûr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Merkezu Hidemât ve'l-Ebhâs, 1406–1986), 336; Abdürrezzâk Muhammedî, *eş-Şef' 'atü fi'l-hadîsi'n-nebevî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426–2005), 178; Cemâleddîn es-Sürremerrî, *Hasâ'isu seyyidi'l-âlemîn ve mâ lehu mine'l-menâkıbi'l-acâib* (Suudî Arabistan: İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmî Üniversitesi Usûlu'd-Dîn Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1436–2015), 405.

2.2.3. Ebû İshâk el-Husrî (ö. 413/1022)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Fihri el-Husrî, Kayrevân'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Müellifin "Husrî" nisbesini almasıyla ilgili iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kendisinin veya ailesinin meslek olarak hasır imalatı ve satışıyla uğraşmaları⁶⁹⁶, ikincisi ise Kayrevân yakınlarında yer alan Husr adlı köyle bir ilişkisinin olması nedeniyle bu nisbeyi aldığı belirtilmektedir.⁶⁹⁷ İki seçenek de mümkün görünmektedir.

Ebû İshâk el-Husrî'nin hayatıyla ilgili ulaşabildiğimiz bilgiler çok kısıtlıdır. İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) gibi dönemin biyografi ve tarih yazarlarının aktarmış oldukları bilgiler sayesinde mevcut bilgilere ulaşılmıştır.⁶⁹⁸ Günümüzde kırtasiyecilik olarak adlandırılan mesleği o dönem şartlarında Husrî yapmıştır. Kitapların istinsahını yaparak geçimini sağlamış,⁶⁹⁹ muhtemelen kâğıt kalem gibi yazı yazmada kullanılan malzemelerin de teminini sağlamıştır. İstinsah ettiği bu kitap koleksiyonu sayesinde müellif kendini yetiştirmiş, özellikle ilgi duyduğu Arap dili ve edebiyatı ve tarihî bilgiler konusunda derin bir bilgi birikimi edinmiştir. Husrî'nin bu bilgi birikimini sadece kendi çabasıyla mı yoksa bir hocanın rahle-i tedrisinden geçerek mi elde ettiği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hocaları başlığı muğlak kalan müellifin talebeleri kısmı daha nettir. Husrî'nin mesleği gereği hem kütüphanesinde mevcut olan kitaplardan hem de müellifin bilgi birikiminden istifade etmek isteyen kimseler onun etrafında toplanmıştır. Talebelerinin çoğunun Kayrevânlı olduğu bilinmekle birlikte bu öğrenciler arasında İbn Reşîk el-Kayrevânî⁷⁰⁰ ve Ebû Abdullâh Muhammed b. (Ebû) Saîd b. Ahmed b. Şeref el-Cüzâmî el-Kayrevânî⁷⁰¹ (ö. 460/1067) gibi dönemin önde gelen isimleri yer almaktadır. Müellifin, Bedüzzamân el-Hemedânî'nin (ö. 398/1008) Makâmât ve resâ'il adlı eserinden bolca alıntılar yapması öğrencileri ve eserlerini okuyanlar arasında sanatlı nesir türüne ilginin uyanmasına vesile olmuştur. Ayrıca Makâmât türünü Afrika'ya taşıyan ilk ismin Husrî

⁶⁹⁶el-Husrî, *Zehrû'l-âdâb*, 1/7.

⁶⁹⁷Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/64.

⁶⁹⁸el-Husrî, *Zehrû'l-âdâb*, 1/13.

⁶⁹⁹Mahfûz, *Terâcim*, 2/149; İsmail Durmuş, "Husrî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/416.

⁷⁰⁰İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/45; ez-Zehebî, *Siyer*, 13/351.

⁷⁰¹Dayf, *Târîh*, 9/282.

olduğu da söylenmektedir. Afrika’da telif edilen bu türdeki ilk eseri de Husrî’nin öğrencisi İbn Şeref kaleme almıştır.⁷⁰² Husrî, her ne kadar sanatlı şiirleri ile gündeme gelse de esas şöhretini mensur eseri olan Zehrü’l-âdâb ile kazanmıştır. Dolayısıyla Husrî’nin hocalığının, dönemin medrese sistemiyle sınırlı klasik eğitim yapısının dışında şekillendiği söylenebilir. O, evini bir nevi açık ders halkasına dönüştürerek çevresinde ilim ve edebiyat meraklılarını toplamıştır.⁷⁰³ Kayrevân gibi entelektüel bir merkezde, oluşturduğu kütüphane ve birikimiyle adeta müstakil bir “edebiyat okulu” kurmuştur. Onun ders halkası, klasik şiirden çağdaş, nesirden edebî sanatlara kadar geniş bir müfredatla öne çıkmıştır. Öğrencilerine sadece geçmişî öğretmekle kalmayıp, onları yeni tarzlara ve türlere de açmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım, onun gelenekle yetinmeyen, fakat gelenek içinde yenilik arayan bir hoca olduğunu da göstermektedir.⁷⁰⁴

Müellifin 453/1061 yılında vefat ettiğine dair rivayetler de mevcut olsa⁷⁰⁵ da Husrî’nin henüz otuzlu yaşların sonuna doğru 413/1022 yılında vefat ettiği genel olarak kabul edilmiştir. Hicrî IV. yüzyılın son çeyreğinde Kayrevân’ın kültürel ortamında yetişen Husrî, Zîrîler döneminin parlak entelektüellerindendir. Hayatının son dönemlerini, Kayrevân’ın güneyinde yer alan ve Zîrî hükümdarlarınca kurulan el-Mansûra şehrinde geçirmiş ve burada vefat etmiştir.⁷⁰⁶

Kayrevân’ın yetiştirdiği önemli edebiyatçı ve şairler arasında yer alan Ebû İshâk el-Husrî, Arap edebiyatında müstesna bir konuma sahiptir. Onun eserlerinin büyük bir kısmı, manzum ve mensur bölümlerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Husrî’nin telif ettiği eser sayısının altı olduğu bilinmektedir. *Zehrü’l-âdâb ve semerü’l-elbâb (simârü’l-elbâb)*, *Cem’u’l-cevâhir fi’l-mûlah ve’n-nevâdir*, *Nûrû’t-tarf ve nevrü’z-zarf*, *el-Masûn fî sırri’l-heva’l-meknûn*, *Resâ’ilü’l-Kayrevânî ve dîvânühû* ve *Tayyibâtü’l-Egânî ve mutribâtü’l-kıyânî* bahsi geçen eserlerdir.⁷⁰⁷

Müellifin *Zehrü’l-âdâb ve semerü’l-elbâb (simârü’l-elbâb)* eseri, kısmen siyer ilmiyle ilgili bilgileri de ihtiva eden bir kitaptır. Yazar, bu eserin bir tür muhtasarını

⁷⁰²Dayf, *Târîh*, 9/282.

⁷⁰³Mahfûz, *Terâcim*, 2/149.

⁷⁰⁴Durmuş, “Husrî, Ebû İshak”, 18/416-417.

⁷⁰⁵el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/13, 23.

⁷⁰⁶es-Safedî, *el-Vâfi*, 6/41.

⁷⁰⁷ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 1/50; Sezgin, *Târîh*, 1/132.

oluşturarak *Nûrî't-tarf ve nevrü'z-zarf* isimli kitabını meydana getirmiştir.⁷⁰⁸ Burada ana kitap olan *Zehrü'l-âdâb*'ın ilgili kısımları ele alınarak müellifin siyer yazıcılığı incelenecektir.

2.2.3.1. Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb

Ebû İshâk el-Husrî'nin bu önemli eseri, Arap edebiyatının en değerli edebî ansiklopedileri arasında yer almaktadır. Aynı zamanda bu çalışma, edebî, tarihî ve ahlakî içeriğiyle çok yönlü bir kaynak niteliği taşımaktadır. Eser, müellifin edebî kimliğini o kadar güçlü bir şekilde yansıtır ki, Husrî, “Zehrü'l-âdâb sahibi” olarak anılmış ve böylece aynı nisbeyi taşıyan diğer âlimlerden ayırt edilmiştir.⁷⁰⁹ Bu eserin, 405/1014 yılında kaleme alındığı kabul edilmektedir.⁷¹⁰

Eserin yazılış hikâyesinden bahseden Husrî, kendisi için asıl motivasyonun, Kayre-vân'ın önde gelen devlet adamlarından Ebû'l-Fazl Abbâs b. Süleyman'ın edebiyata olan tutkusu olduğunu söylemiştir. Abbâs b. Süleyman, uzak diyarlara zahmetli yolculuklar yaparak nadîr edebî eserleri toplamış ve bu uğurda servetini harcamıştır. Doğu'dan dönemin edebiyatına ait zengin bir şiir ve nesir koleksiyonu getiren bu devlet adamı, Husrî'den çağının en seçkin sözlerini, özlü nasihatlerini, nükteli ifadelerini ve orijinal fikirlerini bir araya getiren kapsamlı bir antoloji hazırlamasını istemiştir. Ayrıca bu antolojiye önceki kaynaklardan benzer metinler ekleyerek eseri zenginleştirmesini de talep etmiştir. Bunun üzerine Husrî, titiz bir eleme sürecinin ardından Zehrü'l-âdâb adlı eserini ortaya koymuştur.⁷¹¹

Müellif, kitabın girişinde *Zehrü'l-âdâb*'ı derlerken “zevkle okunabilirlik” ilkesini esas aldığını belirtmiştir. Bu anlayış doğrultusunda uzun ve ağır metinler yerine kısa, nadir rastlanan, dikkat çekici ve pek bilinmeyen örnekler tercih edilmiştir. Uzun pasajlar ise bölünerek eserin farklı bölümlerine dengeli bir şekilde dağıtılmıştır. Eserde ciddi konularla nükteler, hikmetli sözlerle espriler, şiirle nesir, kıssalarla fıkralar, tarihî rivayetlerle biyografiler iç içe geçmiştir. Tüm bunlar, okuyucunun ilgisini canlı tutmak amacıyla metinler arasında çeşitlilik sağlanarak yapılmıştır. Bu yöntem, daha önce Arap edebiyatının temel

⁷⁰⁸ez-Zirikî, *el-A'âm*, 1/50.

⁷⁰⁹Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şalcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1391–1971), 2/383; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/12.

⁷¹⁰Anonim, *Dâiratü'l-meârif'i-İslâmiyye*, thk. Ahmed Şentenâvî vd. (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü's-Şârikati li İbdâi'l-Fikrî, ts.), 13/3975.

⁷¹¹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/23, 35.

eserlerinde de uygulanmıştır. Örneğin Câhiz'in (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn*'i, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i, Müberred'in *el-Kâmil*'i ve Ebû Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *el-Emâlî*'si bu yaklaşımı benimseyen başlıca kaynaklardır. Ancak *Zehrü'l-âdâb*'ın, bu dört önemli kaynakla kıyaslandığında edebî nitelik açısından onlardan geri kalmadığı, hatta kimi noktalarda daha üstün bir konuma sahip olduğu belirtilmiştir. Zira bahsi geçen eserlerde dilbilgisi (nahiv-sarf), sözlük (lugat) bilgileri ve tarihî rivayetler gibi edebî zevkten çok akademik içerikler de yer alırken, *Zehrü'l-âdâb* tamamen estetik kaygıyla oluşturulmuştur ve edebî malzeme çeşitliliği bakımından daha zengindir.⁷¹² Ayrıca, bu dört eser Doğu Arap dünyasında büyük ilgi görürken, *Zehrü'l-âdâb* özellikle Mağrib ve Endülüs coğrafyasında daha fazla rağbet görmüştür.⁷¹³

Müellif, *Zehrü'l-âdâb*'a besmele, hamdele ve salvele ile başlamış eseri telif ederken özgün bir yöntem takip etmiştir. Arap dilinin inceliklerini muhafaza ederek farklı bir yöntem oluşturan yazar, kelime seçiminde ihtiyatlı davranmış ve yapmacıklıktan uzak durmuş ve doğal bir üslup benimsemiştir.⁷¹⁴ Eserin mukaddimesinde Husrî, lafızdan manaya, doğal olandan sanatkârane olana, haber cümlelerinden şiirsel cevaplara, geleneksel benzetmelerden orijinal buluşlara, etkileyici tasvirlerden darb-ı mesellere ve sağlam yapılı ifadelerden ince üsluplara varıncaya kadar her şeyi derinlemesine ele almıştır.⁷¹⁵ Kendisinin de ifade ettiği gibi yazar, konuları birbirine bağlayarak bütünlük sağlamış, aşırı uzatma veya kısaltmadan kaçınmıştır.⁷¹⁶

Husrî, eserinin mukaddimesinde yer alan “*Bu eseri telif ederken övünecek bir şeyim varsa, o da sadece güzel bir seçme yeteneğine sahip oluşumdur*” cümlesi ile seçiciliğinin önemini vurgulamış, aynı zamanda seçip derlediği şeylerin beğenilmeye layık olduğunu ifade etmiştir. Ardından telif yöntemine dair açıklamalarda bulunmuş, daha önce çok kullanılan ve sanatını yitiren ifadeleri kullanmaktan uzak durduğunu ifade etmiştir. Böylece klasik ifadelerden kaçınarak daha özgün, estetik bir anlatım sunduğunu belirtmiştir.⁷¹⁷

⁷¹²el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/22.

⁷¹³el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/36-38; İsmail Durmuş, “Zehrü'l-Âdâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/191.

⁷¹⁴el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/33.

⁷¹⁵Müellifin, günümüzdeki “Sanat, sanat içindir” anlayışını benimsediği söylenebilir. Bk. el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/6, 14.

⁷¹⁶el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/33-34.

⁷¹⁷el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/36.

Husrî, Hz. Peygamber'e duyduğu saygı ve sevgi nedeniyle eserine Hz. Peygamber ile başlayıp hulefâ-yi râşidîn ile devam etmiştir. Burada Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde kronolojik sıraya uygun olarak ilerlese de yazarın eserin tamamında kronolojik bir tasnif takip ettiği söylenemez. Edebî zevk temel alınarak meydana getirilmiş eserin kronoloji ve alfabetik bir düzen yerine tematik bir sınıflandırmaya tabi olduğu görülmektedir.⁷¹⁸ Sistematiğin olmayan tertibi modern araştırmacılar için zorluk teşkil etse de, muhtevasındaki zenginlik bu eksiği telafi eder niteliktedir.

Zehrü'l-âdâb müstakil bir siyer eseri olmadığı için kitabın içindekiler kısmını tamamen zikretmek yerine siyer ve İslâm tarihi ile ilgili bölümleri ifade etmek daha uygun olacaktır. Zibrikân b. Bedr (ö. 45/665 [?]) ile Amr b. el-Ehtem'in Hz. Peygamber'in Huzurundaki Diyalogu,⁷¹⁹ Amr b. el-Ehtem'in Hayatı,⁷²⁰ Zibrikân b. Bedr'in Hayatı,⁷²¹ Resulullah'ın Sözlerinden Seçmeler,⁷²² Nadr b. Hâris (ö. 2/624),⁷²³ Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber Hakkındaki Sözleri,⁷²⁴ Sahâbîlerin Hz. Peygamber'in Vefat Haberini Duyduklarında Yaşadıkları Durum,⁷²⁵ Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'in Vefat Ettiği Gün İrad Ettiği Hutbe,⁷²⁶ Hz. Fâtımatü'z-Zehrâ'nın Babası Hz. Peygamber'e Yazdığı Mersiye,⁷²⁷ Hz. Ebû Bekir'in Sözlerinden Seçmeler,⁷²⁸ Hz. Âişe'nin Babası için Mersiyesi,⁷²⁹ Hz. Ömer'in Sözlerinden Seçmeler,⁷³⁰ Sa'saa bin Sûhân'ın Hz. Ömer'i Tasviri,⁷³¹ Hz. Ömer'in Geçmişi ve Hâli,⁷³² Mekke'nin Fethedildiği Gün Hz. Ömer'in Şiiri,⁷³³ Eşi Âtike bint Zeyd'in (ö. 40/660) Hz. Ömer için Mersiyesi,⁷³⁴ Hz. Ömer'in Eşi Âtike bint Zeyd'in Biyografisi,⁷³⁵ Hz.

⁷¹⁸Mesela yüzük, mücevher ve yıldız tasvirleri ile kar yağışının tasvirinin anlatıldığı ilgili bölümler için bk. el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 3/734, 808, 4/938.

⁷¹⁹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/38.

⁷²⁰el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/39.

⁷²¹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/39.

⁷²²el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/59.

⁷²³el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/65.

⁷²⁴el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/67.

⁷²⁵el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/68.

⁷²⁶el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/68.

⁷²⁷el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/69.

⁷²⁸el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/70.

⁷²⁹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/71.

⁷³⁰el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/72.

⁷³¹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/73.

⁷³²el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/73.

⁷³³el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/74.

⁷³⁴el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/74.

⁷³⁵el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/75.

Osman Sözlari,⁷³⁶ Hz. Ali'nin Sözlari,⁷³⁷ Dırâr b. Ezver'in (ö. 13/634) Hz. Ali ve Muâviye Hakkındaki Tasviri,⁷³⁸ Hz. Ali'nin Habbâb b. Eret (ö. 37/657) için Söylediği Mersiye,⁷³⁹ Hz. Ali'nin Kabirlerin Yanında Sözlari,⁷⁴⁰ Hz. Ali'nin Dünya Tasviri, Hz. Ali'nin Kısa Sözlariinden Seçmeler,⁷⁴¹ Hz. Ali'nin Savaşlarda Duası,⁷⁴² Ali'nin Şiirlerinden Seçmeler,⁷⁴³ Sahabe ve Tâbiîn'in Sözlariinden Seçmeler,⁷⁴⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz'in Kureyş ve Benî Hâşim Tasviri,⁷⁴⁵ Ehl-i beyt'in Özlü Sözlariinden Seçmeler,⁷⁴⁶ Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar⁷⁴⁷ ve Hz. Ali'nin İnsandaki En Şaşırtıcı Şeyler Hakkındaki Sözlari⁷⁴⁸ bu başlıklar arasında yer almaktadır. Başlıklar arasında müellifin ehl-i beyt ile ilgili bölümleri daha detaylı ve geniş tuttuğu görülmekle birlikte metin içerisinde herhangi bir şîi eğilim dikkatimizi çekmemiştir.

“Zibrikân b. Bedr ile Amr bin el-Ehtem'in Hz. Peygamber'in Huzurundaki Diyalogu” kısmında Husrî, Zibrikân ve Amr'ın Hz. Peygamber'in huzuruna bir heyet olarak geldiklerini belirterek aralarında geçen konuşmayı vermiştir. Zibrikân, *“Ey Allah'ın Resûlü! Ben Temîm kabilesinin lideriyim; onlar bana itaat eder, sözümü dinlerler. Onların haklarını alır, zulme uğramalarına engel olurum. Şu (Amr) da bunu bilir”* deyince Amr, *“Evet, ey Allah'ın Resûlü! O, kavmini koruyan, kabilesinde sözü geçen ve onlar nezdinde güçlü bir şahsiyettir”* şeklinde cevap vermiştir. Daha sonra Zibrikân, *“Vallahi, o (Amr) söylediğinden daha fazlasını biliyor, ancak meziyetlerimi kışkandığı için böyle söylüyor!”* şeklinde cevap vermiş, Amr ise, *“Eğer (önce) söylediği gibi konuştuysa, vallahi ben onu dar görüşlü, müriüvvetten yoksun, babası ahmak, dayısı alçak ve serveti yeni (sonradan görmüş) biri olarak tanıdım!”* demiştir. Hz. Peygamber'in yüz ifadesinden memnuniyetsizliğini anlayan Amr, *“Ey Allah'ın Resûlü! Rızı olduğumda bildiğimin en güzelini söyledim,*

⁷³⁶el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/75.

⁷³⁷el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/77.

⁷³⁸el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/78.

⁷³⁹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/79.

⁷⁴⁰el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/79.

⁷⁴¹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/80.

⁷⁴²el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/82.

⁷⁴³el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/82.

⁷⁴⁴el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/86.

⁷⁴⁵el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/95.

⁷⁴⁶el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/100.

⁷⁴⁷el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 2/399.

⁷⁴⁸el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 2/540.

öfkelendiğimde ise bildiğimin en çirkinini söyledim. İlk sözümde yalan söylemedim, ikincisinde ise doğruyu söyledim!” demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Şüphesiz ki güzel ifadede bir sihir vardır. Ve yine şüphesiz şiirin bir kısmında hikmet vardır*” şeklinde cevap vermiştir. Husrî burada sikâ ravilerden başka rivayetleri de aktarmıştır.⁷⁴⁹

Müellif, buradaki siyer yazımında tarihî sahnelerle belagat unsurlarını dâhil etmekle birlikte, bunları Hz. Peygamber’in söz ve tavırlarıyla dengelemektedir. Örneğin, Zibrikân ve Amr arasındaki diyalogda belagat ve mübalağa öne çıksa da, Hz. Peygamber’in “*Beyanda sihir vardır*” şeklindeki uyarısıyla, bu tür anlatıların gerçeklikten koparılmaması gerektiğine işaret edilmektedir. Bu durum, müellifin siyerde edebî güzelliği korurken aşırıktan kaçındığını göstermektedir. Metinde, aynı olayın farklı versiyonlarının aktarılması, Husrî’nin kaynak tenkidine önem verdiğini, rivayet farklılıklarını olduğu gibi aktarmakla birlikte sahih olanı vurguladığını ve siyer yazımında tek bir anlatıya bağlı kalmadığını, bilakis farklı nakilleri karşılaştırmalı olarak sunduğunu ortaya koymaktadır.

Kitabın ilerleyen bölümlerinde Husrî, Hz. Peygamber’in kelimasının belagatin zirvesi ve hikmetin özü olduğunu vurgulayarak onun sözlerine döndüğünü söylemiştir. Eserin başında Hz. Peygamber’e ait ifadelere yer vermesinin sebebini ise bereket vesilesi olması ve hayırlı bir başlangıç yapma niyetiyle açıklamıştır.⁷⁵⁰ Husrî burada “Hayâ imandandır”, “Veren el, alan elden hayırlıdır”, “Kişinin cenneti evidir” gibi Hz. Peygamber’in sözlerinden bazılarını aktarmıştır. Ancak burada bu sözleri tek tek zikretmek yerine müellifin izlemiş olduğu yöntem üzerinde durulacaktır. Yazar hadisleri toplumsal, iktisadî ve metafizik hakikatler gibi konularına göre sistematik şekilde gruplandırmıştır. Zikrettiği hadisler sahih hadis kaynaklarına ve güvenilir tarihi rivayetlere dayanmaktadır. *Zehrü’l-âdâb* bir edebî eser olması sebebiyle müellif Hz. Peygamber’in sözlerinin edebî kısmını öne çıkarmıştır.⁷⁵¹

Hz. Peygamber’in şaire ve şiire bakışı hakkında yazar, Hz. Peygamber’in şiiri araçsal olarak değerlendirdiğini; hakikati savunan ve ahlaka uygun olan şiirleri teşvik ettiğini belirtmiştir. Cahiliye döneminde kabileler arası psikolojik savaş aracı olan hicvin, İslâm’ın savunulması için Hz. Peygamber tarafından meşrulaştırıldığından bahsetmiştir. Hz. Peygamber’in teşvikiyle bir şiir inşad eden Ka’b b. Mâlik’in (ö. 50/670) şiirini psikolojik bir

⁷⁴⁹el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/38-39.

⁷⁵⁰el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/59.

⁷⁵¹el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/59-62.

savaş aracı olarak kullanarak düşmanın moralini bozduğunun altını çizmiştir. Hz. Peygamber ise bu şiirin “Oktan daha etkili” olduğunu söylemiştir.⁷⁵²

Yazar, şiir bahsine Nadr b. Hâris’in öldürülmesi hakkındaki rivayetlerle devam etmiştir. Bedir Savaşı’nda esir alınan Nadr, Hz. Peygamber’in emri ile Hz. Ali tarafından öldürölünce, Nadr’ın kardeşi Katîle’nin Hz. Peygamber’in yanına gelerek hüüzün dolu bir şiir okuduğundan bahsetmiştir. Şiiri dinlerken Hz. Peygamber’in gözlerinin yaşardığı ve Hz. Ebû Bekir’e “Bu şiiri daha önce duysaydım onu öldürmezdim” dediğini zikretmiştir. Bununla birlikte Husrî, burada bazı âlimlerin bu rivayetin sonradan uydurulmuş olabileceğini ileri sürdüklerine de değinmiştir.⁷⁵³ Bütün bunlar Husrî’nin olayı aktarırken farklı rivayetlere yer verdiğini, Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870) gibi güvenilir tarihçilerin şüphelerini aktararak eleştirel bir tutum sergilediğini, siyer yazımında hem tarihî gerçekliği hem de edebî ve insanî boyutları bir arada sunmayı hedeflediğini göstermektedir.

Husrî, kitabına Hz. Ebû Bekir’in Hz. Peygamber’in vefatı sonrasında söylediği sözler ve verdiği tepki ile devam etmiştir. Burada sahâbîlerin yaşadığı şaşkınlık ve endişe üzerinde durmuş, Hz. Ömer gibi büyük sahâbîlerin bile Hz. Peygamber’in vefatını kabullenemediğine temas etmiştir. Hz. Ebû Bekir’in verdiği tarihi hutbeyi zikrederek bu hutbenin sahâbîler üzerindeki tesiri hakkında bilgi vermiştir.⁷⁵⁴ Müellif, Hz. Peygamber defnedildikten sonra Ensar ve Muhacir bütün Müslümanların evlerine döndüklerinden bahsetmiş, Hz. Fatıma’nın evine döndüğünde etrafında toplanan kadınların yanında babası için söylediği mersiyei zikretmiştir.⁷⁵⁵

Kureyş ve Hâşimoğulları hakkında bir başlık açan Husrî, “*Araplar beden gibidir, Kureyş onun ruhudur. Kureyş ruh ise, Hâşimoğulları onun özü ve can damarıdır. Dinin ve dünyanın nihai hedefinin merkezidirler. Hâşimoğulları yeryüzünün direkleri, dünyanın rütbesi, zorlukların düğümünü çözen, ağır yükleri kaldırandır*” gibi sözleri eserine almıştır. Bu tavrıyla Husrî, Hâşimoğulları’nın İslâm’daki merkezi konumunu vurgulamış, üstün niteliklerini tasvir etmiş ve Kureyş kabilesinin Araplar içindeki yerini anlatmıştır.⁷⁵⁶

⁷⁵²el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/62-65.

⁷⁵³el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/65-66.

⁷⁵⁴el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/67-69.

⁷⁵⁵Mersiyeiden geçen bir cümle bk. “Peygamber’in ayrılığıyla yeryüzü mahzun, onun hasretiyle sarsılıyor, titriyor.” (...) el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/69-70.

⁷⁵⁶el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb*, 1/95-97.

Yazarın bu tavrı Menâkıb edebiyatı geleneğine uygundur.

Zehrü'l-âdâb'ın ikinci cildinde yer alan kısa bir paragraf, siyerle ilgili bilgi içerdiği için burada ele alınacaktır. Müellif, “Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar” şeklinde bir başlık açmış, bu başlığın altında ise sadece Abdullah b. Ebû Serh'i zikretmiştir. Fetihten önce Müslüman olup vahiy kâtipliğine atanan İbn Ebû Serh'in, “Ğafûrur-Rahîm” (Bağışlayan, Merhametli) yerine “Azîzun-Hakîm” (Üstün, Hikmet Sahibi) gibi ifadeler yazarak ayetleri tahrif etmeye kalkıştığını, bu durumun Hz. Peygamber'e Allah tarafından bildirildiğini ardından İbn Ebû Serh'in irtidat ederek Mekke'ye kaçtığını anlatmıştır. Mekke fethedildiğinde ise Hz. Peygamber onun kanını helal kılmış ve öldürülmesini emretmiştir. Ancak Hz. Osman'ın aracılık yaparak sütkardeşi için Hz. Peygamber'den eman dilmesi üzerine Hz. Peygamber onu affetmiş, böylece İbn Ebû Serh'in tekrar Müslüman olduğundan bahsetmiştir.⁷⁵⁷ Yukarıdaki metin Gazvetü'n-Nebi, Menâkıb ve Delâilü'n-Nübüvve türlerinin ortak özelliğini taşımaktadır. Buradan hareketle Husrî'nin klasik siyer usullerini takip ettiği, rivayetleri sıralayan değil, eleştirel süzgeçten geçirerek edebi bir üslupla aktaran bir müellif olduğu söylenebilir. Ayrıca eserde hulefâ-yi râşidîn ve Ehl-i beyt ile ilgili birçok pasaj bulunmakla birlikte, bunlar doğrudan siyerle ilgili olmadığı için burada ele alınmayacaktır.

Husrî'nin *Zehrü'l-âdâb* adlı eserindeki siyer malzemelerinin, klasik siyer ve hadis usulü kitaplarındaki isnad yönteminden ziyade, edebî bir seçki mantığıyla şekillendiği görülmektedir. Müellif rivayetleri aktarırken bazen ravilerin isimlerini zikretmiş bazen direkt “ ”, “ ” ifadelerini kullanarak rivayeti aktarmıştır.⁷⁵⁸ Çok nadir bir şekilde sened zincirinde yer alan birkaç ismi zikretmiş çoğunlukla “...’dan rivayet edilmiştir ki” şeklinde bir kalıp tercih etmiştir. Senet zinciri olarak ele alınabilecek üç rivayette (Alkame b. Vakkâs (ö. 86/705 [?]) - Ömer b. Hattâb),⁷⁵⁹ (Mâlik b. Enes - İbn Şihâb ez-Zührî - Ali b. Hüseyin),⁷⁶⁰ (Ebû Bekir b. Düreyd – Abdü'l-evvel b. Zeyd)⁷⁶¹ isimleri tespit edilmiştir. Bunlar dışında Abdullah b. Abbâs,⁷⁶² İbn Kuteybe,⁷⁶³ Nu'mân b. Beşîr (ö. 64/684),⁷⁶⁴ Ebü'l-Kâsım Hamza b.

⁷⁵⁷el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 2/399.

⁷⁵⁸el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/59, 61.

⁷⁵⁹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/61.

⁷⁶⁰Resûlullah (s.a.s.) buyurdu ki: “Kişinin İslâm'ının güzelliği, kendisini ilgilendirmeyen şeyi terk etmesidir.”

Bk. el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/61.

⁷⁶¹el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/69.

⁷⁶²el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/38.

⁷⁶³el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/39.

⁷⁶⁴el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/61.

Muhammed el-Kinânî,⁷⁶⁵ Zübeyr b. Bekkâr⁷⁶⁶ ve Hz. Âişe'nin⁷⁶⁷ rivayetlerine yer vermiştir. Husrî'nin bir siyer bilgisini siyer uzmanlarına dayandığı rivayetlerinin çok az olduğu görülmektedir. Ayrıca eserinde Hz. Peygamber, dinî ve siyasî rolünden çok dil ve belâgat açısından ele alınmıştır. Dolayısıyla, eserde klasik manada bir rivayet zincirinden söz etmek mümkün değildir. Eserle ilgili dile getirilebilecek bir diğer eleştiri ise konuların dağınık bir şekilde ele alınmasıdır.⁷⁶⁸

2.2.4. Abdullah b. Yahya eş-Şukrâtisî (ö. 466/1074)

Abdullah b. Yahya eş-Şukrâtisî, Tunus'un Tûzer şehrinde doğmuş önemli bir âlim, şair ve mücahiddir. Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Yahya b. Ali et-Tevzerî olup, ailesinin kökenine işaret eden eş-Şukrâtisî lakabıyla tanınmıştır. Bu lakabın, Tunus'un Kafsa şehri yakınlarında bulunan ve antik bir kale olan Şukrâtis'ten geldiği söylenmektedir.⁷⁶⁹ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 10. yüzyılın sonlarına veya 11. yüzyılın başlarına denk geldiği tahmin edilmektedir.

Şukrâtisî, ilk ilim tahsilini dönemin tanınmış âlimlerinden olan babası Yahya b. Ali'den almıştır.⁷⁷⁰ Ardından genç yaşta Kayrevân'a gitmiş, burada hadis, fıkıh, kalam, tefsir, Arap dili ve edebiyatı alanında uzmanlaşmış âlimlerden dersler almıştır. Dönemin önemli âlimlerinden Ebû Hafs el-Attâr (ö. 428/1037), Ebû İmrân el-Fâsî, Ebû Bekir Ahmed bin Abdurrahman el-Havlânî el-Kayrevânî (ö. 432/1040), Ebû't-Tayyib Abdülmün'im el-Kindî (ö. 435/1043), Ebû'l-Kâsım Abdülhâlık bin Abdülvâris es-Sevrî (ö. 460/1067) ve Ebû Muhammed Abdülhak es-Sıkâlî (ö. 466/1073) gibi isimler eş-Şukrâtisî'nin hocaları arasında yer almaktadır.⁷⁷¹ Müellifin öğrencilerine ilişkin bilgiler oldukça kısıtlı olsa da onun Ebû'l-Fazl b. en-Nahvî'ye hocalık yaptığı bilinmektedir.⁷⁷²

429 yılında (1037/38) Doğu'ya seyahat eden müellif, hac farızasını yerine getirmiş ve Medine'yi ziyaret etmiştir. Bu vesileyle Mekke ve Medine'deki âlimlerle görüşmüş,

⁷⁶⁵el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/61.

⁷⁶⁶el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/66.

⁷⁶⁷el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/67, 69.

⁷⁶⁸Detaylı bilgi için bk. el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/332-336, 2/621-630, 3/897-901, 4/1165-1168.

⁷⁶⁹Mahlûf, *Şecere*, 1/173; Muhammed Ahmed Dernika, *Mu'cem şuarâi'l-medhi'n-nebevî* (Kahire: Dâr ve Mektebetü Hilâl, ts.), 210.

⁷⁷⁰Dernika, *Mu'cem*, 210.

⁷⁷¹Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 84.

⁷⁷²Mahlûf, *Şecere*, 1/173.

onlardan hadis rivayet icazeti almıştır. Ardından Doğu'nun çeşitli bölgelerini dolaşmış ve kendilerinden rivayette bulunduğu âlimlerle temas kurmuştur. Bu seyahatler, onun ilmî şahsiyetinin teşekkülünde derin izler bırakmıştır. Memleketi Tunus'a dönerken Mısır'a uğrayan müellif, İskenderiye'deki ilim çevrelerine katılmış ve bu sırada şehre yönelik haçlı saldırılarına şahit olmuştur. Bölgedeki Müslümanlarla birlikte bu saldırılara karşı mücadele eden Şukrâtîsî, bu mücadeleyi daha sonra yazdığı bir kasidede dile getirmiştir.⁷⁷³ Mâlikî mezhebini benimseyen ve bu mezhebin fakihi kabul edilen müellif, Tunus'a döndükten sonra Tûzer'e yerleşmiş ve burada kadılık görevini üstlenmiştir. Aynı zamanda medrese hocalığı yaparak yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir.⁷⁷⁴

Abdullah b. Yahya eş-Şukrâtîsî 8 Rebûlevvel 466 (11 Kasım 1073) tarihinde Tûzer'de vefat etmiştir. Naaşı, Tûzer'deki Ulu Cami yakınlarına defnedilmiştir.⁷⁷⁵ Mağrib coğrafyasında yetişen Şukrâtîsî, önemli âlimlerden biri olarak, hem ilmî hem de edebî mirasıyla İslâm dünyasında iz bırakmıştır.

Hadis ve fıkıh alanlarında otorite kabul edilen Şukrâtîsî'nin birçok eserinin olduğu rivayet edilmiştir. Fıkıh, hadis, sîret, şiir, Arap dili ve belâgatı gibi çeşitli alanlarda uzmanlaşan müellif, bu disiplinlere yönelik eserler telif etmiştir.⁷⁷⁶ *el-A'lâm bi Mu'cizâti'n-Nebî* ve *Kasîdetü's-Şukrâtisiyye* siyer ile ilgili eserleridir.

2.2.4.1. Kasîdetü's-Şukrâtisiyye

Müellifin en tanınmış eseri Hz. Peygamber'in mucizelerini konu edindiği *el-A'lâm bi Mu'cizâti'n-Nebî* veya *el-İ'lâm bi-şevâhidi'l-a'lâm li nübüvveti seyyidînâ Muhammed aleyhisselâm*⁷⁷⁷ olarak adlandırılan siyer eseridir. Yaptığımız araştırmalara rağmen bu esere ulaşamadık. Ancak eserin sonunda yer aldığı belirtilen ve "*Kasîdetü'l-Lâmiyye*", "*Lâmiyetü's-Şukrâtîsî*" ve "*Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*" gibi isimlerle anılan kasidesi günümüze ulaşmıştır.⁷⁷⁸ Arap edebiyatında benzersiz bir yere sahip olan bu

⁷⁷³İbn Hayr, *Fehrese*, 375; Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 85.

⁷⁷⁴Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Zerrûk Ahmed b. Ahmed Zerrûk, *Uddetü'l-mürîdi's-sâdık*, thk. Sâdık b. Abdurrahmân el-Giryânî- (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427–2006), 269; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 5/385, 7/408; Mahlûf, *Şecere*, 1/173; Dernika, *Mu'cem*, 210-211; Tûl, "Kıraatün tahliliyye", 181.

⁷⁷⁵İbn Hayr, *Fehrese*, 375; Dernika, *Mu'cem*, 210; Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 86.

⁷⁷⁶Tûl, "Kıraatün tahliliyye", 182; Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 95-96.

⁷⁷⁷Halil İbrahim Uçar, *Delâil Edebiyatı Gelişim Safhaları ve Siyer Yazıcılığı Üzerine Etkilerinin Tespiti* (Ankara: Fecr Yayınları, 2025), 136.

⁷⁷⁸Müneccid, *Mu'cem*, 335; Yesif, *el-Musannefât*, 1/246.

kaside,⁷⁷⁹ Mağrib edebiyatında ise hem dinî duyguyu hem de destansı anlatımı birleştiren nadir örneklerdendir. Bu kasidenin sonraki dönemlerde yazılan birçok mevlid ve naatlara ilham kaynağı olduğu belirtilmiş ve Şukrâtisî'den sonraki şairler üzerinde derin izler bıraktığı söylenmiştir.⁷⁸⁰ Müellifin, Hz. Peygamber'in yüceliğini ve mucizelerini anlattığı bu kaside, delâil kapsamında da değerlendirilmektedir.⁷⁸¹ *el-Lâmiyye* kasidesi, sadece Mağrib edebiyatının değil, tüm Arap-İslâm edebiyatının en önemli naat örneklerinden biridir. İçerdiği derin anlamlar, etkileyici üslubu ve evrensel mesajlarıyla günümüzde bile değerini korumaktadır.⁷⁸²

Kasîdetü's-Şukrâtisiyye Hz. Peygamber'in hayatından kesitler içeren, Hz. Peygamber'in mucizeleri ve ahlakına dair derin tasvirler bulunan 133 beyitten oluşmaktadır.

“Hamd olsun Allah’a ki, bizden peygamberler gönderdi; Ahmed (Muhammed) ile yollarımızı en övgüye değer yola iletti.

O, bedevî olsun şehirli olsun bütün yaratılmışların en hayırlısıdır; ayakkabılı ya da yalın ayak, tüm mahlûkatın en keremlisidir.

*Musa’nın Tevrat’ı O’ndan (Muhammed’den) bahsetti ve onu tasdik etti; İsa’nın İncil’i ise hakikatiyle, asılsız olmayan bir şekilde (onu müjdeledi)”*⁷⁸³

Şukrâtisî, kasidesine hamdele ile başlayıp Hz. Peygamber'in isimlerinden “Ahmed”i zikrederek devam eden beyitle giriş yapmış; bu tercihiyle hem geleneksel kaside formuna uygun hareket etmiş hem de okuyucunun dikkatini doğrudan Peygamber övgüsüne çeken doğal ve etkili bir geçiş sağlamıştır.

İkinci ve üçüncü beyitler, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin evrenselliğini, önceki kutsal metinlerle teyidini ve toplumsal üstünlüğünü vurgulamasıyla klasik siyer literatürün-

⁷⁷⁹İbn Hayr, *Fehrese*, 375; eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/355; Mahfûz, *Terâcim*, 3/204; Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 120.

⁷⁸⁰Tamdoğan (Gözütok), *Merînîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel ve İktisadî Hayat*, 93; Zehra Gözütok Tamdoğan, “Mağrib’de Mevlid-İ Nebî Merâsimleri”, *Dokuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (15 Aralık 2019), 117; Zehra Gözütok Tamdoğan, “Mağrib ve Endülüs’te Hz. Peygamber (sas)’e Muhabbetin Simgeleri -Mevlidiyyât, Sahîh-i Buhârî Hatimleri ve Mescid-i Nebevî’ye Gönderilen Mektuplar-”, *Akademik Siyer Dergisi* 6 (30 Haziran 2022), 28.

⁷⁸¹Uçar, *Delâil Edebiyatı*, 136.

⁷⁸²Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 4.

⁷⁸³... / ... Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Zekerîyyâ et-Tûzerî eş-Şukrâtisî, *el-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye fî Medhi'l-Mustafâ Hayri'l-Beriyye*, thk. Fezzar Hamâdî (Tunus: Dâru İmâm İbn Arafê, ts.), 3; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 1423–2001), 18/347.

deki temel temalarla birebir örtüşmektedir. İlk beyitte geçen “Bâisü’r-rusûl” ifadesi, Allah’ın peygamber gönderme sünnetine atıftır. Siyer kaynakları Hz. Peygamber’in risaletini Hz. Âdem’den itibaren gelen nübüvvet zincirinin bir halkası olarak sunmaktadır. Devamında gelen “Ahmedü’s-sübül” terkibi ise onun getirdiği yolun (siret) diğer şeriatlardan üstünlüğünü ima etmektedir. Bu yaklaşım, siyerlerde sıkça vurgulanan “hâtemü’n-nübüvve” teziyle uyumludur. İkinci beyitte geçen “Hayrû’l-beriyye” tabiri ile müellif, Hz. Peygamber’in yaratılmışların en hayırlısı olduğunun altını çizmiştir. Bedevî-hadarî, hâfî (yalın ayak)-müntel (ayakkabılı) gibi zıtlıklarla ise İslâm’da ümmetin kapsayıcılığı temasını yansıtmıştır.

Şukrâtisî kasidenin devamında Hz. Peygamber’in doğumuyla ilgili meydana gelen mucizeleri ele almıştır. Hz. Peygamber’in doğduğu gün ufukların aydınlanması, Kısra’nın sarayının yıkılması, Mecûsîlerin bin yıldır sönmeyen ateşinin o gece yakılamaması ve Semâve nehrinin kuruması bahsi geçen mucizeler arasında yer almaktadır.⁷⁸⁴ Bu beyitlerin mevlid edebiyatı ile benzer üslup özellikleri taşıdığı görülmektedir. Ayrıca bahsi geçen bu olaylar peygamberliğin ispatı için delil olarak kullanılmıştır. Bu anlamda müellif, klasik siyer yazıcılığı ile aynı doğrultuda ilerlemiş ve geleneği yansıtmıştır. Yine nübüvveti ispatlamak amacıyla yapılan hayvanların Hz. Peygamber ile konuşması, ağaçların Hz. Peygamber’e doğru yönelmeleri gibi rivayetlerin Şukrâtisî tarafından tercih edildiği görülmektedir.⁷⁸⁵ Bu tasvirler, Arap edebiyatında “mübalağa” sanatının tipik örnekleridir.

Peygamberliğin ispatı mahiyetinde zikredilen ve geleneksel kaynaklarda sıkça rastladığımız, hurma kütüğünün ağlaması, Hz. Peygamber’in hasta hayvanlara dokunarak onların şifa bulmalarına vesile olması, Hz. Peygamber’in bir koyunun sütünü bereketlendirip arttırması, Sevr mağarasında yaşanan ilahi koruma ve Hz. Ebû Bekir’in kaygısı karşısında Hz. Peygamber’in teslimiyeti gibi konular kasidede yer alan diğer bazı başlıklardır.⁷⁸⁶ Burada müellifin, halkın duygularını coşturma ve İslâm’la bütünleşmelerini sağlama amacıyla olayları hikâyeleştirme metoduna başvurduğu görülmektedir. Rivayetin sahliliği veya zayıflığı konusunda herhangi bir beyanda bulunmayan Şukrâtisî, kasidenin amacına uygun bir şekilde duyguya ağırlık vermiştir. Ancak bu tür mucize anlatılarını değerlendirirken tarihsel bağlam ve kaynak tenkidi yapılması gerektiği unutulmamalıdır.

⁷⁸⁴ eş-Şukrâtisî, *el-Kasîde*, 3; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 18/347.

⁷⁸⁵ eş-Şukrâtisî, *el-Kasîde*, 3; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 18/347.

⁷⁸⁶ eş-Şukrâtisî, *el-Kasîde*, 4; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 18/348.

Şukrâtîsî'nin kasidesinde yer verdiği bir diğer önemli konu Hz. Peygamber'in miraca yükselmesidir. Hz. Peygamber'in mucizelerinden bahsetmeye devam eden müellif, Hz. Peygamber'in yağmur duası ve akabinde yağın bereketli yağmuru, Hz. Peygamber'in parmaklarının suyu bereketlendirmesi, yemeğin bereketlenip yüzlerce insanı doyurması, vahyin belâgat ustalarını aciz bırakması gibi konuları zikretmiştir.⁷⁸⁷ Ardından mütenebbi Müseylime'nin vahyin karşısında acizliğinden ve elinin değdiği her şeyi kuruttuğundan bahsetmiştir. Hübel putundan yardım isteyen müşriklerin Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı tutumlarına ve eziyetlerine değinmiş, özellikle Bilâl-i Habeşî'nin uğradığı zulmü detaylı bir şekilde aktarmış ve bu eziyetler karşısında Müslümanların dik duruşuna temas etmiştir.⁷⁸⁸ Bedir Savaşı'nda öldürülen müşrik liderlerin hazin sonlarını detaylı bir şekilde tasvir eden müellif,⁷⁸⁹ Mekke'nin fethi sırasında Hz. Peygamber'in bağışlayıcı bir tavır takınmasının altını çizmiş, yapılan eziyetler karşısında bile Hz. Peygamber özelinde bütün Müslümanların merhametli tavrılarına dikkat çekmiştir.⁷⁹⁰

Şukrâtîsî, Ebû Cehîl (ö. 2/624), Utbe b. Rebîa (ö. 2/624), Ukbe b. Ebû Muayt (ö. 2/624) ile ilgili tasvirler yaptıktan sonra Hz. Peygamber'in nurunu, vakarını ve teslimiyetini betimleyen beyitlere yer vermiştir.⁷⁹¹

“O, yaratılmışların en faziletlisi, ahlâk bakımından en temiz olanıydı;

Ve hataya düşenlere karşı en çok bağışlama göstereniydi insanların.

Onun huşûsuna bir vakar eşlik ederdi;

*Ki bu vakar, süslenmiş bir gelinin yüzündeki mahcubiyetten bile daha latifti.”*⁷⁹²

Kasidenin devamında müellif, Hz. Peygamber'in insanoğlu içerisinde en üstün, en cömert, en şerefli kimse olduğunu ve Makâm-ı Mahmud mertebesinde bulunan Hz. Peygamber'in kıyamet günü insanlara şefaate edeceğini ifade etmiştir.⁷⁹³ Şukrâtîsî kasidenin sonuç bölümünde ise kaside boyunca anlattığı Hz. Peygamber'in mucizeleri ve ahlakını özetleyerek, okuyucuda derin bir saygı uyandırmış ve Hz. Peygamber'e salât ve selâmla

⁷⁸⁷“Yedi kat göğü aşarak yükseldin, İlahi yakınlık makamına (sidretü'l-müntehâ) eriştin; O şerefli makamda yüce bir duruşla dikildin” “... ” eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 5; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/349-350.

⁷⁸⁸eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 5-6; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/350-351.

⁷⁸⁹eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 7-8; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/353-354.

⁷⁹⁰eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 6-7; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/355.

⁷⁹¹eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 9; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/357.

⁷⁹²eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 9; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/357.

⁷⁹³eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 10; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/358.

kasideyi bitirmiştir. Baştaki hamdele ile sondaki salavât arasında bir denge kurarak ilerleyen müellif metni dinî bir çerçeveye oturtmuştur.⁷⁹⁴

Görüldüğü üzere müellif, geleneksel siyer kaynaklarındaki bilgi birikimini özümsemiş, fakat bunları kronolojik bir anlatı yerine tematik ve sembolik bir yapı içerisinde sunmuştur. Bu da onun siyer yazıcılığının salt tarihî bir kayıt tutma değil, aynı zamanda duygusal, metafizik ve edebî bir anlatı kurma yönünde olduğunu göstermektedir.

Şukrâtîsî'nin *Kasîdetü'l-Lâmiyye*'si Bûsîrî'den yaklaşık iki asır önce yazılmıştır. Döneminin standartlarını aşan bu kaside Mağrib'den Meşrik'e uzanan geniş bir coğrafyada okunagelmıştır. Birçok müellifi etkileyen⁷⁹⁵ bu kasidenin özellikle Bûsîrî'nin "*Kasîdetü'l-Bürde*" ve "*Hemziyye*" eserleri üzerinde ciddi etkisi olduğu üzerinde durulmuştur.⁷⁹⁶ *Kasîdetü'l-Bürde*'nin, vezin, üslup ve muhteva bakımından *Kasîdetü'l-Lâmiyye*'nin bir devamı niteliğinde olduğu da düşünülmektedir.⁷⁹⁷

Birçok ilim adamı *Kasîdetü'l-Lâmiyye*'yi şerh ederek nesilden nesile aktarılmasını sağlamıştır. Ebü'l-Hasan b. Abdurrahman b. Azîme el-İşbîlî'nin (ö. 543) kasideye bir şerh yazdığı rivayet edilmiştir. Ebû İshâk İbrahim b. Yusuf b. Abdilmelik b. Abdullah b. Salim b. Abdilmelik b. Avâne'nin üç ciltlik bir şerh yazdığı, İbnü's-Şebbât el-Mısîrî et-Tûzerî'nin (ö. 681) büyük, orta ve küçük olmak üzere üç ayrı şerh yazdığı aktarılmıştır. Faslı âlim İbn Gâzî el-Miknâsî'nin (ö. 910) on ciltlik uzun bir şerh yazdığı aktarılrken, Bedreddîn b. Cemâ'a el-Kinânî el-Hamevî'nin (ö. 733) eseri tek cilt olarak şerh ettiği ifade edilmiştir. Şeyh Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir İbn Merzûk et-Tilimsânî (ö. 842) *el-Mefâtîhu'l-Kartâsiyye fî Şerhi'l-Kasîdeti's-Şukrâtisiyye*; Muhammed b. Hamîd b. Osman b. Ebû Bekir et-Tevâtî (ö. 1160) *ed-Durû'u'l-Fâsiyye fî Halli Elfâzi's-Şukrâtisiyye* adlı şerhler kaleme almışlardır. Ebû Hâmid Muhammed el-Arabî b. Yûsuf el-Fâsî'nin (ö. 1052) bir şerhi olduğu aktarılmıştır.⁷⁹⁸ Son olarak Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh el-Mânûzî es-Sûsî el-Cezûlî el-Hudaykî'nin (ö. 1189/1775) *Şerhu's-Şukrâtisiyye adlı şerhi*⁷⁹⁹ ve Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm

⁷⁹⁴ eş-Şukrâtîsî, *el-Kasîde*, 10; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/359.

⁷⁹⁵ Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 95.

⁷⁹⁶ Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 122-123; Yesif, *el-Musannefât*, 1/197.

⁷⁹⁷ Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 5, 127-130.

⁷⁹⁸ Bûleblâh, *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye*, 135-138; Yesif, *el-Musannefât*, 1/201-211.

⁷⁹⁹ Ahmet Özel, "Hudaykî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/564.

el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Makâsîdû's-seniyye fî şerhi'l- asâ'idi'n-nebeviyye* adlı şerhleri zikredilebilir.⁸⁰⁰

Netice olarak Şukrâtîsî'nin bu kasidesinin, Arap-İslâm edebiyatında hem içerik hem de üslup açısından öncü bir metin olduğu söylenebilir. Klasik manada bir siyer metni niteliği taşımadığı için kasidede bir sened zinciri bulunmamaktadır. Dolayısıyla şiirde yer alan bilgilerin kaynağını tespit etmek de mümkün değildir. Ancak eser zaten bu yönüyle değil, edebi ve lirik özellikleriyle beğenilmiş ve Mağrib siyer kültüründe kendine yer bulmuştur.

Mağribli âlimler, Doğu'daki çağdaşları kadar tanınmasa da bu kaside gibi şaheserler, Mağrib'in ilmî ve kültürel zenginliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber sevgisini ve İslâm davasına bağlılığını tarih boyunca fiilen kanıtlamış olan Mağrib coğrafyasının, Şukrâtîsî ve Bûsîrî gibi nebevî medih edebiyatının iki öncü ismini yetiştirmiş olması da ayrıca dikkat çekmektedir.

2.2.5. Ebü'l-Hasan el-Mücâşîf el-Kayrevânî (ö. 479/1086)

Ebü'l-Hasan Ali b. Faddâl el-Mücâşîf el-Kayrevânî, 5./11. yüzyılın önde gelen Arap dili âlimlerinden olup çok yönlü bir ilim adamıdır. Meşhur şair Ferezdâk'ın soyundan geldiği için Ferezdâkî nisbesiyle de anılmıştır.⁸⁰¹ Kaynaklarda doğum tarihi kesin olarak belirtilmeyen Mücâşîf'nin hayatı ve ilmî serüveni, dönemin entelektüel coğrafyasını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Mücâşîf'nin doğum yeri hakkında iki farklı görüş olmakla birlikte, onun Bahreyn Hecer'de⁸⁰² değil de Mağrib'in önemli ilim merkezlerinden biri olan Kayrevân'da doğup büyüdüğü çok daha isabetli görülmüştür.⁸⁰³

Kaynaklarda eğitim serüveni ve ilk gençlik dönemi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, söz konusu kaynakların daha çok Mücâşîf'nin seyahatleri ve öğrenci yetiştirmesi gibi yetişkinlik dönemindeki faaliyetlerine odaklandığı görülmektedir. İbn Faddâl'ın şöhreti, ancak ilimde derinleşmesi, ders halkaları kurması ve

⁸⁰⁰Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/235.

⁸⁰¹ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/319.

⁸⁰²Hecer'de doğduğuna dair rivayetler için bk. ez-Zehebî, *Târîh*, 32/271; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/425; et-Tarhûnî, *et-Tefsîr*, 1/429.

⁸⁰³Ebü'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb el-Memmâtî, *Letâ'ifü'z-Zahîre* (bk.yk., ts.), 66; Ebû Abdullâh Şihâbüddîn b. Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414–1993), 4/1834; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/319; Allâl Abdülkâdir Abdüsselâm Bendâviş, *et-Tesâülâtü't-tefsiriyye ve ecvibetihe's-seniyye fî'n-nüketi'l-Kurâniyye li İmâm Ali b. Faddâl el-Mücâşî'î el-Kayrevânî (t. 479)* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Davet ve Usulî'd-Dîn Fakültesi, 1441–2020), 4264.

dönemin önde gelen âlimleriyle ilmî münasebetler geliştirmesiyle başlamıştır. Özellikle yetiştirdiği seçkin öğrenciler ve telif ettiği eserler, onun şöhretinin yayılmasında etkili olmuştur.⁸⁰⁴

Hayatı hakkında oldukça sınırlı bilgiye ulaşılabilen Mücâşiî'nin eğitim hayatına Kayrevân'da başladığı tahmin edilmektedir. Birçok âlimin rahle-i tedrisinden geçtiği düşünülen Mücâşiî'nin üç önemli hocası tespit edilmiştir. Bunlar; İmâm Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî,⁸⁰⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Velîd el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 448/1056) ve Ebû'l-Hasan el-Hüfî'dir (ö. 430/1038).⁸⁰⁶ Mücâşiî'nin Kurtuba'da Mekkî b. Ebû Tâlib'in evinde ondan ders almış olması, onun yalnızca Kayrevân'la sınırlı kalmayıp ilim tahsili amacıyla çeşitli İslâm beldelerine seyahatler gerçekleştirdiğini göstermektedir. Bu seyahatler bazen doğuya bazen de batıya gitmek suretiyle gerçekleşmiştir.⁸⁰⁷ Kayrevân'daki siyasî karışıklıklar ise eğitimi tamamladıktan sonra onu bu şehirden ayrılmaya mecbur bırakmıştır. Özellikle Benî Hilâl'in bölgeyi işgali, Mücâşiî'nin buradan ayrılmasında etkili olmuştur. Bu göçü sonucunda, İslâm dünyasının doğu sınırlarından biri olan Gazne'ye kadar uzanmıştır.⁸⁰⁸ Bu uzun yolculuğu esnasında müellif Mısır, Şam, Irak, İran, Nişâbur ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerine uğramıştır.⁸⁰⁹

Mücâşiî'nin sahip olduğu şöhret, imamlık mertebesi ve ilimdeki öncü konumu, dönemin seçkin âlimlerinden istifade etmek isteyen öğrencilerin ona yönelmesine vesile olmuştur. Öğrencileri arasında fakihler, muhaddis ve hafızlar, tarihçiler ve fasih dil bilimcileri gibi çeşitli ilim dallarında uzmanlaşmış şahsiyetler bulunmaktadır. İbnü's-Şecerî (ö. 542),⁸¹⁰ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478),⁸¹¹ Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-35),⁸¹² Ebû Mansûr eş-Şehhî (ö. 487/1094), Ebû İshâk el-Gazzî (ö. 524/1129-30),⁸¹³ et-Tuyûrî el-Mübârek b. Abdilcebbâr (ö. 500/1106-1107), es-Saktî Ebû'l-Berekât Hibetullah b. el-

⁸⁰⁴Bendâviş, *et-Tesâülâtî't-tefsiriyye*, 4265.

⁸⁰⁵et-Tarhûnî, *et-Tefsîr*, 1/429.

⁸⁰⁶Bendâviş, *et-Tesâülâtî't-tefsiriyye*, 4267-4268.

⁸⁰⁷Bendâviş, *et-Tesâülâtî't-tefsiriyye*, 4265.

⁸⁰⁸Ebû Abdullâh İmâdüddîn Muhammed b. Safiyyiddîn Muhammed el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-ʿasr* (bk.yk., ts.), 2/874; Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâʿ*, 4/1834; ez-Zehebî, *Siyer*, 14/50.

⁸⁰⁹Bendâviş, *et-Tesâülâtî't-tefsiriyye*, 4266; Anonim, *el-Muhtasar min kitâbi's-siyâk li tarîhî Nisâbûr*, thk. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî (Tahran: Mîrâsu Mektûb, 1384-1964), 313.

⁸¹⁰Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâʿ*, 6/2775.

⁸¹¹İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, 2/300.

⁸¹²ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/426.

⁸¹³ez-Zehebî, *Târîh*, 32/167.

Mübârek b. Mûsâ, İbn Cevâmerd Muhammed b. Ahmed eş-Şîrâzî,⁸¹⁴ ez-Zühî Şücâ' b. Fâris b. Hüseyin b. Ğarîb (ö. 505),⁸¹⁵ el-Bekrî Ebû Muhammed Abdullah b. Ömer b. el-Hüseyn eş-Şerîf (ö. 470/1077-78 sonrası), el-Harîrî el-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî (ö. 516/1122),⁸¹⁶ Sâid b. Siyâr el-İshâkî (ö. 5./11. yy sonları),⁸¹⁷ el-Umrânî Sâlim b. Muhammed b. Mansûr (ö. 5./11. yy) Mücâşîî'nin ilim halkasına dâhil olan öğrencileri arasında yer almaktadır.⁸¹⁸

Öğrencisi Abdülğâfir b. İsmâil el-Fârisî'nin aktardığına göre, Mücâşîî Nîşâbur'a ilk kez 460'lı yılların başlarında, yani yaklaşık 1068 tarihinde gelmiştir. Gazne'ye vardığında, burada dönemin devlet erkânı tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış, onlardan gelen talepler doğrultusunda çeşitli ilmî eserler kaleme almıştır. 470 yılı civarında (1077-78), tekrar Nîşâbur'a dönmüş, hayatının sonlarına doğru ise Bağdat'a gitmiştir. Bu şehirde dönemin önemli devlet adamlarından Nizâmülmülk'ün himayesine mazhar olmuş, onun teşvik ve desteğiyle burada nahiv ve lugat dersleri vermiştir. Aynı zamanda, Mağribli hocalarından aldığı hadisleri de rivayet etmiştir.⁸¹⁹

Mücâşîî, yalnızca nahiv ve tefsir alanlarında derin bilgiye sahip olmakla kalmamış, aynı zamanda Arap şiiri, kıraat, siyer ve tarih gibi birçok farklı ilim dalıyla da ilgilenmiş çok yönlü bir âlimdir. Bu geniş ilmî yelpazesi ve özellikle Arap dili konusundaki yüksek derecede yetkinliği, dönemin önde gelen âlimlerinden biri olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî tarafından da takdir edilmiştir.⁸²⁰ Nahiv alanında Basra ekolüne mensup olduğu bilinmektedir; ancak bu ekole bağlılığını katı ve mutlak bir biçimde sürdürmemiş, diğer görüşlere de açık olduğunu göstermiştir. Mücâşîî'nin hadis ilmiyle de meşgul olduğu bilinmektedir. Ancak bu alandaki çabaları, diğer ilmî sahalardaki başarı düzeyine ulaşamamıştır. Özellikle Mağrib bölgesinden derlediği hadisleri Bağdat'ta rivayet etmiş olsa da, bu rivayetlerin sened yönünden zayıf bulunması onun hadisçilik yönünün sınırlı kaldığını göstermektedir.⁸²¹

⁸¹⁴Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2387.

⁸¹⁵Ebû Abdullâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bağdâdî İbnü'n-Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 20/63.

⁸¹⁶ez-Zehebî, *Siyer*, 14/338.

⁸¹⁷Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1836.

⁸¹⁸Bendâvîş, *et-Tesâülâtî't-tefsiriyye*, 4268-4272.

⁸¹⁹el-Memmâtî, *Letâ'ifü'z-Zahîre*, 66; İbnü'l-Kıfî, *İnbâh*, 2/299; Anonim, *el-Muhtasar*, 313.

⁸²⁰Anonim, *el-Muhtasar*, 313.

⁸²¹et-Tarhûnî, *et-Tefsîr*, 1/429.

Ebü'l-Hasan el-Mücâşîî'nin mensup olduğu fıkıh mezhebine dair kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, kendisinin herhangi bir mezhebe bağlı kaldığına dair bir kayıt da yoktur. Bu durum, birçok âlimin aksine, onun fıkıhla yoğun bir şekilde meşgul olmadığını gösterebilir. Doğum yeri olan Kayrevân, Malikî mezhebinin yaygın olduğu bir bölge olmasına rağmen, Malikî biyografi yazarlarından hiçbiri onun bu mezheple ilişkisine değinmemiştir. Bu da onun fıkıh alanında derinleşmediğine işaret sayılmıştır. Mücâşîî'nin mezhep aidiyeti hakkında bazı âlimler farklı görüşler ileri sürmüştür. Süyûtî ve Dâvûdî gibi âlimler, Mücâşîî'nin Hanbelî mezhebine mensup olduğunu ve Şâfiîler hakkında tenkitlerde bulunduğunu belirtmiştir.⁸²² Ancak bu iddiaların kaynağında, Yâkût'un *Mu'cemü'l-üdebâ'* adlı eserinde yer alan bilgilerin yanlış anlaşılması yatıyor olabilir.⁸²³ Buna karşılık İsmâil Paşa el-Bağdâdî, el-Mücâşîî'nin Mâlikî mezhebine bağlı olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.⁸²⁴ Kuzey Afrika coğrafyasında onun yaşadığı dönemde Mâlikîliğin en yaygın mezhep olması İsmâil Paşa el-Bağdâdî'nin bu yorumu yapmasında etkili olmuş olabilir.

Çok yönlü bir âlim olan Mücâşîî'nin tefsir, Arap dili, târîh ve tabakât gibi alanlarda eserleri bulunmaktadır.⁸²⁵ Mücâşîî, 22 Rebûlevvel 479 (7 Temmuz 1086) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbüebrez Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁸²⁶

2.2.5.1. es-Sîre

Tarihçi ve siyer âlimi kabul edilen müellifin *es-Sîre* adında bir siyer eserinin olduğu rivayet edilmiştir.⁸²⁷ Ancak Mücâşîî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda bu eser yer almamaktadır. Sadece İbnü'l-Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* adlı eserinde Mücâşîî'nin *es-Sîre* kitabından söz edilmektedir. Eserde, Câmi'u'l-ulûm şeklinde meşhur olan Ali b. Hüseyin ed-Darîr'in, Ferezdâk'a ait olan, “Artık o Hâlid'in aslan olduğu Horasan değildir, Zira o zamanlar emirin kılıcı olarak hizmet ediyordu” şeklinde tercüme edilen beyitinin anlamı için araştırma yaptığından bahsedilmiştir. Horasanlı âlimlerin bu

⁸²²ez-Zehebî, *Târîh*, 32/272; Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* (Kahire: Matbuatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1952), 2/455.

⁸²³Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1837-1838.

⁸²⁴Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (İstanbul: Vekâleti'l-Meârif bi İstanbul, 1951), 1/693.

⁸²⁵Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1835; ez-Zehebî, *Târîh*, 32/271-272.

⁸²⁶el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, 2/874; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1835.

⁸²⁷İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, 2/248.

beyit için birer şerh kaleme aldıkları zikredilmiş ve nahivcilerin beytin manası ve i‘rabi hakkında ihtilafa düştüklerine temas edilmiştir. Tam bu sırada ed-Darîr, İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) *el-Hasâis* isimli eserinde, Mücâşî’ nin ise *es-Sîre* isimli eserinde bu beyiti zikrettiklerinden bahsetmiştir.⁸²⁸ Her ne kadar yapılan araştırmalar neticesinde bu esere ulaşılmasa da tarihçi bir kimliği olan Mücâşî’ nin *es-Sîre* adında bir eser telif etmiş olması mümkündür. Hatta müellifin *es-Sîre* eseri, otuz ciltten meydana geldiği ifade edilen *ed-Düvel fi’t-târîh*⁸²⁹ eserinin bir parçası da olabilir. Dolayısıyla Mağrib siyer kültürüne katkısı muhtemel olan bu müellifin ismine de böyle bir çalışmada yer verilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

2.2.6. Ebü’r-Rebî‘ Süleyman b. Seb‘ es-Sebtî (ö. 520/1126)

Tam adı Ebü’r-Rebî‘ Süleyman b. Seb‘ es-Sebtî el-Âcemîsî (Âcîsî) olan müellifin en meşhur lakabı el-Hatîb’dir. Ortaçağ İslâm dünyasında yaşamış bu âlim hakkında oldukça sınırlı bilgi bulunmaktadır. İbn Seb‘, Fas’ın Sebte şehrinde dünyaya gelmiştir.⁸³⁰ Doğum tarihi bilinmemekle birlikte kaynaklarda onun ömrünün uzun olduğu aktarılmıştır. Müellifin 520/1126 yılında vefat ettiği dikkate alındığında, hicrî 5. yüzyılın ortalarına doğru dünyaya gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu tahmini destekleyen bazı ipuçları mevcuttur. Şöyle ki, İbn Seb‘’in *Şifâ’ü’s-sudûr* eserinin mukaddimesinde, bu eseri oluşturmak için yaklaşık otuz yıl harcadığını ifade ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Âlimlerin genellikle kırklı yaşlarda eser telif etmeye başladıkları düşünüldüğünde, doğum tarihi konusunda yapılan yorumun isabetli olma ihtimali mevcuttur. İbn Seb‘ Sebte’de yetişmiş ve eğitim serüvenine burada devam etmiştir.⁸³¹

Müellif, Tâcü’l-İslâm, eş-Şeyh, el-Fakih, el-Hatîb, el-Muhaddis, el-Hafız gibi sıfatlarla anılmıştır. Kendisinden nakilde bulunan kaynaklar, bilhassa Meşrik menşeli olanlar, ona “eş-Şeyh el-İmâm” şeklinde atıfta bulunmuşlardır. İsmi daima hürmet ve tâzim ifadeleriyle birlikte zikredilen İbn Seb‘’in ilmî otoritesinin sadece Mağrib’le sınırlı kalmayıp, İslâm

⁸²⁸İbnü’l-Kıftî, *İnbâh*, 2/248; Mustafa Altundağ, *Ali b. Faddâl el-Mücâşî’ nin “Nuketü Me’âni’l-Kurân” İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994), 114.

⁸²⁹ez-Zehabî, *Târîh*, 32/272.

⁸³⁰Seyyid Ahmed Arâb, “Akdemu âlimi Mağribiyyîn vasalnâ turâsehu: Ebü’r-Rebî‘ Süleymân İbnü’s-Seb‘ es-Sebtî-1-” (Erişim 28 Mayıs 2026).

⁸³¹es-Sürremerrî, *Hasâ’isu*, 580-581.

dünyasının diğer bölgelerinde de tanınması, bu açıdan ayrıca önem arz etmektedir.⁸³²

İbn Seb‘‘in Sebte‘nin aşağısında yer alan Câmi‘ü’t-Tebbânîn adlı caminin avlusuna defnedildiği nakledilmektedir.⁸³³

Ebü‘r-Rebî‘ Süleyman b. Seb‘‘in hayatı ile ilgili muğlaklık eserleri için de geçerlidir. Telif ettiği kitapların bir kısmının sadece isimlerine ulaşılmıştır. Farsça olarak kaleme aldığı *Behcetü’l-envâr min hakîkati’l-esrâr* adlı eserinin vaaz ve irşad konularını içerdiği belirtilmiştir. Bunun dışında *Zü‘r-Riyâd fî tercemeti’l-Behce* ve *Nüzhetü’l-kulûbi’l-murâd min Zü‘r-Riyâd* eserlerinin mevcut olduğu aktarılmıştır.⁸³⁴

2.2.6.1. Şifâ‘ü’s-sudûr fî a‘lâmi nübüvveti’r-Resûl ve hasâ‘isihî

Müellifin özellikle hadis ilmi ve Hz. Peygamber’in hasâisi alanında eser veren erken dönem Faslı âlimlerden biri olduğu belirtilmektedir.⁸³⁵ İslâm tarihi ve siyer alanında çok önemli iki eseri telif eden İbn Seb‘‘in en meşhur eseri on beş ciltten oluştuğu belirtilen “*Şifâ‘ü’s-sudûr fî a‘lâmi nübüvveti’r-Resûl ve hasâ‘isihî*” veya “*Şifâ‘ü’s-sudûr fî idâhi’l-beyân an keşfi hakâiku’l-bürhân a‘lâmi nübüvveti’r-Resûl aleyhi’s-salâtu ve’s-selâm*” olarak adlandırılan eseridir.⁸³⁶ Eserin çok meşhur olması nedeniyle İbn Seb‘, “Sâhibu Şifâ‘ü’s-sudûr” olarak anılmıştır.⁸³⁷ Bu eserin, hadis ve siyer alanında ansiklopedik bir çalışma olduğu, çeşitli ilim dallarından ve edebî türlerden derlemeler içerdiği aktarılmaktadır. Müellifin bu eseri telif etmek için yaklaşık otuz yıl harcadığı kaydedilmiştir.⁸³⁸ Ne yazık ki on beş ciltlik bu eserin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Sadece 100 civarında sayfanın el yazması olarak mevcut olduğu, bu sayfaların bir kısmının da sayfa bütünlüğünü koruyamadığı aktarılmıştır.⁸³⁹

Şifâ‘ü’s-sudûr’un ilk cildinin on bir bölümden meydana geldiği söylenmiştir. İlk

⁸³²Muhammed b. Kâsım es-Sebtî, *İhtisâru’l-ahbâr*, thk. Abdülvehhab b. Mansur (Rabat, 1403–1983), 22; Muhammed Nasırüddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’d-daîfe ve’l-mevdûa* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1992), 14/197; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-‘ârifîn*, 1/401.

⁸³³es-Sebtî, *İhtisâru’l-ahbâr*, 22; es-Sürremerrî, *Hasâ‘isu*, 581; Yesif, *el-Musannefât*, 1/276.

⁸³⁴Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-‘ârifîn*, 1/401; Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu‘cemu’t-târîhi’t-türâsi’l-İslâmî fî mektebâti’l-âlemi’l-mahtûât ve’l-matbûât* (Kayseri: Dâru’l-Akabe, 2001), 2/1224.

⁸³⁵es-Sürremerrî, *Hasâ‘isu*, 687.

⁸³⁶Anonim, *Hizânetü’t-türâs*, 76/34; Uçar, *Delâil Edebiyatı*, 137.

⁸³⁷Ebü Zekeriyâ Muhyiddîn Ahmed b. İbrâhîm ed-Dımaşkî İbnü’n-Nehhâs, *Meşâri‘u’l-eşvâk ilâ mesâri‘i’l-‘uşşâk ve müsrü’l-ğarâm ilâ dâri’s-selâm*, thk. İdris Muhammed Ali, Muhammed Hâlid el-İstânbûlî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1423–2002), 777.

⁸³⁸es-Sürremerrî, *Hasâ‘isu*, 581.

⁸³⁹Karabulut - Karabulut, *Mu‘cemu’t-târîh*, 1/1224.

bölümde Kur'an'ın mucize oluşunun üzerinde durulduğu, fesahat ve belagatının açıklandığı belirtilmiştir. İkinci bölümde Hz. Peygamber'in yaratılışının başlangıcından bahsedilmiş, herşeyden evvel Hz. Peygamber'in nurunun yaratıldığı rivayetiyle nur-u Muhammedî düşüncesine yer verildiği aktarılmıştır. Ardından Hz. Peygamber'in babasının öldürülmek istendiği zikredilmiş ve Hz. Peygamber'in çocukluğu döneminde Rahip Bahira diyaloguna yer verilmiştir. Eser ile ilgili bilgi veren bu kaynakta eserin üçüncü bölümü hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı zikredilmektedir. İkinci bölümden hemen sonra dördüncü bölüme geçilmiş bu bölümde de Hz. Peygamber ile Hz. Hatice'nin evliliği bahsinin ele alındığı ifade edilmiştir.⁸⁴⁰ Beşinci bölümde Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi hayatı hakkında bilgi verilmiş, altıncı bölüme Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Müslüman olma rivayetleri ile başlanmış, devamında Hz. Osman ve bir grup Hazreclinin Müslüman oluşundan bahsedildiği yer almaktadır. Burada İbn Seb'in sünnî kaynaklarda yer alan hulefâ-yi râşidîn sıralamasına riayet ettiği dikkat çekmektedir. Kureyşlilerin Dâru'n-Nedve'de toplanarak Hz. Peygamber'i öldürme planları yaptıkları anlatılmış, Hz. Peygamber'in Sevr Mağarası'na sığınması üzerinde durulmuştur. Yedinci bölümde Hudeybiye Antlaşması'nın yer aldığı, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu bölümlerde cinlerin kâhinlerin ve putların Hz. Peygamber'in nübüvvetine dair haberlerine yer verildiği ifade edilmiştir.⁸⁴¹ Bu cildin son bölümü olan on birinci bölümde ise Hz. Peygamber'in süt emme dönemi ve sütannesi anlatılmış daha sonra sütten kesilme sürecine temas edildiği belirtilmiştir. 2 ila 14. ciltler hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan eserin on beşinci ve son cildinin Hz. Peygamber'in ümmetinin faziletleri, sahabenin faziletleri ve Hz. Peygamber'e hakaret edenlerin cezası bölümlerinin bulunduğu ifade edilmiştir.⁸⁴²

Şifâ'ü's-sudûr'unbüyük bir kısmının kayıp olması, günümüze gelen el yazması sayfaların ise elimizde mevcut olmaması nedeniyle⁸⁴³ muhtevası hakkında bilgi sahibi olmak için bir kaynak taraması yapılmıştır. Ulaşılan rivayetler aşağıda zikredilmiş ve bu doğrultuda eserin içeriği ile ilgili yorumlar yapılmıştır.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbnü'n-Nehhâs ed-Dımaşkî (ö. 814/1411)

⁸⁴⁰ Seyyid Ahmed Arâb, "Akdemu âlimi Mağribiyyîn vasalnâ turâsehu: Ebü'r-Rebî' Süleymân İbnü's-Seb' es-Sebtî-2-" (Erişim 28 Mayıs 2026).

⁸⁴¹ Arâb, "İbnü's-Seb' es-Sebtî-2-".

⁸⁴² Arâb, "İbnü's-Seb' es-Sebtî-2-".

⁸⁴³ Arâb, "İbnü's-Seb' es-Sebtî-2-".

Meşâri‘u’l-eşvâk adlı eserinde, *Şifâ‘ü’s-sudûr*’un içeriği hakkında bilgi vermiştir. Eserde amellerin faziletlerine dair hadisler, Hz. Peygamber’in nübüvvetine dair deliller, Hz. Peygamber’in özellikleri ve sahâbîlerin faziletleri gibi konuların yer aldığını ifade etmiştir. Ancak İbn Seb‘in hadisleri senetsiz naklettiğini, sahih veya zayıf olduklarına dair herhangi bir değerlendirme yapmadığını belirtmiştir. İbnü’n-Nehhâs, İbn Seb‘in bir konuda önce zayıf hadisleri zikrettiğini, ardından eğer varsa konuyu sahih bir hadisle desteklediğini belirtmiş, müellifin bu şekilde zayıf rivayetlerin asıl mesajın doğruluğuna zarar vermediğine işaret ettiğini söylemiştir.⁸⁴⁴ İbnü’n-Nehhâs cihat etmekle ilgili olan *Meşâri‘u’l-eşvâk* eserinde konuyla ilgili elliden fazla rivayeti *Şifâ‘ü’s-sudûr*’dan alıntı yapmıştır.⁸⁴⁵

İbn Seb‘in *Şifâ‘ü’s-sudûr* eserinde yer aldığı belirtilen bir diğer konu şefaathıdır. Eserde şefaathı hadisiyle ilgili rivayetlerin mevcut olduğu, bu rivayetlerde Hz. Peygamber’in üstün özelliklerinin zikredildiği ifade edilmiştir. Makâm-ı Mahmud ve Livâü’l-hamd’e sahip olması, konuşmasına izin verilenlerin ilki olması, şefaathı edenlerin ilki olması, kabrinden ilk çıkarılacak olması, cennet elbiselerini ilk giyecek olması, Burak’a binenlerin ilki olması, cennet kapısını ilk çalacak olması, âlemlerin Rabbi’ne bakacakların ilki olması, Arş’ın önünde Rabbi’ne secde edecek olması gibi Hz. Peygamber’in hasâisi olarak zikredilen özellikler bunlar arasında yer almaktadır. Müellifin burada Hz. Peygamber’i diğer peygamberlerden daha üstün bir yerde konumlandığı görülmektedir. Dikkat çeken hususlardan birisi de *Şifâ‘ü’s-sudûr* ile ilgili aktarılan rivayetlerde rivayet zincirinin yer almamasıdır.⁸⁴⁶

Yine eserde Hz. Peygamber ile Hz. Ali arasında geçen bir diyalogun yer aldığı aktarılmıştır. Buna göre Hz. Peygamber, Hz. Ali’ye bir yakut taşı vermiş, bu taşın üzerine “La ilahe illallah” yazmasını istemiştir. Hz. Ali emri yerine getirip taşı Hz. Peygamber’e teslim edince, Hz. Peygamber ona “Muhammedün Resûlullah” ibaresini neden eklediğini sormuştur. Hz. Ali ise kendisine emredilenin dışında hiçbir şey yazmadığını ifade etmiştir. O sırada Cebrâil’in gelip Hz. Peygamber’e, “Ey Muhammed! Allah sana diyor ki: Sen bizim ismimizi yazarak bizi sevdiğini gösterdin. Biz de seni sevdiğimiz için ismini onun

⁸⁴⁴ İbnü’n-Nehhâs, *Meşâri‘u’l-eşvâk*, 36; Arâb, “İbnü’s-Seb‘ es-Sebtî-2”.

⁸⁴⁵ İbnü’n-Nehhâs, *Meşâri‘u’l-eşvâk*, 1183.

⁸⁴⁶ es-Sürremerrî, *Hasâ‘isu*, 580-583.

yanına yazdık” dediği anlatılmıştır.⁸⁴⁷ Burada müellif, Hz. Peygamber’in Allah katındaki makamının yüksek olduğuna dikkat çekmiştir.

Nur’u Muhammedî doktrinin temel rivayetlerinden biri olan Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayetinin birbirine yakın iki farklı versiyonun eş-*Şifâü’s-sudûr*’da geçtiği aktarılmaktadır.⁸⁴⁸ Yine bu rivayetlerde Hz. Peygamber’in üstün konumunun altını çizmiştir.

Rivayetleri aktardıktan sonra şunu da belirtmek gerekmektedir ki, İbn Seb’in, *Şifâü’s-sudûr* adlı eserinde sıhhat durumu ve içeriği hakkında tartışmaların olduğu hadislerin bulunduğu dair birçok rivayet mevcuttur.⁸⁴⁹ Zehebî’nin bu eser için “Bu kitap mevzû hadislerle ve zayıf tevillere dolu olup, bu da müellifin tenkit kabiliyetinin zayıflığını gösterir. Nebvî makamın böyle şeylere ihtiyacı yoktur” diyerek eseri ve müellifini ciddi bir şekilde tenkit etmiştir. Ancak Zehebî’nin bu tenkidinin çok aşırı ve kabul edilemez olduğunu ifade eden müellifler de mevcuttur.⁸⁵⁰

Bununla birlikte müellifin *Şifâü’s-sudûr* eserinin kendinden sonraki birçok âlimi etkilediği söylenmektedir. Bir sonraki başlıkta ele alınacak olan Mağribli Kâdî İyâz da bu eserden ve müellifinden etkilenen isimler arasında yer almaktadır. Muhtemelen bu etki sebebiyle Kâdî İyâz kendi eserinin adında “eş-Şifâ” kelimesini kullanmıştır.⁸⁵¹ Ebü’r-Rebî’nin torunu olan Ebû Abdullâh İbn Gâzî’nin,⁸⁵² hem dedesinin hem de Kâdî İyâz’ın öğrencisi olduğu belirtilmiştir. Bu öğrencilik iki büyük âlim arasında bağ oluşturması açısından da önemlidir.⁸⁵³ Hatta Ebû Abdullâh ez-Zehebî, Kâdî İyâz’ın eş-*Şifâ* eserindeki bazı hadisler için, “Bunları İbn Seb’in *es-Şifâü’s-sudûr*’undan almıştır” diyerek tenkit etmiştir.⁸⁵⁴ Yine ileride temas edilecek olan Ebü’l-Abbâs el-Azefî’nin de İbn Seb’den

⁸⁴⁷Ebü’l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ Demîrî, *en-Necmü’l-vehhâc fî nazmi’l-Minhâc* (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1425–2004), 1/259.

⁸⁴⁸Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Makâsıdü’ş-şerî’ati’l-İslâmiyye* (Katar: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1425–2004), 1/355; Abdullah b. Saîd b. Muhammed el-Abbâdî, *Münteha’s-süâl alâ vesâili’l-vusûl ilâ şemâili’r-Resûl* (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1426–2005), 1/77.

⁸⁴⁹Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-İ’lân bi’t-tevbîh li-men zemme ehle’t-târîh*, thk. Sâlim b. Ğutr (Riyad: Dâru’s-Samî’î, 1438–2017), 289; es-Sürremerrî, *Hasâ’isu*, 298.

⁸⁵⁰Muhammed b. Ca’fer el-Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi’s-sünneti’l-müşerrefe*, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî (Mekke: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1421–2000), 106; el-Abbâdî, *Münteha’s-süâl*, 1/77.

⁸⁵¹el-Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi’s-sünneti’l-müşerrefe*, 106; Yesif, *el-Musannefât*, 1/279.

⁸⁵²Meknes’ten dünyaya gelen İbn Gâzî’nin İslâm tarihi ile ilgili herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Kennûn, *en-Nübuğ*, 1/208–209.

⁸⁵³Mahlûf, *Şecere*, 1/235.

⁸⁵⁴el-Abbâdî, *Münteha ’s-süâl alâ vesâili’l-vusûl ilâ şemâili’r-Resûl*, 1/77.

etkilendiği, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) ise *eş-Şifâü's-sudûr*'dan birçok alıntı yaptığı ifade edilmektedir.⁸⁵⁵ Bunun yanı sıra İbn Yusuf eş-Şâmî (ö. 942/1535) ve Zürcânî (ö. 1122/1710) gibi bazı müellifler İbn Seb'î'yi eleştirdikleri ve hatalı rivayetlerine işaret ettikleri belirtilmiştir.⁸⁵⁶

2.2.6.2. el-Muhtasar min hasâ'isi'n-nebî ve mâ hassallâhu bihî dîne sâ'iri'l-beşer

Başlangıçta *Şifâ'ü's-sudûr'a* dâhil olan hasâis bölümü daha sonra müellif tarafından müstakil bir kitap olarak telif edilmiştir. Bu eserin adı ise *el-Muhtasar min hasâ'isi'n-nebî ve mâ hassallâhu bihî dîne sâ'iri'l-beşer*'dir.⁸⁵⁷ Yaptığımız araştırmalar neticesinde bu eserin el yazması nüshasına ulaşılmıştır.

İbn Seb' eserine Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e salât ve selam ile başlamıştır. Müellif, *Şifâ'ü's-sudûr* kitabının içerisinde yer alan Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delilleri, hasâisi, şemâili ve ahlakı gibi bilgileri bir araya getirmek maksadıyla *el-Muhtasar*'ı telif ettiğinden bahsetmiştir. İlk olarak İbn Seb', Allah'ın Hz. Peygamber'i dört aşamada yarattığına dair tasavvufî rivayeti zikretmiştir. Devamında Allah'ın Hz. Âdem'i yarattıktan sonra onun sulbüne Hz. Peygamber'in nurunu ve nübüvvetini yerleştirdiğine dair anlatıya yer vermiştir.⁸⁵⁸ Bütün bunlar müellifin nur-u Muhammedî inancına bakışını göstermesi açısından önemlidir. Nur-u Muhammedî konusunu daha da detaylandıran müellif Hz. Peygamber'in en şerefli tabakadan olduğuna dair rivayetleri eserine alarak yorumlamıştır. Ardından Hz. Yusuf ile Hz. Peygamber'i kıyaslamış, Allah'ın Hz. Yusuf'a iyilik ve güzellik ihsan ettiğini; Hz. Peygamber'e ise şefaât, şecaat, tevazu, Kur'an, kevser havuzu, iyi bir soy, temiz eşler, fasih dil, namaz, Ramazan orucu ve Allah yolunda cihad gibi özellikler ihsan ettiğini beyan etmiştir.⁸⁵⁹ Bu tür rivayetler Hz. Peygamber'in meziyetlerini öne çıkarmak için başvuru olan rivayetlerdir. Müellif de bu rivayetlere sıkça başvurmuştur.

İbn Seb' eserinde, Hz. Peygamber'in Recep ayının ilk cuma günü yani regâib gecesi annesinin rahmine düştüğünü, on iki Rebûlevvel'de ise dünyaya geldiğini zikretmektedir. Hz. Peygamber'in Tevrat'ta geçen Hâmid ve İncil'de geçen Ahmed isimlerinden bahsettikten sonra Âmine bint Vehb'in hamileyken gördüğü rüyayı ele almıştır. Hz. Peygamber'e

⁸⁵⁵ es-Sürremerrî, *Hasâ'isu*, 522.

⁸⁵⁶ eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/349; İbn Âşûr, *Cemheretü makalât*, 1/426.

⁸⁵⁷ Anonim, *Hizânetü't-türâs*, 96/630.

⁸⁵⁸ İbn Seb', *el-Muhtasar*, 2a-3b.

⁸⁵⁹ İbn Seb', *el-Muhtasar*, 5b.

Muhammed adının bu rüya neticesinde verildiği üzerinde durmuş, Âmine'nin doğumunda meydana gelen bazı mucizevi hadiselerden bahsetmiştir.⁸⁶⁰ Müellif, Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği gece bir Yahudi'nin, Mekke'de bir peygamber doğduğunu anladığını, bunu yanında bulunan kişilerle paylaştığını belirtmiş, ardından "*Allah'tan başka ilah yoktur, Musa haktır ve Muhammed haktır*" dediğine dair bir rivayet aktarmıştır.⁸⁶¹

Hz. Peygamber öncesi Mekke'de din ortamını ele alan müellif, içlerinde Varaka b. Nevfel, Zeyd b. Amr (ö. 606) ve Osman b. Huveyris'in de yer aldığı bir grup Kureyşli'nin Hz. İbrahim'in dini olarak nitelenen Hanîfliği benimsediklerinin altını çizmiştir. Bu kimselerin puta tapmadıklarını, içki içmediklerini, Allah'a itaat ettiklerini ve Allah için kurban kestiklerini nakletmiştir.⁸⁶²

İbn Seb', Halime'nin sütanne olma süreci ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Bu konuda ilginç rivayetleri eserine almıştır. Bahsi geçen rivayetin birinde Mekke'de önemli bir çocuğun dünyaya geldiği söylentisinin yayılması üzerine kabile kadınlarının bu çocuğa sütanne olmak için Mekke'ye akın ettikleri anlatılmaktadır. Diğer rivayette Halime'nin sütanne olma sürecinde Benî Sa'd yurdunda kıtlık olduğu ve insanların yiyecek bir şeyler bulmak gayesiyle bir dağa tırmandıkları o sırada Kureyş'e bir nur doğduğu ve onu emzirecek olan kadına müjdelere verildiğine dair sesler duydukları anlatılmıştır. Bu olaylar üzerine kadınların sütanne olmak için Mekke'ye gittikleri belirtilmiştir. Bilinen rivayetlerden farklı olan bu rivayetler müellifin siyer anlayışını yansıtmaya açısından önemlidir.⁸⁶³

Hz. Peygamber'in doğumu ile ilgili tasvirlerde bulunmaya devam eden İbn Seb', Hz. Peygamber'in yün bir kumaşa sarılı olması, süttan beyaz bir teninin olması, yüzünün çok güzel olması ve ondan misk kokusunun yayılması gibi detaylar veren rivayetleri zikretmiştir. Daha önceki rivayetleri de göz önünde bulunduracak olursak İbn Seb''in Hz. Peygamber'in sıradan bir doğumla dünyaya gelmediğini özellikle vurguladığını görebiliriz.⁸⁶⁴

Müellif, Halime'nin, Hz. Peygamber'i alarak Benî Sa'd yurduna döndüğünden bahsetmiş, birkaç yıl sonra Halime'nin Hz. Peygamber ile birlikte Ukaz fuarına gitmesine temas etmiştir. Bahsi geçen bu rivayette Hz. Peygamber'in Ukaz fuarında kaybolması üzerine

⁸⁶⁰İbn Seb', *el-Muhtasar*, 7a-8a.

⁸⁶¹İbn Seb', *el-Muhtasar*, 10a.

⁸⁶²İbn Seb', *el-Muhtasar*, 11b.

⁸⁶³İbn Seb', *el-Muhtasar*, 13a-b.

⁸⁶⁴İbn Seb', *el-Muhtasar*, 14a.

Halime'nin onu bulma çabaları yer almaktadır.⁸⁶⁵ Ardından İbn Seb', Hz. Peygamber'in, *"Ben babam İbrahim'in duası, kardeşim İsa b. Meryem'in müjdesiyim"* rivayeti ile devam etmiş⁸⁶⁶ ve şakk-ı sadr hadisesini detaylı bir şekilde anlatmıştır.

Müellif şakk-ı sadr hadisesinin birbiriyle irtibatlı üç aşamada gerçekleştiğini belirtmektedir. İlk aşama, meleklerin Hz. Peygamber'in göğsünü yarıp iç organlarını dışarı çıkarmaları, bunları karla yıkayıp temizledikten sonra tekrar yerlerine yerleştirmeleri şeklinde tasvir edilmiştir. İkinci aşamada ise farklı bir melek grubunun gelerek önceki meleklerle çekilmelerini emrettikleri ve Hz. Peygamber'in kalbini dışarı çıkararak içerisinden siyah bir parça çıkarıp attıkları anlatılmaktadır. Rivayetin devamında bu meleklerin parlak bir yüzükle Hz. Peygamber'in kalbini mühürledikleri aktarılmaktadır. Bunun neticesinde ise Hz. Peygamber'in kalbinin nur ile dolduğu ve kalbinde bir serinlik hissettiği nakledilmektedir. Son aşamada ise üçüncü melek grubunun gelerek Hz. Peygamber'in ellerini tutup onu ayağa kaldırdığı ardından bu işlemleri yapan bütün meleklerin Hz. Peygamber'i kucakladıkları ve onu alnından öptükleri rivayet edilmiştir. Bu anlatım şekli şakk-ı sadr hadisesinin tasavvufî ve kelmâî literatürdeki en detaylı anlatımlarından birini teşkil etmektedir.⁸⁶⁷

el-Muhtasar'da zikredilen bir diğer rivayet Hz. Peygamber'in amelinin terazide ağır gelmesi ile ilgilidir. Rivayette terazinin bir kefesine Hz. Peygamber'in amelinin konulduğu diğer kefesine ise sırasıyla ümmetinden on, yüz ve bin kişinin amellerinin konulduğu Hz. Peygamber'in kefesinin ağır geldiği, sonunda Hz. Peygamber, bütün ümmetin ameli ile kıyaslanmış ve yine Hz. Peygamber'in kefesi ağır geldiği aktarılmıştır.⁸⁶⁸

Hz. Peygamber'in soyunun zinadan korunduğu onun şerefli atalardan ve temiz annelerden geldiğine dair çeşitli rivayetlere yer vermiştir. Ayrıca Allah'ın Âdemoğulları içerisinde Arapları, Araplar içerisinde Mudar'ı, Mudar içerisinde Kureys'i, Kureys içerisinde Benî Hâşimî, Benî Hâşim içerisinde Hz. Peygamber'i seçtiğine dair hadis rivayetlerini eserine almıştır.⁸⁶⁹ Müellif -Hz. İbrahimden sonraki-diğer bütün peygamberlerin Hz. İshâk soyundan geldiğini Hz. Peygamber'in ise Hz. İsmâil soyundan geldiğini ifade ederek, Hz. İsmâil'in

⁸⁶⁵İbn Seb', *el-Muhtasar*, 16a-b.

⁸⁶⁶İbn Seb', *el-Muhtasar*, 18a.

⁸⁶⁷İbn Seb', *el-Muhtasar*, 18a-b.

⁸⁶⁸İbn Seb', *el-Muhtasar*, 18b.

⁸⁶⁹İbn Seb', *el-Muhtasar*, 19b-21b.

soyunun ahde sadık kaldığının altını çizmektedir.⁸⁷⁰

Hız. Peygamber'in doğumundan önce meydana gelen Fil Vak'ası'nı ele almış, burada klasik anlatıma uygun olarak Abdülmuttalib'in Ebrehe'den korkmadığını ve kendisine ait develerin iade edilmesini istediğini vurgulamıştır.⁸⁷¹ Sonraki sayfalarda İbn Seb', Abdullah b. Abdülmuttalib'de bir nur mevcut olduğunu, Yahudilerin Abdullah'ı öldürmek istediklerini, Âmine'nin babası Vehb'in Abdullah'ı kurtardığına dair bir anlatıya yer vermiştir. Sonrasında Âmine ile Abdullah'ın evliliğinden bahsetmiştir.⁸⁷² Abdullah'ta mevcut olan nurun Âmine hamile kaldığında Âmine'ye geçtiğini ifade etmiştir.⁸⁷³

Bir sonraki babda Hız. Peygamber'in hasâisini ele almıştır. En güzel ahlaka sahip olarak nitelendirilen Hız. Peygamber'in Tevrat'ta geçen sıfatlarının Kur'an'da da geçtiğini ifade etmiştir.⁸⁷⁴ Hız. Peygamber'in fiziksel özellikleri hakkında bilgi veren müellif, onun orta boylu, açık renge yakın bir tene sahip ve insanların en güzel yüzlüsü olarak nitelendirilen biri olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷⁵ Hız. Peygamber'in hasâisi ile ilgili rivayetleri aktarmaya devam eden müellif, bütün insanların akli ile Hız. Peygamber'in akli arasında bir kıyas yapmış, Hız. Peygamber'in akli karşısında bir kum tanesi olarak kalacağını ifade etmiştir.⁸⁷⁶ Yine bu minvalde Muhammed ümmetinden bir adamın hesaba çekildikten sonra cehennemi hakettiği, ismi Muhammed olduğu için Allah'ın onu bağışlayıp cennete gönderdiğine dair bir rivayet yer almaktadır.⁸⁷⁷ Hız. Peygamber'in Allah katında mahlûkatın en şerefli olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷⁸

Müellif, daha önce zikrettiğimiz Şifâu's-Sudûr isimli eserinde naklettiği gibi bu eserinde de Hız. Peygamber'in Hız. Ali'ye üzerinde "Lâ ilâhe illallah" ibaresi bulunan yakuttan bir yüzük yapmasını istediğine dair rivayeti aktarmaktadır. Hız. Ali'nin ise söz konusu yüzüğün üzerine ayrıca "Muhammedün Resûlullâh" ifadesini yazdığı nakledilmektedir. Rivayete göre Hız. Peygamber, kendisinin böyle bir talimatı olmamasına rağmen bu yazıyı

⁸⁷⁰İbn Seb', *el-Muhtasar*, 21b.

⁸⁷¹İbn Seb', *el-Muhtasar*, 25a-b.

⁸⁷²İbn Seb', *el-Muhtasar*, 27a.

⁸⁷³İbn Seb', *el-Muhtasar*, 28a.

⁸⁷⁴İbn Seb', *el-Muhtasar*, 27b.

⁸⁷⁵İbn Seb', *el-Muhtasar*, 32a.

⁸⁷⁶İbn Seb', *el-Muhtasar*, 37b.

⁸⁷⁷İbn Seb', *el-Muhtasar*, 39b.

⁸⁷⁸İbn Seb', *el-Muhtasar*, 41b.

neden eklediğini sormuş; Hz. Ali ise emredilenden başka bir şey yapmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Cebrâil'in indiği ve Allah'ın yüzüğün bu şekilde yazılmasını emrettiğini bildirdiği aktarılmıştır.⁸⁷⁹

Yazar, eserinde İsrâ ve Mirac konularını detaylı bir şekilde ele almıştır. Müşriklerin İsrâ hadisesine tepkilerinden bahsetmiş, Hz. Ebû Bekir'in Sıddîk lakabını almasının altını çizmiştir.⁸⁸⁰ İsrâ mucizesinden sonra Hz. Peygamber'in Burak adlı binekle göğe yükselmesi üzerinde durmuştur. Burada Hz. Peygamber'in semanın her katında şahit olduğu şeyleri aktarmış, buradaki diyaloglara detaylı bir şekilde yer vermiştir.⁸⁸¹ Hz. Peygamber'e salavat getirmenin önemine dair rivayetleri zikrederek konunun önemini vurgulamış ve eserini bu bahisle bitirmiştir.⁸⁸²

İbn Seb'nin Hz. Peygamber'in hasâisi bölümünde “ “ kelime grubunu çok sık tekrarlamak suretiyle rivayetleri zikrettiği görülmektedir.⁸⁸³ Eserinde zaman zaman âyetleri dayanak olarak göstermiştir.⁸⁸⁴ Ayetler dışında kaynak olarak gösterdiği nakiller ise doğrudan Resûlullah'a⁸⁸⁵ ya da Hz. Ebû Bekir,⁸⁸⁶ Abdullah b. Selâm,⁸⁸⁷ İbn Abbâs⁸⁸⁸ ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)⁸⁸⁹ gibi ashab-ı kirama yükseltilmektedir. Klasik dönem siyer eserlerinde görüldüğü gibi İbn Seb' da el-Muhtasar'daki metinleri şiirlerle desteklemiştir.⁸⁹⁰

2.2.7. Kâdî İyâz (ö. 544/1149)

Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, 476/1083 yılında Cebelitârik Boğazı kıyısında yer alan Mağrib'in kadîm şehri Sebte'de doğmuştur.⁸⁹¹ Doğduğu şehir açısından es-Sebtî, yaşadığı coğrafyaya nispetle el-Mağribî, kabilesinden dolayı el-Yahsubî, benimsediği mezhep nedeniyle el-Mâlikî, vefat ettiği yer açısından ise el-Merrâkûşî nisbeleri ile

⁸⁷⁹İbn Seb', *el-Muhtasar*, 42b.

⁸⁸⁰İbn Seb', *el-Muhtasar*, 51a-b.

⁸⁸¹İbn Seb', *el-Muhtasar*, 52a-67b.

⁸⁸²İbn Seb', *el-Muhtasar*, 82a-b.

⁸⁸³İbn Seb', *el-Muhtasar*, 35a-40b.

⁸⁸⁴Bakara/143, Âl-i İmrân/81, Hucurât/13 ve Ahzâb/33,45 âyetleri örnek olarak verilebilir. Bk. İbn Seb', *el-Muhtasar*, 20a-b, 27b, 28b.

⁸⁸⁵İbn Seb', *el-Muhtasar*, 41a, 55b.

⁸⁸⁶İbn Seb', *el-Muhtasar*, 73b, 76a.

⁸⁸⁷İbn Seb', *el-Muhtasar*, 74a.

⁸⁸⁸İbn Seb', *el-Muhtasar*, 72b, 73a.

⁸⁸⁹İbn Seb', *el-Muhtasar*, 72a.

⁸⁹⁰İbn Seb', *el-Muhtasar*, 11a-b, 12a, 19b.

⁸⁹¹Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs*, thk. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Huseynî (Mektebetü'l-Hancî, 1374-1955), 429-430; ez-Zehebi, *Târîh*, 37/198-199.

anılmaktadır. Mağrib'in farklı şehirlerinde kadılık yapan İyâz b. Mûsâ, bu görevi nedeniyle "Kâdî" lakabıyla meşhur olmuştur.⁸⁹²

Endülüs ile Mağrib arasında bir geçiş noktası olan Sebte, stratejik konumu sayesinde hareketli bir ilim merkezi haline gelmiştir. Böyle bir ortamda dünyaya gelen İyâz b. Mûsâ, çocukluğunu ve ilk gençlik yıllarını burada geçirmiş, eğitim hayatına da burada başlamıştır. O dönemde Mağrib'de yaygın olan eğitim-öğretim anlayışına uygun bir eğitim sürecinden geçmiştir. Önce Kur'ân-ı Kerîm eğitimi alarak hâfız olmuş, ardından Arap dili, hadis, kelam ve fıkıh dersleri almıştır.⁸⁹³ Sürekli ilimle meşgul olan Ebû'l-Fazl, otuzlu yaşlara gelince Endülüs'e rihle yapmıştır. Bilindiği kadarıyla bu ilim yolculuğu onun kapsamlı ilk ve tek rihlesi olmuştur. Kâdî İyâz, 507/1113 yılında başlayan bu Endülüs rihlesinde önce Kurtuba'ya, ardından Mürsiye'ye gitmiş, buralarda çeşitli hocalardan ders almıştır.⁸⁹⁴ 508/1114 yılında Sebte'ye döndükten sonra kendisine kadılık görevi verilinceye kadar ilimle meşgul olmaya devam etmiş, eserler telif etmiş ve talebe yetiştirmiştir.⁸⁹⁵

Murâbitlar tarafından 515/1121 yılında Sebte kadılığı görevine getirilen Kâdî İyâz, bu görevi ara vermeden on altı yıl yapmıştır. Birinci Sebte Kadılığı olarak adlandırılan bu zaman diliminde Kâdî İyâz'ın kendisine intikal eden davalarda adil olması ve halkın kendisine gösterdiği hürmet Murâbitların valisi Taşfîn b. Ali'nin dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine Kâdî İyâz, bir nevi terfi kabul edilen Gırnâta kadılığına atanmıştır. Ancak bu kadılık görevi çok kısa sürmüş yaklaşık bir yıl sonra 532/1137 yılında Gırnâta kadılığından azledilmiştir. Her zaman adaletli olması, gerektiğinde Taşfîn b. Ali ve taraftarlarının aleyhine bile kararlar vermesi, azledilmesinin sebebi olarak gösterilmiştir. Memleketine geri dönen Kâdî İyâz, 539/1147 yılında kendisine İkinci Sebte kadılığı görevi verilene kadar yine ilimle meşgul olmaya devam etmiştir.⁸⁹⁶ Bu zaman dilimi aynı zamanda Murâbitlar Devleti'ne karşı

⁸⁹²Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/43; M. Yaşar Kandemir, "Kâdî İyâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/116; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 44-45.

⁸⁹³Abdullâh b. Abdussamed Kennûn, *Kâdî İyâz beyne'l-ilm ve'l-edeb* (Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983), 30; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 15.

⁸⁹⁴el-Beşîr Ali Hamd et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fî ilmeyi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418-1997), 74; Zülal Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 24.

⁸⁹⁵Kandemir, "Kâdî İyâz", 24/116; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 16-17.

⁸⁹⁶İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 3/273; Kandemir, "Kâdî İyâz", 24/116; Gökalp, *Kadı İyâz*, 24; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 17; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 47-48.

Muvahhidlerin bölgede fiilen harekete geçtikleri döneme denk gelmektedir. Kâdî İyâz ve diğer Mâlikî fakihler, Murâbitların Endülüs ve Mağrib’de siyasî ve dinî birliği tesis etmeye çalıştıklarını göz önüne alarak onlara bir vefa borcu hissetmişlerdir. 536/1141 yılında Muvahhid ordusu Sebte’ye hareket edince şehrin savunmasını Kâdî İyâz üstlenmiştir. Birinci Sebte kadılığı döneminde onun şehrin dış tehditlere karşı savunulması konusuyla ilgilenmesi ve bu amaçla şehre sağlam surlar yaptırması Muvahhidlere karşı mücadelenin başında yer almasında etkili olmuştur. Kâdî İyâz 541/1149 yılında Murâbitlar Devleti yıkılana kadar bu görevini yerine getirmiştir. Dolayısıyla o, Murâbitlar’ın son Sebte kadısı olmuştur.⁸⁹⁷

Kâdî İyâz, itikatta Eş’ârî mezhebini,⁸⁹⁸ amelî olarak ise Mâlikî mezhebini⁸⁹⁹ dikkate almıştır. Yaşadığı dönemin önemli Mâlikî fakihlerinden kabul edilen Kâdî İyâz’ın, Mağrib bölgesinde Mâlikîliğin yayılmasında etkili olduğu düşünülmektedir.⁹⁰⁰

Hayatının çok büyük bir dönemini Sebte’de geçiren İyâz b. Mûsâ’nın hocalarını; “Sebte’de Eğitim Aldığı Hocalar”,⁹⁰¹ “Endülüs’te Eğitim Aldığı Hocalar”⁹⁰² ve “Görüşmeden Kendilerinden İcazet Aldığı Hocalar”⁹⁰³ olmak üzere genel olarak üç başlık altında toplamak mümkündür.⁹⁰⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullâh el-Cezîrî (ö. 500/1106),⁹⁰⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Katarî ez-Zübeydî en-Nahvî ö. 501/1107,⁹⁰⁶ Ebû Ali Hasan b. Ali b. Tarîf en-Nahvî et-Tâhertî (ö. 501/1107),⁹⁰⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsâ et-Temîmî

⁸⁹⁷ İnân, *Devletü’l-İslâm fi’l-Endülüs*, 3/273; Kandemir, “Kâdî İyâz”, 24/116; Gökalp, *Kadî İyâz*, 24; Yılmaz, *Kâdî İyâz’ın Kitâbü’ş-Şifâ Adlı Eseri*, 17; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî ‘İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 47-48; Mehmet Emin Demir, *Fethinden Murâbitlar’ın Sonuna Kadar Sebte Şehri (95/714-541/1147)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2025), 130-131.

⁸⁹⁸ et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 148-150; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 47-56.

⁸⁹⁹ et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 151; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 57-66.

⁹⁰⁰ Yılmaz, *Kâdî İyâz’ın Kitâbü’ş-Şifâ Adlı Eseri*, 18.

⁹⁰¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 86.

⁹⁰² Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 98.

⁹⁰³ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 109.

⁹⁰⁴ Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz’ın Hadis Usûlü Anlayışı*, 26-33; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî ‘İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 57-74.

⁹⁰⁵ Kâdî İyâz, Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred’in kaleme aldığı “el-Kâmil fi’l-edeb” kitabını el-Cezîrî ile birlikte okumuştur. Ebû’l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *el-Ğunye: Fihristü Şüyûhi’l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1402-1982), 79; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 95.

⁹⁰⁶ ez-Zübeydî, Arap dili alanında uzmanlaşmış bir âlimdir. Kâdî İyâz, meşhur Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) “el-Mü’tenif fî tekmileti’l-Muhtelif ve’l-mü’telif (el-Mü’telif ve’l-muhtelif)” ile “el-Fakîh ve’l-mütefakkîh” eserlerini ez-Zübeydî ile birlikte okumuştur. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 76-79; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 96; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî ‘İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 58.

⁹⁰⁷ Kâdî İyâz, Tâhertî için “Şehrimizin en meşhur nahiv âlimidir” ifadesini kullanmıştır. Kendisi dil ve edebiyat alanında birçok eseri Tâhertî ile okumuştur. Ebû’l-Kâsım İshâk ez-Zeccâcî’nin (337/949) el-Cümelü’l-kübrâ’sı, el-Müberred’in (285/898) el-Kâmil fi’l-edeb ve el-Müktedâb’ı, Ebû Ali el-Kâfî’inin (356/967) Kitâbu’l-emâlî’si, İbn Kuteybe’nin Kitâbu edebî’l-kâtib’i bu eserlerden bazılarıdır. Kâdî İyâz, hadis ilminin önemli

(ö. 505/1111),⁹⁰⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ca'fer b. Ahmed el-Levâtî (ö. 513/1119)⁹⁰⁹ ve Ebû İmrân Mûsâ b. Abdurrahmân b. Ebû Telîd eş-Şâtûbî (ö. 517/1123)⁹¹⁰ gibi isimler Sebte'de eğitim aldığı hocalar arasında yer almaktadır.

507/1113 yılında Endülüs'e rihle yapan Kâdî İyâz, yaklaşık on üç ay süren⁹¹¹ bu yolculuğu sırasında Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. et-Tağlebî (ö. 508/1114),⁹¹² Ebû'l-Velîd Hişâm b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 509/1115),⁹¹³ Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed es-Sadeffî (ö. 514/1120),⁹¹⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. Attâb b. Muhsin

eserlerinden kabul edilen el-Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin Ma'rifetu ulûmî'l-hadîs ve İbn Fûrek'in (406/1015) Müşkilü'l-hadîs kitaplarını da yine Tâhertî'den dinlemiştir. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 141-142; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 88; Ali Arslan, "Kâdî İyâz ve Endülüs'te Hadis İlmi", *International Journal of Cultural and Social Studies* 2 (2016), 274.

⁹⁰⁸Kâdî İyâz, hocaları hakkında bilgi verdiği el-Ğunye adlı eserine et-Temîmî'nin biyografisine yer vererek başlamıştır. Bu hocası için, "Sebte'nin en önemli hocalarından ve önde gelen fakihlerindendir" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Kâdî İyâz'ın eğitim hayatında et-Temîmî'nin büyük bir önemi bulunmaktadır. İmâm Mâlik'in Müdevvenetü'l-Kübrâ ve el-Muvatta' eserlerini, Buhârî ve Müslîm'in Sahîh'lerini, Ebû Dâvud'un es-Sünen'ini bu hocasıyla okumuştur. Bununla birlikte Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Garîbü'l-hadîs'i, en-Nesâî'nin ed-Duafâ ve'l-metrûkin'i, Ebû Süleymân el-Hattâbî'nin Garîbü'l-hadîs'i, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin Ma'rifetu ulûmî'l-hadîs'i ve İmâm Müslîm'in et-Tabakât'ı gibi daha birçok kitabı da et-Temîmî'den dinlemiştir. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 27-46; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 91; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı*, 26.

⁹⁰⁹İbnü'l-Fâsî olarak meşhur olmuştur. Önemli fıkıh âlimlerindendir. Kâdî İyâz, İmâm Mâlik'in el-Muvatta' adlı eserinin Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetini, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Garîbü'l-hadîs'ini, Kâbîsî'nin el-Mulahhasu'l-Muvatta'sını ve başka birçok eseri el-Levâtî ile birlikte okumuştur. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 119-123; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 86; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı*, 27.

⁹¹⁰eş-Şâtûbî, İbn Abdülberr'in (ö. 463/1071) kitapları dâhil bütün rivayetlerinin icazetini kendi el yazısı ile Kâdî İyâz'a vermiştir. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 195-196; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 59.

⁹¹¹Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 76; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı*, 25.

⁹¹²et-Tağlebî fıkıh ve edebiyat alanlarında meşhur olmuştur. Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden olduğu için yıllarca Kurtuba'da başkadı olarak görev yapmıştır. Kâdî İyâz bu hocasından İmâm Mâlik'in el-Muvattâ eserinin Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetini dinlemiştir. et-Tağlebî'nin Ebû Hâmid el-Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) yazmış olduğu reddiye risalelerinden bazılarını okumuş bazılarını ise dinlemiştir. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 46-47; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 107; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 60-61.

⁹¹³Kurtubâ'nın önemli âlimlerinden olan Hişâm b. Ahmed, İbnü'l-Avvâd ismiyle meşhur olmuştur. Kendisine kadılık teklif edilmiş ancak kabul etmemiştir. Kâdî İyâz, Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) kaleme aldığı Musannef, el-Merâsîl ve et-Teferrüd eserlerini bu hocasıyla birlikte okumuştur. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 217-218; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 108; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 61-62.

⁹¹⁴İbn Sükkere lakabıyla meşhur olan es-Sadeffî aslen Endülüs Sarakusta'lıdır. Yaklaşık on yıl Endülüs dışına çıkarak dönemin ilim merkezlerine rihle yapmış ve birçok âlimden istifade etmiştir. Donanımlı bir âlim olan es-Sadeffî, Mürsiye kadılığı görevine getirilmiştir. Ancak daha sonra kendi isteği ile bu görevden ayrılmış ve vefat edene kadar ilimle meşgul olmaya devam etmiştir. Kâdî İyâz bu hocası için "Karşılaştığımız ilim adamlarının en üstünü" tabirini kullanmıştır. Pek çok eseri es-Sadeffî ile okumuş ve onun icazetini almıştır. Kâdî İyâz, es-Sadeffî'nin hocalarını el-Mu'cem fi şuyûhi İbn Sükkera adlı eserinde bir araya getirdiğini, eserde yaklaşık iki yüz kişinin yer aldığını ifade etmektedir. Ancak bahsi geçen bu eserin günümüze ulaşmış olmadığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. es-Sadeffî, Kâdî İyâz'ı en çok etkileyen hocalarından biridir. Kâdî İyâz; Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh ve et-Târîhu'l-kebir'i, Müslîm'in el-Câmiu's-sahîh'i, et-Tirmizî'nin

el-Cüzâmî (ö. 520/1126),⁹¹⁵ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed İbn Rüşd (ö. 520/1126)⁹¹⁶ ve Ebû Bekir Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)⁹¹⁷ gibi birçok âlimden ders almıştır.

Kâdî İyâz görüşme fırsatı bulamadığı âlimlere özellikle de Meşriqli âlimlere mektup göndererek icazetlerini almayı talep etmiştir. Bazı âlimler de Kâdî İyâz'ın şöhreti ve ilim seviyesi nedeniyle kendisi talep etmeden ona mektupla icazet vermişlerdir. Şevvât, bu hocaların sayısının yirmi dört olduğunu söylemektedir. Bu isimlerin bir kısmına kısaca değinilecektir. Ahmed b. Halife el-Huzaî; Sahîh-i Buhârî'nin icazetini vermiştir. Ahmed b. Saîd el-Lahmî (ö. 510/1116), Ahmed b. Muhammed es-Silefî (ö. 576/1180), Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî (ö. 498/1105), Muhammed b. Habîb el-Enevî (ö. 528/1133) gibi birçok kişi ise bütün rivayetlerinin icazetini Kâdî İyâz'a vermişlerdir.⁹¹⁸

Kâdî İyâz'ın Endülüsi rihlesi öncesinde hoca sıfatıyla bir ders halkasında bulunduğu dair herhangi bir bilgi olmadığından, rihle sonrası öğrenci yetiştirmeye başladığı düşünülmektedir. 508/1114 yılından Sebte kadılığı görevine atandığı 515/1121 yılına kadar geçen sürede hocalık yaptığı ve telif faaliyetlerinde bulunduğu ifade edilmektedir. Ancak bu ders

(ö. 279/892) el-Câmiu's-sahîh ve eş-Şemâilü'n-Nebeviyye'si, el-Kuzâî'nin (ö. 454/1062) Şihâbü'l-ahbâr'ı, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Riyâzetü'l-müte'allimîn ve Kitâbü'l-erba'în eserleri ve bunların dışında daha birçok eseri es-Sadeffî ile birlikte okumuştur. Bununla birlikte Kâdî İyâz, es-Sadeffî'de bulunan el-Câmiu's-sahîh nüshalarında olduğu gibi hocalarından ders aldığı eserleri öğrencilerine okutmak suretiyle birçok eserin Mağrib bölgesinde yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 129-138; Tayyar Altukulaç, "Ebû Ali es-Sadeffî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/93; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 100; Kandemir, "Kâdî İyâz", 24/24/116; Arslan, "Kâdî İyâz ve Endülüste Hadis İlimi", 274; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı*, 29-30.

⁹¹⁵el-Cüzâmî'nin fıkıh ve hadis kimliği ön plana çıksa da çok yönlü bir âlimdir. Kâdî İyâz, Buhârî'nin Câmiu's-sahîh'ini, el-Kâbîsî'nin el-Mulâhhasî'l-muvatta'sını, İmâm Mâlik'in el-Muvatta' eserinin Yahyâ b. Yahyâ el-Endelüsî ve Yahyâ b. Bekîr rivayetlerini, Mekki b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/1045) el-İzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih eserini ve bunlardan başka birçok eseri İbn Attâb el-Cüzâmî ile birlikte okumuştur. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 162-165; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 103; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı*, 30-31.

⁹¹⁶Meşhur filozof İbn Rüşd'ün dedesidir. Fıkıh ilminde mütehasşışlaşmıştır. Bir dönem Kurtubâ Camisinin başıamamı olarak görev yapmıştır. Camide vermiş olduğu derslere birçok kişi katılmıştır. Kâdî İyâz, İbn Rüşd'ün kendi eseri olan İhtisârî'l-kütübi'l-mebsûta'yı hocası ile birlikte okumuştur. Ayrıca İbn Rüşd diğer eserlerinin icazetini de Kâdî İyâz'a vermiştir. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 54-55; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 105; Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/254-257; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı*, 31.

⁹¹⁷Ebû Bekir İbnü'l-Arabî çok yönlü bir âlimdir. Kiraât, hadis, tefsir ve fıkıh gibi birçok alanda eser vermiştir. Kâdî İyâz'dan sadece sekiz yaş büyüktür ancak ona hocalık yapmıştır. Kâdî İyâz, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) el-Mü'telif ve'l-Muhtelif ve İbn Mâkûlâ'nın (ö. 475/1082'den sonra) el-İkmâl eserlerini İbnü'l-Arabî ile birlikte okumuştur. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 66-69; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 107; et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 142; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 65.

⁹¹⁸Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 109-117; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 65-68.

halkasına ilişkin ayrıntılı bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca Kâdî İyâz'ın bu süre içerisinde Mâlikî mezhebinin en önemli eserlerinden biri olan el-Müdevvenetü'l-kübrâ⁹¹⁹ üzerine yapılan münazara toplantılarına katıldığı belirtilmektedir.⁹²⁰

Gırnata kadılığı görevine getirilen Kâdî İyâz, Gırnata'da görevini yaparken eş-Şifâ adlı eserini meclislerde okutmaya başlamıştır. Ne kadılık görevleri ne de dönemin siyasî çalkantıları derslerine düzenli bir şekilde devam etmesini engelleyememiştir.⁹²¹

Kâdî İyâz'dan ders alan öğrencilerin bir kısmının isimleri kronolojik olarak şöyle sıralanabilir: Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Eşîrî (ö. 561/1166), İbn Ebû'r-Ricâl Abdullah b. Ahmed el-Abderî (ö. 566/1170),⁹²² İbn Kurkûl Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî (ö. 569/1174),⁹²³ Ahmed b. Abdurrahmân b. es-Sakr el-Ensârî (ö. 569/1173),⁹²⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî,⁹²⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Yâfî (ö. 575/1179), Muhammed b. İyâz (ö. 575/1180), Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Ahmed el-Ezdî el-Gırnâtî (ö. 576/1180),⁹²⁶ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 578/1183),⁹²⁷ İbn Hubeyş Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed el-Ensârî (ö. 584/1188),⁹²⁸ Ebû't-Tayyib Abdülmün'im b. Yahyâ b. Halef el-Himyerî (ö. 586/1190), Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Atiyye b. Gâzî el-Ensârî (ö. 591/1195),⁹²⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah el-Hacrî (ö. 591/1195), İbn Zerkûn Muhammed b. Saîd el-Ensârî el-İşbilî (ö. 586/1190),⁹³⁰ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahmân b. Madâ el-Lahmî el-Kurtubî (ö. 592/1196),⁹³¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Atîk el-Ensârî (ö. 598/1201)⁹³² ve Abdurrahmân b. İsa

⁹¹⁹Detaylı bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/469-472.

⁹²⁰el-Hüseyin b. Muhammed Şevvât, *Menheciyyetü fikhî'l-hadîs inde'l-Kâdî İyâz fî İkmâli'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim* (Riyad: Dâru İbn Affân, 1414–1993), 150; et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 78; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 68.

⁹²¹Şevvât, *Menheciyye*, 150; Yavuz Selim Göl, *Kâdî İyâz* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 36-37.

⁹²²Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 242.

⁹²³Şevvât, *Menheciyye*, 151; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 240.

⁹²⁴et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 168; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 240.

⁹²⁵et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 169.

⁹²⁶Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 241.

⁹²⁷Şevvât, *Menheciyye*, 152; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 241.

⁹²⁸Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 241-242.

⁹²⁹Şevvât, *Menheciyye*, 153; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 242-243.

⁹³⁰Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 243.

⁹³¹et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 169-170.

⁹³²et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 168-169.

el-Ezdî (ö. 606/1209) bu isimlerden bazılarıdır.⁹³³

Hadis, fıkıh, târih, siyer ve tabakât gibi farklı alanlarda birçok eser telif eden Kâdî İyâz, 544/1149 yılında Merakeş'te vefat etmiştir.⁹³⁴

2.2.7.1. İhtisâru Kitâbi Şerefi'l-Mustafâ

Çok yönlü bir âlim olan Kâdî İyâz'ın, siyer alanında telif ettiği eserlerin ilki *İhtisâru Kitâbi Şerefi'l-Mustafâ*'dır. Müellif bu eserinde Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed el-Hargûşî'nin (ö. 406/1015-16) 6 cilt olarak kaleme aldığı *Şerefü'l-Mustafâ* (*Şerefü'n-nebî*, *Şerefü'n-nübüvve* ve *Delâ'ilü'n-nübüvve*) adlı eserini özetlemiştir.⁹³⁵ *İhtisâru Kitâbi Şerefi'l-Mustafâ* eserinin Kâdî İyâz'a ait olduğu kesin olmakla birlikte yapılan araştırmalara rağmen esere ulaşılammıştır.⁹³⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî'nin "Fehrese" kitabında önce Hargûşî'nin *Şerefü'l-Mustafâ* eseri zikredilmiş ardından Kâdî İyâz'ın *İhtisâru Kitâbi Şerefi'l-Mustafâ* eserinden bahsedilmiştir.⁹³⁷ Şevvât, *Şerefü'l-Mustafâ*'nın Kâdî İyâz'ın yazmış olduğu *İhtisâr* sayesinde meşhur olduğunu düşünmektedir.⁹³⁸ Yaşar Kandemir ise *İhtisâr*'ın *eş-Şifâ* kitabı için bir hazırlık olduğu kanaatindedir.⁹³⁹ Bu durumda müellifin *İhtisâr* kitabını *eş-Şifâ*'dan önce yazdığı söylenebilir.

2.2.7.2. Kâsîdetü fi Medhi Hayri'l-Berîyye

Kâdî İyâz'ın siyer ilmiyle ilgili bir diğer eseri *Kâsîdetü fi Medhi Hayri'l-Berîyye* adlı kasidesidir.⁹⁴⁰ Müellifin bu kasidesi, İbn Câbir el-Hevvârî'nin (ö. 780/1378), Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi Koleksiyonu'nda bulunan *Kasîde fî Esmâ-i Süveri'l-Kur'ân*

⁹³³ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 242; Arslan, "Kâdî İyâz ve Endülüs'te Hadis İlmi", 275; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, 68-74; Ahmet Oruç, *Kâdî İyâz'ın Meşâriku'l-Envâr alâ sıhâhi'l-âsâr Adlı Eserinin İncelenmesi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 20-21.

⁹³⁴ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr* (Tunus, Kahire: el-Mektebetü'l-'Atîka, Dârü't-Türâs, ts.); Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *el-İlmâc ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâc*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dârü't-Türâs, 1379-1970); Kâdî İyâz, *el-Ğunye*; İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, 4/332; et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz*, 154-166; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 211-237; Âkif Köten, "Kâdî İyâz, Hayatı, Eserleri ve eş-Şifâ'sının Özellikleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1998), 272.

⁹³⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Hargûşî, *Şerefü'l-Mustafâ* (Mekke: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1424-2003); Uçar, *Delâil Edebiyatı*, 117-118.

⁹³⁶ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *Buğyetü'r-râ'id limâ tazammenehû hadîsi Ümmi Zer' mine'l-fevâ'id*, thk. Ebû Dâvud Eymen b. Hâmid (Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 1439-2018), 14; Uçar, *Delâil Edebiyatı*, 117-118.

⁹³⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 257.

⁹³⁸ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, 216-217.

⁹³⁹ Kandemir, "Kâdî İyâz", 24/117; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü'ş-Şifâ Adlı Eseri*, 37.

⁹⁴⁰ Müneccid, *Mu'cem*, 335.

adlı eseri içerisinde yer almaktadır.⁹⁴¹ İbn Câbir, eserinde Kâdî İyâz'ın bu kasidesinin tamamına eksiksiz olarak yer vermiştir. Kur'an sureleriyle ilgili olan bir eserde bahsi geçen kasidenin yer alması ilk bakışta şaşırtıcı gibi görünmektedir. Ancak Kâdî İyâz'ın Mushaf tertibini takip ederek sure isimlerini sıralamak suretiyle Hz. Peygamber'i övmesi, onun olağanüstü edebî yeteneğini göstermesi açısından önemlidir. 57 beyitten oluşan kasidenin ilk beyitine müellif Fatiha ismiyle ile başlamış ardından bütün sure isimlerini kronolojik olarak zikretmiştir. Ancak kasidesini Nâs suresi ile bitirmemiş, kasidenin devamında aşere-i mübeşşerenin isimlerine, ardından Hz. Hamza, Hz. Abbâs, Hz. Hatice gibi Hz. Peygamber'e yakın şahsiyetlere yer vermiştir.

Kasidenin muhtevasına daha ayrıntılı bakıldığında, müellif ilk beyite, her sözün başlangıcında Hz. Peygamber'e yönelik övgünün hakkıyla teslim edilmesi gerekliliğinden bahsederek başlamıştır. Âl-i İmrân suresinde Hz. Peygamber'in peygamberliğinin müjdenlenmesine atıf yapmış, Mâide, En'âm, A'râf ve Enfâl kelimelerini ustalıkla kullanarak, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve ümmetine yönelik ihsanlarını anlatmıştır. Hz. Yunus, Hz. Hûd, Hz. Yusuf peygamberlerin Hz. Peygamber'i anmak suretiyle başlarına gelen musibetlerden kurtulmalarına değinmiştir.⁹⁴² Hz. İbrâhîm'in Bakara suresindeki duasında yer alan müjdenin Hz. Peygamber olduğunun altını çizmiştir. Ardından müellif, Hz. İsa'nın İncil'de Ahmed ismiyle müjdelendiğine işaret etmiş, devamında cahiliye dönemi büyük şairlerinin Hz. Peygamber hakkında dillerinin tutulduğuna ve ayetler karşısında karıncalar gibi titrediklerine dair bir benzetme yapmıştır. Sevr Mağarası'nda Hz. Peygamber'in ince bir örümcek ağıyla muhafaza edilmesi üzerinde durmuş, Bedir Savaşı'nda meleklerin Müslümanlara yardım etmesinin düşman ordularına ibret vesilesi olduğundan bahsetmiştir. Medine döneminde meydana gelen diğer savaşlar ve ardarda gelen fetihleri anlatmış, Hz. Peygamber'in odalarını dinin kalesi olarak nitelendirmiştir. Ayrıca ayın yarılması, İsrâ olayı ve Sidretü'l-müntehâ mucizelerine de gönderme yapmıştır.⁹⁴³

Kasidesinde Haşr suresi vesilesiyle hesap gününün tasvirine, dünyanın fâniliğine, Hz. Peygamber'in zühd ve tevazu sahibi oluşuna değinen müellif, Allah'ın Hz. Peygamber'i öve-

⁹⁴¹ Eser "Kasîde fî Medhi'n-Nebî fî Zımnî Süveri'l-Kur'ân" adıyla da bilinmektedir. İbn Câbir, *Kasîde* (Âşir Efendi, 00437-001), 1a-b, 2a-b, 3a-b.

⁹⁴² İbn Câbir, *Kasîde* (Âşir Efendi, 00437-001), 2a-b.

⁹⁴³ Recep Dikici, "Kâzî İyâz'ın Hz. Peygamber'i Medhettiği Kasidesi", *Diyanet İlmî Dergi* 28/3 (1992), 47-52.

rek inananlara yol göstermesi üzerinde durmuştur. Hz. Nûh'un tufandan Hz. Peygamber'in şefaati sayesinde kurtulduğunu, cinlerin de ona tâbi olduğunu ele aldıktan sonra kıyamet sahnelerini biraz daha detaylandırmıştır. Kâdî İyâz sure isimlerini bitirdikten sonra Hz. Peygamber'e, ashabına özellikle aşere-i mübeşşereye salât etmiştir. Aşere-i mübeşşerede yer alan sahâbîlerin isimlerini tek tek zikretmiştir, ardından Hz. Hamza, Hz. Abbâs, Hz. Ca'fer ve Âkil b. Ebi Talib'i hayırla yâd etmiştir. Bütün bu isimlerin Hz. Peygamber'in âli ve ashâbı olduğunu, seçkin, temiz ve önde gelen insanlar olduklarını ifade etmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Hatice'yi, evlatlarından ise Hz. Fatıma'yı ismen zikrederek övmüştür. Diğer eşlerini ise hayırla yâd edip onların tertemiz olduklarına vurgu yapmış ve kasidesini bu şekilde tamamlamıştır.⁹⁴⁴

Kasideden hareketle Kâdî İyâz'ın Hz. Peygamber algısına bakıldığında ona karşı derin bir muhabbet beslediği ve onu ideal bir konuma yükseltme çabası içinde olduğu görülmektedir. Müellif, Hz. Peygamber'i Kur'anî referanslarla destekleyerek onu evrensel bir rahmet ve şefaet kaynağı olarak takdim etmektedir. Onun mucizelerini, ahlakını ve ümmetine olan merhametini vurgularken, Kur'an sureleriyle sıkı bir bağ kurmuştur. Bu yaklaşım, Hz. Peygamber'in hayatının ve misyonunun ilahî kökenli olduğunu ortaya koyması açısından da ayrı bir önem taşımaktadır.

Müellif, Hz. Peygamber'i, sadece tarihî bir şahsiyet olarak değil, aynı zamanda kâinatın merkezinde yer alan bir nûr ve şefaet kaynağı olarak resmetmektedir. Bu tasavvur, klasik Arap kaside geleneği ile tasavvufî düşüncenin izlerini taşıması açısından dikkat çekicidir. Kaside, siyer kültürü açısından da önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kâdî İyâz, kasidede tarihî olayları şiirsel bir dille aktarırken, Hz. Peygamber'in hayatındaki önemli safhalardan olan Mekke ve Medine dönemlerini kronolojik bir sırayla ele almıştır. Hz. Peygamber'in mucizeleri ve üstün ahlakı, şiirsel imgelerle zenginleştirilerek okuyucunun zihninde canlandırılmıştır. Ayrıca sahâbenin faziletlerine özel vurgu yaparak, ümmet bilincini güçlendirmeyi amaçladığı söylenebilir. Nitekim bu tür edebî eserler, Hz. Peygamber'in hayatının ve mesajının kuşaklar boyunca aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

⁹⁴⁴İbn Câbir, *Kasîde* (Âşir Efendi, 00437-001), 3a-b.

2.2.7.3. eş-Şifâ' bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ

eş-Şifâ' bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ ise Kâdî İyâz'ın en meşhur eseridir.⁹⁴⁵ Siyer alanında son derece önemli bir yere sahip olan bu eser, hem telif edildiği dönemi hem de daha sonraki dönemleri ciddi bir şekilde etkilemiştir.

Kâdî İyâz, eserinin girişinde Hz. Peygamber'i merkeze alarak bir eser telif etmenin ne kadar zor olduğunun altını çizmiştir. Ancak bu zorluğa rağmen, kendisini bu yola sevk eden bazı gerekçelerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu gerekçelerin başında, Hz. Peygamber'in kıymetini anlatarak okuyucunun imanını arttırmaya vesile olma düşüncesi gelmektedir.⁹⁴⁶ Bununla birlikte Kâdî İyâz, eş-Şifâ'yı Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr edip mucizelerini yalanlayanlar için değil, bilakis Müslümanlar için yazdığını açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla yazar eserin temel amacının, Müslümanların Hz. Peygamber'e olan sevgi ve muhabbetlerini pekiştirmek ve onları Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlanmaya teşvik etmek olarak açıklamıştır.⁹⁴⁷

İki ciltten oluşan eserin muhtevası incelendiğinde mukaddime ve dört ana bölümden meydana geldiği görülmektedir. Bu dört ana bölümün her birinde, bölüm başlığı yazıldıktan sonra ayrı bir mukaddime ile konuya giriş yapılmıştır. Kâdî İyâz, eserin girişindeki mukaddimeye besmele, hamdele ve salvele ile başlamıştır. Ardından eş-Şifâ'yı telif etme sebebine değinmiş; akabinde eseri meydana getiren bölümler, bölümlerin alt başlıkları bâblar ve bâbların alt başlıkları fasıllar hakkında bilgi vererek âdeta bir içindekiler tablosu oluşturmuştur.⁹⁴⁸

Eserin birinci bölümünde Hz. Peygamber'in Allah katındaki yüce değeri, bedensel güzelliği, üstün ahlâkı ve mucizeleri ele alınmıştır.⁹⁴⁹ Bu bölüm kendi içinde dört bâba ayrılmıştır. Birinci bâbda, Hz. Peygamber'in Allah katındaki değeri üzerinde durulmuş ve Allah'ın peygamberini nasıl övdüğüne temas edilmiştir. Bu bâb on fasıldan oluşmaktadır. İkinci bâba gelince; Allah'ın yaratılış ve ahlâk açısından Hz. Peygamber'e bahsettiği güzel vasıflardan söz edilmiş, bütün dinî ve dünyevî üstünlüklerin onda toplandığı vurgulanmıştır. Bu bâb yirmi yedi fasıldan oluşmaktadır. Üçüncü bâbda ise; Allah'ın her iki cihanda da

⁹⁴⁵Müneccid, *Mu'cem*, 204.

⁹⁴⁶el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/30; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 53.

⁹⁴⁷el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 479-482; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 54.

⁹⁴⁸el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/25-39.

⁹⁴⁹el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/45-763.

Hız. Peygamber'e lütfettiğı şeref ve onun Rabb'nin katındaki değeri hakkında sahih ve meşhur rivayetlere yer verilmiştir. Bu bâb on iki fasıldan oluşmaktadır. Son bâbda; Allah'ın, Hız. Peygamber'i âyet ve mucizelerle desteklemesi ve onu birçok özellik ve kerametlerle şerefliendirmesi hususu ele alınmıştır. Bu bâb otuz fasıldan oluşmaktadır.⁹⁵⁰

eş-Şifâ'nın ikinci bölümünde genel olarak insanların Hız. Peygamber'e karşı görevlerinden bahsedilmiştir. Bu çerçevede Hız. Peygamber'e iman etmenin, ona sevgi ve saygı göstermenin önemi üzerinde durulmuş, ardından ona salât ve selâm getirmenin hükmüne temas edilmiştir. Birinci bölümde olduğu gibi bu bölüm de dört bâbdan oluşmaktadır. Birinci bâbda, Hız. Peygamber'e iman etme, ona itaat etme ve onun sünnetine tabi olmanın farziyeti ele alınmıştır. Bu bâb beş fasıldan meydana gelmektedir. İkinci bâbda, Hız. Peygamber'i sevmenin ve onun nasihatlerini dinlemenin gerekliliğinden bahsedilmektedir. Bu bâb altı fasıldan oluşmaktadır. Üçüncü bâbda, Hız. Peygamber'in emirlerine saygı duymanın, ona hürmet edip iyilikte bulunmanın önemine temas edilmiştir. Bu bâb yedi fasıldan oluşmaktadır. Bölümün son bâbında ise, Hız. Peygamber'e salât ve selâm getirmenin hükmü, farziyeti ve fazileti hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bu bâb on fasıldan oluşmaktadır.⁹⁵¹

Eserin üçüncü bölümünde Hız. Peygamber'in dünyevî işlerdeki masumiyeti konu edilmekte, Resûlullah'ta bulunması mümkün olan ve mümkün olmayan hususlar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Kâdî İyâz, bölümün mukaddimesinde üçüncü bölümün kitabın özü olduğunu açıkça belirtmektedir.⁹⁵² Bu sebeple eserin asıl konusunun bu bölüm olduğu, ilk iki bölümün giriş mahiyetinde olduğu düşünülmektedir.⁹⁵³ Nitekim bu bölüm iki bâbdan oluşmaktadır. Birinci bâbda, dinî işlerde Hız. Peygamber'in ismet sıfatı üzerinde durulmuştur. Bu bâb on altı fasıldan meydana gelmektedir. İkinci bâbda ise, dünyevî işlerde Hız. Peygamber'de bulunması caiz olan beşerî vasıflar incelenmiştir. Bu bâb ise dokuz fasıldan oluşmaktadır.⁹⁵⁴

eş-Şifâ'nın dördüncü ve son bölümünde ise Hız. Peygamber'e saygısızlık ederek ağır ifadeler kullananlar ve ona eksiklik izafe edenlere uygulanacak hükümlerden bahsedilmiştir. Bu bölüm iki bâbdan oluşmaktadır. Birinci bâbda, Hız. Peygamber'in itibarını sarsmak

⁹⁵⁰el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/33-34.

⁹⁵¹el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/34-35.

⁹⁵²el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/35-36.

⁹⁵³Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 58.

⁹⁵⁴el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/35-37.

amacıyla hakkında saygısız bir şekilde konuşmanın mahiyeti ele alınmıştır. Bu bâb on fasıldan meydana gelmektedir. İkinci bâbda ise, Hz. Peygamber’e kötülük yapan, ona noksanlık izafe eden kimsenin hükmü, cezalandırılması ve tevbesi incelenmiştir. Bu bâb beş fasıldan⁹⁵⁵ oluşmaktadır.⁹⁵⁶ Bununla birlikte Kâdî İyâz, dördüncü bölüme tamamlayıcı mahiyette bir bâb daha eklediğini belirtmektedir. Bu üçüncü bâbda Allah’a, peygamberlerine, meleklerine, kitaplarına ve Ehl-i beyt’e hakaret edenlerin durumu hakkında açıklama yapılmaktadır. Bu bâb da beş fasıldan oluşmaktadır. Nihayet bu son bâbla birlikte konu bütünlüğü sağlanmış ve kitap nihayete ermiştir.⁹⁵⁷

Yukarıda muhtevası incelenen eş-Şifâ’nın merkezinde Hz. Peygamber olduğu görülmektedir. Eserin konusu göz önüne alındığında, bu kitap siyer-megâzî türünde kaleme alınmış bir kitap olarak değerlendirilmektedir. Ancak ele aldığı konular ve telif yöntemi açısından bakıldığında, siyerle doğrudan bağlantılı olan hadis ilminin veya siyer üst başlığının altında yer alan delâilü’n-nübüvve (isbâtü’n-nübüvve, a’lâmü’n-nübüvve), hasâisü’n-nebî ve şemâil türündeki eserlerden oldukça fazla iz taşıdığı görülmektedir.⁹⁵⁸ Bununla birlikte eş-Şifâ’yı bu türlerden herhangi birine tamamen dâhil etmek pek mümkün görünmemektedir. Mesela Hz. Peygamber’in fiziksel özellikleri ve karakteri gibi özel hayatını konu edinen şemâil eserleri ile eş-

Şifâ karşılaştırıldığında bazı farklılıklar bulunsun da, bu eser şemâil türü eserlere kısmen dâhil edilebilir.⁹⁵⁹ Yine Hz. Peygamber’in peygamberliğini ispat etmek amacıyla telif edilen delâilü’n-nübüvve türündeki eserlerle eş-Şifâ arasında da birtakım farklılıklar mevcuttur. Kâdî İyâz, her ne kadar eserini inkâr edenler için değil, Müslümanların imanlarının kuvvetlendirmek ve Hz. Peygamber’e duydukları sevgiyi artırmak için yazdığını belirtse de, muhteva olarak bakıldığında Hz. Peygamber’in mucizelerine detaylı bir şekilde yer vermesi ve onun peygamberliğini ispatlama yöntemini benimsemesi nedeniyle eş-Şifâ aynı zamanda bir delâil eseri olarak da kabul edilebilir. Ayrıca Kâdî İyâz’ın âyetlerden sonra ikinci kaynağının hadisler olması, eserinde bin sekizyüz civarında hadis bulunması, her

⁹⁵⁵Kâdî İyâz, mukaddimede ikinci bâbın on fasıldan oluştuğunu ifade etse de kitapta ilgili bölüm ve bâba bakıldığı zaman beş fasıldan oluştuğu görülmektedir. Bk. el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/547.

⁹⁵⁶el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/36-37.

⁹⁵⁷el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/38; Uçar, *Delâil Edebiyatı*, 140-141.

⁹⁵⁸Uçar, *Delâil Edebiyatı*, 139-141.

⁹⁵⁹Kandemir, “Şemâil”, 38/499.

konu başlığı altında ilk zikrettiği hadisi sened zinciriyle birlikte verip sonraki rivayetlerde sened zikretmekten kaçınması gibi sebeplerle eş-Şifâ kısmen bir hadis eseri olarak da kabul edilebilir. Dolayısıyla eş-Şifâ, Hz. Peygamber'in hayatını ele alan çeşitli ilim dallarıyla ilişkili çok yönlü bir eserdir.⁹⁶⁰

Kâdî İyâz'ın yaşamış olduğu coğrafya ve zaman diliminin etkileri, elbette onun düşünce yapısına, dolayısıyla da eserlerine doğrudan yansımıştır. Zira Mağrib ve Endülüs sınırlarında kurulan devletler, bu devletlerin benimsediği dinî, siyasî ve mezhepsel çekişmeler, dönemin oldukça çalkantılı bir süreçten geçtiğini açıkça göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, yazarın eş-Şifâ'da, inanç noktasında farklı mezhep ve düşünce yapılarıyla mücadele etmek ve bu düşünceleri çürütmek için deliller ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin eserinde, kelâmî ve mezhepsel tartışmalara konu olan nübüvvet kavramı üzerinde durmuş, böylece dönemin tartışmalarına ışık tutmuştur. Bu durum, Kâdî İyâz'ın hem duruşunu göstermesi hem de toplumu etkilemesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır.⁹⁶¹

Müellif, eserinde kronolojik bir tasnif yapmamıştır. Nitekim eş-Şifâ'nın Hz. Peygamber'in doğumundan ölümüne kadar hayatının incelendiği klasik siyer eserleri gibi olmadığı bilinmektedir. İçerik olarak hasâis, şemâil ve delâil türlerindeki eserlere daha yakın olan bu eserin kronolojik olmaması bu bakımdan oldukça tabiidir. Diğer taraftan Kâdî İyâz, eş-Şifâ'yı telif ederken sistemli bir usul takip etmiştir. Daha önce de temas edildiği üzere dört bölümün her birinde bölüm başlığından sonra ayrı bir mukaddime yazmış, konuya bu şekilde giriş yapmıştır. Eserin bölüm, bâb ve fasıl girişlerinde başvurduğu ilk kaynak her zaman Kur'an-ı Kerîm olmuştur. Âyetleri zikrettikten sonra, gerekli gördüğü yerlerde müfessirlerin açıklamalarına da yer vermiştir. Ardından ikinci kaynak olarak konuyla ilgili hadisleri sıralamıştır, nadiren de olsa şiirleri de kaynak olarak kullanmıştır. Muhakkiklerin hazırladığı ve kitabın sonunda yer alan fihristte Kur'an-ı Kerîm âyetleri, hadisler, özel isimler ve mekânlar ayrı ayrı sıralanmıştır.⁹⁶²

eş-Şifâ'da oldukça fazla âyeti dayanak olarak gösteren Kâdî İyâz, Kur'an'ın yüz on dört suresi içerisinde seksen iki sureye eserinde temas etmiştir. Tespit edildiği kadarıyla eserde

⁹⁶⁰Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 55-56.

⁹⁶¹el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/335-385; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 56-57.

⁹⁶²el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/675-730.

yedi yüz yirmi yedi âyet delil olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla bazı surelerin ismi daha sık kullanılmış, bazı âyetler tekrar tekrar farklı konularda dayanak olarak gösterilmiştir.⁹⁶³ Bununla birlikte müellif bazen âyetin tamamını değil ilgili kısmını zikretmekle iktifa etmiştir.⁹⁶⁴ Kâdî İyâz'ın, eserin hacminin artmasını önlemek amacıyla böyle yaptığı düşünülmektedir.⁹⁶⁵

Müellif, âyetlerin daha iyi anlaşılması için tefsir yönleri güçlü olan bazı âlimlerden istifade etmiştir. Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî,⁹⁶⁶ Ebü'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709),⁹⁶⁷ Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (ö. 94/713 [?]),⁹⁶⁸ Ebü'l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721),⁹⁶⁹ Ebû Abdullâh Vehb b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî (ö. 114/732),⁹⁷⁰ Ebû Muhammed Atâ b. Ebû Rebâh Eslem el-Kureşî (ö. 114/732),⁹⁷¹ Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdurrahmân b. Ebû Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî (ö. 127/745)⁹⁷² ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî⁹⁷³ gibi isimler Kâdî İyâz'ın tefsir kaynakları arasında yer almaktadır.⁹⁷⁴

Tespit edilebildiği kadarıyla eserde bin sekiz yüz otuz rivayet yer almaktadır. Bu rakam içerisinde nadir tekrarlar da bulunmaktadır.⁹⁷⁵ Kâdî İyâz, konu ile ilgili hadisleri zikrederken ilk hadisi senediyle birlikte vermiş, sonraki hadislerde sened vermemiştir.⁹⁷⁶ Âyetlerde olduğu gibi eserin hacminin artmasını engellemek ve konu bütünlüğünü sağlamak için sonraki hadislerde sened kısmını zikretmemiş olabilir. Bununla birlikte eş-Şifâ, bazı hadis âlimleri tarafından eleştirilmiştir. Eserde yer alan hadislerin bir kısmının zayıf, bir

⁹⁶³Örneğin; Fetih suresinin ilk âyeti “ ” her iki yerde de tam bir şekilde verilmiştir. Bk. el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/122,335.

⁹⁶⁴“ Hucurât suresi 1. âyet, müellifin âyetin tamamını vermediği örneklerdendir. el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/79.

⁹⁶⁵Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 58-59.

⁹⁶⁶el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/655.

⁹⁶⁷el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/67.

⁹⁶⁸el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/436.

⁹⁶⁹el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/70.

⁹⁷⁰el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/73, 300.

⁹⁷¹el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/31, 33.

⁹⁷²el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/112, 182.

⁹⁷³el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/197, 209.

⁹⁷⁴Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 60.

⁹⁷⁵Eserin sonunda yer alan hadis fihristi için bk. el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/682-687.

⁹⁷⁶M. Yaşar Kandemir, “eş-Şifâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/135; Örneğin; Kâdî İyâz bu sayfa aralığında bir rivayette senet zincirini zikretmiş diğer rivayette ise zikretmemiştir. Bk. el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/600-602.

kısımının da mevzu olduğu söylenmiştir.⁹⁷⁷ Örnek vermek gerekirse eserde yer alan “Marifet sermayemdir. Akıl dinimin esasıdır. Sevgi özumdür. Şevk bineğim, zikrullah yoldaşımdır. Güven hazinem, üzüntü arkadaşımıdır. İlim silâhım, sabır elbisemdir. Fakirlik iftiharım, zühd sanatımdır...”⁹⁷⁸ şeklinde devam eden hadisin mevzu olduğu iddia edilmiştir.⁹⁷⁹ Bazı âlimler hadis konusunda Kâdî İyâz’ı sert bir şekilde eleştirirken bazıları daha ılımlı bir tavır takınmışlardır.⁹⁸⁰

Eserinde çok fazla hadise yer veren müellif, dolayısıyla birçok hadis âliminden istifade etmiştir. Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullâh İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742),⁹⁸¹ Ebû Urve Ma’mer b. Râşid el-Basrî es-San’ânî (ö. 153/770),⁹⁸² Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (ö. 198/814),⁹⁸³ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889),⁹⁸⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî,⁹⁸⁵ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî⁹⁸⁶ ve İbn Abdilberr en-Nemerî⁹⁸⁷ gibi isimler Kâdî İyâz’ın faydalandığı isimler arasında yer almaktadır.⁹⁸⁸

Kâdî İyâz’ın şiir kullanımı, âyet ve hadis kullanımıyla karşılaştırıldığı zaman rakamsal açıdan çok ciddi fark olduğu görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla müellif, eş-Şifâ’da sadece on dokuz yerde şiiri dayanak olarak göstermiştir.⁹⁸⁹

Müellifin siyer kaynakları arasında İbn Şihâb ez-Zührî,⁹⁹⁰ İbn İshâk,⁹⁹¹ Vâkıdî,⁹⁹² İbn Sa’d,⁹⁹³ Taberî⁹⁹⁴ gibi klasik siyer müellifleri yer almaktadır. Bu açıdan bakılınca

⁹⁷⁷ Detaylı bilgi için bk. Anas al-Jaad, “el-Ehâdisü’l-Mevzûa fî Kitâbî’s-Şifâ li’l-Kâdî İyâz”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016), 115-146.

⁹⁷⁸ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/288-289.

⁹⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. al-Jaad, “el-Ehâdisü’l-Mevzûa fî Kitâbî’s-Şifâ li’l-Kâdî İyâz”, 122-123.

⁹⁸⁰ Kandemir, “eş-Şifâ”, 39/135; Seyit Avcı, “Sûfîlerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (2004), 18-19.

⁹⁸¹ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/208, 231.

⁹⁸² el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/208, 2/244.

⁹⁸³ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/549.

⁹⁸⁴ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/173, 175.

⁹⁸⁵ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/78, 152.

⁹⁸⁶ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/195, 277.

⁹⁸⁷ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/30.

⁹⁸⁸ Yılmaz, *Kâdî İyâz’ın Kitâbü’s-Şifâ Adlı Eseri*, 60-61.

⁹⁸⁹ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/368-369, 414, 460, 485; 2/23, 52, 58, 130, 131, 133, 134, 522, 523, 524, 525, 526.

⁹⁹⁰ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/251, 252, 248, 557, 605 vd.

⁹⁹¹ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/265, 270, 336, 360, 364 vd.

⁹⁹² el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/606, 610, 713 vd.

⁹⁹³ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/155, 2/414, 470.

⁹⁹⁴ el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/210, 214, 302, 558, 563, 2/80, 357 vd.

Kâdî İyâz'ın, eserini hazırlarken İslâm tarihçiliğinin meşhur kaynaklarından ziyadesiyle istifade ettiği görülmektedir. Ayrıca sadece kaynak kullanımına bakarak da Kâdî İyâz'ın sünni tarihçilerin eserlerini öncelediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kâdî İyâz Resulullah'ı anlattığı bu eserinde ayet, hadis ve siyer kaynaklarından yararlanarak kaynakça açısından tenkide yer bırakmamıştır.

Kâdî İyâz yeri geldiği zaman eserinde kelâmî konulara girmiştir. İtikatta Eş'arî olan müellif, Hz. Peygamber ile ilgili kelâmî konularda kendi mezhebinin görüşlerini aktarmış ve Eş'arî kelâmcılarından bazı isimleri kaynak olarak göstermiştir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî,⁹⁹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013),⁹⁹⁶ Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî (ö. 471/1078)⁹⁹⁷ ve Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111)⁹⁹⁸ Kâdî İyâz'ın istifade ettiği kelâmcılardandır.⁹⁹⁹

Kâdî İyâz'ın müracaat ettiği bir diğer kaynak grubu Mâlikî mezhebinin âlimleridir. İtikatta Mâlikî mezhebine mensup olan yazar, eş-Şifâ'da; Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebû Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795),¹⁰⁰⁰ Ebû Hâşim Mugire b. Abdurrahmân b. Hâris el-Mahzûmî (ö. 186/802),¹⁰⁰¹ Ebû Muhammed İsâ b. Dînâr b. Vâkıd el-Gâfîkî el-Kurtubî (ö. 212/828)¹⁰⁰² ve Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (ö. 240/854)¹⁰⁰³ gibi Mâlikî fıkıh âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir.¹⁰⁰⁴

Kâdî İyâz'ın bu eseri, telif edildiği dönemden günümüze kadar gerek Hz. Peygamber'in hayatını öğrenmek isteyen Müslümanlar gerekse onun siretinde derinleşmek isteyen araştırmacılar tarafından önemsenmiş ve başvuru kaynağı olarak kabul edilmiştir. Nitekim Kâdî İyâz ve eseri hakkında yapılan övgüler, sonraki dönemlerde eser telif eden âlimlerin eş-Şifâ'dan yaptıkları alıntılar, esere yönelik şerh ve hâşiye gibi çalışmaların çokluğu ve hatta

⁹⁹⁵el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/515, 595.

⁹⁹⁶el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/381, 385.

⁹⁹⁷el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/193, 347.

⁹⁹⁸el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/602.

⁹⁹⁹Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 61.

¹⁰⁰⁰el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/341, 384.

¹⁰⁰¹el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/579, 583.

¹⁰⁰²el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 2/346.

¹⁰⁰³el-Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 1/188, 609.

¹⁰⁰⁴Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 62.

eş-Şifâ hatimlerinin tertip edilmesi, esere verilen bu değeri açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁰⁵

Birçok eser telif eden Kâdî İyâz, insanlar nazarındaki saygınlığını ve popülaritesini daha çok eş-Şifâ ile elde etmiştir. Nitekim kendisi, vefatından yaklaşık bir buçuk asır sonra eş-Şifâ merkezli övgülerin odağı haline gelmiştir. Bu durumu örneklendirmek gerekirse, Memlûkler dönemi âlimlerinden İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), Mesâlikü'l-ebâr adlı eserinde müellifin eş-Şifâ kitabı için “*eşi benzeri olmayan bir eser*” ifadesini kullanmaktadır.¹⁰⁰⁶ Ayrıca eş-Şifâ'nın şerhini yapan isimlerden Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) eserinde, “*Kitâbü's-Şifâ o dupduru zâtın şemâili konusunda tasnif edilmiş, hem konuyu kapsamlıca ele alan ve hem de konunun dışında bir şey bırakmayan, kendi alanındaki en kapsamlı kitaptır*” şeklinde bir tespitte bulunmuştur.¹⁰⁰⁷ Kâtib Çelebi (1067/1657) ise Keşfu'z-Zünûn'da eş-Şifâ'yı “*çok faydalı ve İslâm'da telif edilmemiş bir eser*” olarak nitelendirmektedir.¹⁰⁰⁸ Dolayısıyla bu övgüler, eserin hem İslâm dünyasında ne denli geniş bir yankı bulduğunu hem de müellifin şöhretine olan katkısını açıkça göstermektedir.

2.2.8. Muhammed b. Kâsım b. Abdülkerîm et-Temîmî el-Fâsî (ö. 604/1208)

Mağribli bir diğer siyer âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Kâsım b. Abdülkerîm et-Temîmî el-Fâsî'dir. Faslı İbnü'l-Kâsım et-Temîmî'nin doğum tarihi bilinmemektedir.¹⁰⁰⁹ Hayatı hakkında çok az bilgiye ulaşabildiğimiz müellifin Fas'ın ilim merkezlerinde yetiştiği aktarılmaktadır. Burada Ebû İshâk İbn Kurkûl, İbn Ahmed b. Huneyn, İbn Hasan el-Levâtî, Mûsâ b. en-Nekirât, Ebû Abdullah b. Alî b. Remmâme ve Ebû Muhammed b. Muhammed b. Sâîğ gibi dönemin önde gelen âlimlerinden istifade etmiştir. Sebte şehrinde de ilim tahsiline devam eden müellif, burada Ebû Abdullah b. Hasan b. Gâzî Ebû Muhammed b.

¹⁰⁰⁵Eser, yüzyıllardır başta Fas, Tunus, Cezayir, Hindistan, Hameyn, Balkanlar, Afrika ve İstanbul olmak üzere hemen her coğrafyada okunmuş ve hatimleri yapılmıştır. Arapça ha-te-me kelimesinden türeyen hatim; sözlükte “örtmek, bir şeyi tamamlayıp sonuna ulaşmak” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise Kur'ân-ı Kerim'i veya tanınmış hadis kitapları ve İslâmî eserleri baştan sona okumak anlamında kullanılmıştır. Eş-Şifâ'nın bu eserler içerisinde yer alması ve hatimlerinin yüzyıllarca devam eden bir gelenek olarak yapılması eserin kıymetini gözler önüne sermektedir. Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 70-74; Abdurrahman Çetin, “Hatim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/468-469.

¹⁰⁰⁶Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr fî memâlikü'l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 1423–2002), 5/715.

¹⁰⁰⁷Ebü'l-Hasan Nûreddîn Ali b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421–2000), 1/3; Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri*, 71.

¹⁰⁰⁸Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1053.

¹⁰⁰⁹Kennûn, *en-Nübuğ*, 1/148.

Ubeydullâh'tan rivayette bulunmuştur.¹⁰¹⁰

Rihle yapan müellifin hac vazifesini yerine getirdikten sonra on beş yıl kadar Meşrik topraklarında kalmıştır.¹⁰¹¹ Bu süre zarfında Mekke, Medine, İskenderiye, Fustat, Trablusşam, Tunus ve Cezayir gibi ilim merkezlerini dolaşmış, buralarda birçok hocadan istifade etmiştir. Müellif, *en-Nücûmü'l-Müşrika fî zikri men ehaznâ anhü min külli sebtin ve sika* isimli eserinde bütün hocalarını zikrettiği için kaynaklar genellikle, İbnü'l-Kâsım et-Temîmî hayatını incelerken hocaları üzerinde durmuştur.¹⁰¹²

Yetiştirdiği öğrenciler arasında Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Yusuf eş-Şeltîşî, İbnü'l-Kardebûs, Ebü Abdullah b. Hasan et-Tücîbî ve Muhyiddîn İbnü'l-Arâbî (ö. 638/1240) gibi önemli simalar yer almaktadır.¹⁰¹³

Muhaddis, hâfız, hadisleri, râvileri ve tabakatı iyi bilen bir âlim olarak tanınan İbnü'l-Kâsım et-Temîmî'nin birçok eseri bulunmaktadır.¹⁰¹⁴ Müellif 604/1208 yılında memleketi Fas'ta vefat etmiştir.¹⁰¹⁵

2.2.8.1. el-Lüm'a fî zikri ezvâci'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve evlâdihi's-seb'a

Siyer ilmiyle ilgili olan eseri *el-Lüm'a fî zikri ezvâci'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve evlâdihi's-Seb'a*'dır. İbnü'l-Kâsım et-Temîmî bu eserde Hz. Peygamber'in eşlerini ve yedi çocuğunu ele almıştır.¹⁰¹⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mağrib'de Hz. Peygamber'in eşleri ve çocukları üzerine yazılan ilk müstakil eserdir. Yaptığımız araştırmalara rağmen bu esere ulaşamamıştır. Ancak Mağrib coğrafyasında Hz. Peygamber'in ailesine dair yazılan bu eserin zikredilmesi ve tarihi kayıtlara geçmesi amacıyla burada anılması uygun görülmüştür.

2.2.9. İbnü'l-Kattân el-Mağribî (ö. 628/1231)

Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Abdülmelik el-Kutâmî el-Fâsî, 562/1167 tarihinde

¹⁰¹⁰Ebü Abdullâh Muhammed b. Muhammed el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, thk. İhsan Abbâs (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2012), 5/251.

¹⁰¹¹Kennûn, *en-Nübuğ*, 1/148.

¹⁰¹²el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/251-256; Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed el-İdrîsî el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselselât*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1982), 2/686; Yesif, *el-Musannefât*, 1/120.

¹⁰¹³el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/256; el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/686; Kennûn, *en-Nübuğ*, 1/148.

¹⁰¹⁴el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/256; el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/686; Kennûn, *en-Nübuğ*, 1/148.

¹⁰¹⁵el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/256; el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/686; Yesif, *el-Musannefât*, 1/120.

¹⁰¹⁶Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1566; el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/256; el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/686; Dayf, *Târîh*, 10/359.

Fas'ta dünyaya gelmiştir.¹⁰¹⁷ İbnü'l-Kattân lakabıyla meşhur olan bu müellifin hayatının erken dönemleriyle ilgili kaynaklarda oldukça kısıtlı bilgi bulunmaktadır. İlk eğitimini Fas'ta almaya başlayan müellifin bu süreçte dönemin önde gelen bazı âlimlerinden ders alma imkânı bulmuştur. Ebû Abdullah İbnü'l-Bekkâr el-Fâsî (ö. 582/1186 sonrası),¹⁰¹⁸ Ebü'l-Hasan İbnü'n-Nekarât (ö. 593/1197 sonrası),¹⁰¹⁹ Ebû Mûsâ Îsâ b. Muhammed b. Şuayb el-Varrâk (ö. 587/1191),¹⁰²⁰ Abdullah b. Muhammed b. Îsâ et-Tâdilî (ö. 597/1201)¹⁰²¹ ve Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali et-Tuleytulî (ö. 582/1186 sonrası) bu âlimler arasında zikredilebilir.¹⁰²²

İbnü'l-Kattân, ilerleyen dönemlerde ilim tahsiline devam etmek amacıyla dönemin önde gelen ilim merkezlerinden biri olan Merakeş'e gitmiş ve bu şehre yerleşmiştir.¹⁰²³ Merakeş'e ne zaman geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Müellif, burada bir süre saray kütüphanesinin yöneticiliğini yapmıştır. Bu görevi vesilesiyle birçok âlimle tanışma fırsatı yakalamış ve saray çevresindeki yöneticilerin kendisine sağladığı destek sayesinde ilimde söz sahibi bir konuma gelmiştir.¹⁰²⁴ Müellif, İbnü'l-Fahhâr el-Mâlekî (ö. 590/1194),¹⁰²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Tâhir el-Hüseynî (ö. 608/1212)¹⁰²⁶ ve Ebû Ömer b. Ât eş-Şâtubî (ö. 609/1213)¹⁰²⁷ gibi âlimlerden istifade etme imkânı bulmuştur. 602/1205 yılında rihle yapan İbnü'l-Kattân'ın Tunus'a gidip Ebû İshâk İbrâhim b. Halef es-Senhûrî'den icazet aldığı,¹⁰²⁸ Kurtuba'da ise Ebû Zerr el-Huşenî (ö. 604/1207),¹⁰²⁹ Ebü'l-Velîd Zekeriyâ b. Ömer (ö. 590/1194) ve Ebû Abdullah et-Tücîbî (ö. 610/1213) gibi âlimlerden ders aldığı aktarılmaktadır.¹⁰³⁰

¹⁰¹⁷el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/17, 52; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 4/190; ez-Zehebî, *Tezkire*, 4/134; es-Safedî, *el-Vâfi*, 22/47; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 7/213; Hüseyin Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 21.

¹⁰¹⁸Mahlûf, *Şecere*, 1/235.

¹⁰¹⁹ez-Zehebî, *Siyer*, 16/228.

¹⁰²⁰el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 3/422.

¹⁰²¹Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed İbn Zeydân, *İthâfü a'lamî'n-nâs bi-cemâli ahhâri hâdırati Miknâs*, thk. Ali Ömer (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1429–2008), 4/559.

¹⁰²²el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/18.

¹⁰²³ez-Ziriklî, *el-A'lam*, 4/331.

¹⁰²⁴Akgün, *İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, 25.

¹⁰²⁵ez-Zehebî, *Siyer*, 16/228.

¹⁰²⁶el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/198.

¹⁰²⁷el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/18.

¹⁰²⁸el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/18; el-Makrîzî, *el-Mukaffa*, 1/94.

¹⁰²⁹ez-Zehebî, *Siyer*, 16/228.

¹⁰³⁰Ebü'l-Abbâs Ahmed Bâbâ b. Ahmed Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-dîbâc*, ed. Abdülhamîd Abdullah el-Herrâme (Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2000), 317.

Yetiştirdiği öğrenciler arasında oğlu Ebû Muhammed Hasan b. Ali (ö. 646/1249 sonrası),¹⁰³¹ Ebû Mervân el-Bâcî (ö. 635/1238),¹⁰³² İbnü'l-Mevvâk el-Merrâküşi (ö. 642/1245),¹⁰³³ Kâdî İyâz'ın oğlu Ebû Abdullah Muhammed b. İyâz (ö. 655/1257)¹⁰³⁴ gibi önemli âlimler bulunmaktadır.

Özellikle hadis ilmindeki ihtisasıyla öne çıkan İbnü'l-Kattân'ın Muvahhidler Devleti'nin en seçkin âlimleri arasında yer alması dikkat çekmektedir. Ulaştığı ilmî seviye nedeniyle kendisine kadılık, ilmî danışmanlık ve kütüphane sorumluluğu gibi görevler verilmiştir.¹⁰³⁵ Müellifin kitaplara büyük bir ehemmiyet verdiği, hatta kendi el yazısıyla Sahîh-i Müslim ve Sünen-i Ebû Dâvûd gibi temel hadis eserlerini istinsah ettiği belirtilmektedir.¹⁰³⁶

Özellikle hadis ve fıkıh alanlarında uzman kabul edilen müellifin otuzdan fazla eseri olduğu aktarılmış ancak birkaç önemli eseri günümüze ulaşmıştır.¹⁰³⁷ İbnü'l-Kattân 628/1230-1231 yılında vefat etmiş ve Sicilmâse'deki büyük cami yakınına defnedilmiştir.¹⁰³⁸

2.2.9.1. Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebî aleyhi's-salâtü ve's-selâm

İbnü'l-Kattân'ın, *el-Âyâtü'l-beyyinât (fî zikri mâ fî e'zâi) Resûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem mine'l-mu'cizât* isimli eseri ise siyer alanına dairdir.¹⁰³⁹ Endülüslü İbn Dihye el-Kelbî'nin (ö. 633/1235) de aynı isimle bir eser telif etmesi dikkat çekmektedir.¹⁰⁴⁰ Vefat tarihleri arasında beş yıl bulunan müelliflerin, yaşadıkları coğrafyaların birbirine yakın olduğu bilinmektedir. Bu durum, iki âlimin birbirinden etkilenmiş olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Ancak hangi müellifin eserini daha önce kaleme aldığı konusunda

¹⁰³¹el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 5/19.

¹⁰³²Ebü'l-Kâsım Alemüddîn Kâsım b. Yûsuf et-Tücebî, *Bernâmec*, thk. Abdülhafız Mansûr (Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981), 272.

¹⁰³³el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 5/18.

¹⁰³⁴el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 5/239.

¹⁰³⁵İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 4/190; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylül-ibtihâc*, 317; Akgün, *İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, 36-40.

¹⁰³⁶el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 5/20.

¹⁰³⁷Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm*, thk. Hüseyin Âyt Saîd (Riyad: Dâru Taybe, 1417-1997); Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *İhkâmu'n-nazar fî ahkâmi'n-nazar bi-hâsseti'l-basar*, thk. İdrîs es-Samedî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1433-2012); Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *el-İknâ' fî mesâ'ili'l-icmâ'*, thk. Hasan Fevzî es-Saîdî (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1424-2004); el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 1/21; ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 4/331; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 7/213; Akgün, *İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, 54-60.

¹⁰³⁸ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 4/331; el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 5/52.

¹⁰³⁹el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 5/82.

¹⁰⁴⁰Dayf, *Târîh*, 10/359; Akyürek, *Endülüsi Siyer Edebiyatı*, 239-243.

herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

İbnü'l-Kattân'a ait olduğu tespit edilen *Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebî aleyhi's-salâtü ve's-selâm* adlı bir yazma esere ulaşılmıştır. Söz konusu bu eserin, yukarıda bahsi geçen *el-Âyâtü'l-beyyinât (fî zikri mâ fî e'zâi) Resûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem mine'l-mu'cizât* isimli eserle aynı olduğunu düşünmekteyiz. Eserin içerik tahlili, Ragıp Paşa Koleksiyonu'nda bulunan yazma nüsha üzerinden yapılacaktır.¹⁰⁴¹ İbnü'l-Kattân ile ilgili çalışma yapan ve eserin üç nüshasını karşılaştıran İman Ramazan el-Gazâlî ve Zekeriya Subhi Zeyneddîn'in de makalelerinde işaret ettikleri gibi elimizde mevcut olan bu nüsha eksik bir nüshadır. 123 varaktan meydana gelen bu nüshadaki her bir varak, iki sayfadan, her bir sayfa da 23 satırdan meydana gelmektedir. İkinci nüsha, "Kitâbü'l-Beşâir ve'l-İhkâm" adıyla Mısır'da Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye Hadis-i Timur Koleksiyonu 312 numarada yer aldığını belirten müellifler, bu nüshanın 220 varaktan meydana geldiğini ve her bir varakta iki sayfanın bulunduğunu ifade etmişlerdir. Son nüshanın ise "el-Beşâir ve'l-İ'lâm" adıyla Muhammed b. Türkî et-Türkî kütüphanesinde bulunduğunu aktarmışlardır. Bu nüshanın 320 varaktan meydana geldiği her bir varakta iki sayfanın bulunduğunu, en çok hata içeren nüsha olduğunu belirtmişlerdir.¹⁰⁴²

İbnü'l-Kattân eserine besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra telif etmiş olduğu *el-İ'lâm ve el-İtmâm* adlı kitaplarının, mucize sayısının okuyucunun ibret almasına engel olacak kadar fazla olması ve satırların gözü yoracak kadar karışık bulunması gibi eleştiriler aldığından bahsetmiştir.¹⁰⁴³ Bu doğrultuda kendisinden talep edildiği üzere konu başlıklarını azaltarak ve tekrarları çıkararak siyer ve haber kitaplarında olduğu gibi akıcı bir anlatıma sahip bir eser oluşturmak istediğini belirtmiştir. Bu amaçla, daha önce bahsi geçen iki eserin içeriğini de kapsayan bu kitabı tasnif ettiğini de ifade etmiştir. Rivayetin manevi mütevatir olmasının nakil için yeterli olduğunu, bu sebeple senet zincirlerini önemsemediğini ifade etmiştir. Ardından eserinin adını zikretmiş ve Allah'ın kıyamet günü bu eserden kendi halifesini, imamını ve onun makamının hizmetkârı olan kulunu (yani kendisini) faydalandırmasını niyaz etmiştir.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴¹ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*.

¹⁰⁴² İman Ramazan el-Gazâlî - Zekeriya Subhi Zeyneddîn, "Mahtût el-Beşâir ve'l-İ'lâm li İbnü'l-Kattân tahkîk ve dirâse" 32/4 (2024), 34-35.

¹⁰⁴³ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 2a.

¹⁰⁴⁴ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 2b.

Müellif, eserinin mukaddimesinde mucize ve ayet kavramlarını kısaca tanımlamış ve bunlara dair örnekler vermiştir. Eserinde “mucize” kelimesi yerine, daha kapsayıcı olduğunu düşündüğü “âyet” terimini kullanmayı tercih etmiştir. Ona göre bu terim, Hz. Peygamber’in doğumundan önceki ve vefatından sonraki olayları da içerisine almaktadır.¹⁰⁴⁵ Ardından bu kitabın, Hz. Peygamber’in nübüvvetine delalet eden ayetleri, delilleri ve mucizeleri konu aldığını ve yedi bölümden meydana geldiğini belirtmiştir.¹⁰⁴⁶ Eserin birinci bölümü, Hz. Peygamber’in soyunun temizliği, nurunun zuhur etmesi ve bu süreçte meydana gelen olağanüstü olaylarla ilgilidir. Bu bölüme, Hz. Peygamber’e ait olduğu ifade edilen, “Ben, Âdem yaratılmadan on dört bin yıl önce Rabbim’in huzurunda nur idim...” sözüyle başlamıştır. İbnü’l-Kattân, yaratılışın başlangıcından önce Hz. Peygamber’in bir nur olarak zuhur etmesini detaylandırmış ve bu konudaki rivayetlere yer vermiştir. Ardından bu nurun Âdem’in sulbüne intikal ettiğini ve Hz. Peygamber doğana kadar onun atalarında varlığını sürdürdüğünü ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Bu bağlamda, Hz. Peygamber’in bereketinin daha o dönemde Hz. Âdem’e ulaştığını, Hz. Âdem’in işlediği zelle sonrası Hz. Peygamber’i vesile kılarak tövbe ettiğini ve Allah’ın bu tövbeyi kabul buyurduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴⁷

Yazar, Hz. Âdem’e intikal eden bu nurun Hz. Şît, Hz. İdrîs, Hz. Nuh, oğlu Sâm, Hz. Hûd, Hz. İbrâhim, Hz. İsmâîl, Hz. İshâk, Hz. Ya’kûb’a aktarıldığını zikretmiştir. Konuya devam eden müellif, nurun daha sonra Hz. Peygamber’in atalarından Adnân, Nizâr, Mudar, Hâşim ve Abdülmuttalib’e intikalini detaylı bir şekilde anlatmıştır.¹⁰⁴⁸ Abdülmuttalib’in Kâbe ile ilgili işleri devralmasını tasvir ettikten sonra Fil Vak‘ası ve Ebrehe’nin Kâbe’yi yıkma girişimini ve bu durum karşısında Abdülmuttalib’in sözlerini klasik siyer geleneğine uygun bir şekilde aktarmıştır. İbnü’l-Kattân, “müellif dedi ki” şeklinde giriş yaparak Fil Vak‘ası’nda Kureyş’in mallarına el koyan kişinin Habeşli komutan Esved b. Maksût olduğunu, Ebrehe’nin onu öncü olarak gönderdiğini ve bu sırada Abdülmuttalib’in dört yüz veya iki yüz devesine el konulduğunu belirtmiştir. Müellif konuya dair anlatımını tamamladıktan sonra “Racea (Dönüş)” ifadesini yazarak tekrar bağlama dönmüştür.¹⁰⁴⁹ Müellifin bu üslubu eserinde sık sık kullandığı görülmektedir.

¹⁰⁴⁵ İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 3a-b.

¹⁰⁴⁶ İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 3b.

¹⁰⁴⁷ İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 4a-b.

¹⁰⁴⁸ İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 5a-8b.

¹⁰⁴⁹ İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 8b.

İbnü'l-Kattân, Abdülmuttalib hakkında dikkat çekici bazı rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetlerden birine göre Ebrehe, Kureyş'in lideri olarak Abdülmuttalib'in huzuruna getirilmesini istemiş, Abdülmuttalib geldiğinde ona büyük bir saygı ve hürmetle davranmış, hatta tahtından inip Abdülmuttalib ile birlikte yere oturmuştur. Bir başka rivayette ise Abdülmuttalib'in heybetinden etkilenen Ebrehe'nin ona secde ettiği anlatılmaktadır.¹⁰⁵⁰ Akabinde Ebrehe'nin meşhur filinin de Abdülmuttalib'e secde etmesi ile ilgili bir anlatı sonrasında Ebrehe'nin, bunun bir sihir olduğunu düşünerek büyücülerini çağırdığı aktarılmaktadır. Rivayete göre büyücüler, filin Abdülmuttalib'e değil, ismi Muhammed olan peygambere secde ettiğini söylemişler; ardından Ebrehe'den izin alarak Abdülmuttalib'in ellerini ve ayaklarını öpmüşlerdir. Fil Vak'ası ile ilgili anlatımına devam eden müellif, Abdülmuttalib'in alıkonulan develerini istemesi üzerine Ebrehe'nin şaşkınlığını dile getirmiştir. Ebrehe, Kâbe'yi yıkmak için geldiği halde Abdülmuttalib'in yalnızca kendi develerinin derdinde olması karşısında büyük bir hayret yaşamış ve Abdülmuttalib'in bu tavrı sebebiyle gözünden düştüğünü ifade etmiştir. Bu noktada Abdülmuttalib'in, "Ben develerin sahibiyim ve onları geri istiyorum. Beyt'e gelince, onun bir Rabbi vardır ve O, Beyt'ini koruyacaktır" diye bilinen meşhur sözüne yer vermiştir.¹⁰⁵¹

Müellif daha sonra, Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın doğumuyla ilgili rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetlere göre Abdullah'ın yüzünde bir nur bulunmakta olup insanlar tarafından fark edilmekteydi. Hatta Abdullah'ın taşıdığı bu nuru gören Yahudi âlimlerin onu öldürmeye teşebbüs ettikleri aktarılmaktadır.¹⁰⁵² Ardından Abdülmuttalib'in zemzem kuyusunu buluşunu anlatmıştır.¹⁰⁵³ Abdülmuttalib'in kuyuyu kazarken bulduğu hazinelerin paylaşılmasını ve bu sebeple Kureyş ile yaşanan anlaşmazlığın çözümünü detaylı bir şekilde ele almıştır. Burada hazinelerde bulunan altınların eritilerek Kâbe'nin kapısına süslemeler yapıldığı ve bunun Kâbe tarihindeki ilk altın süsleme olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵⁴ Abdülmuttalib'in meşhur kurban adağı ile oğlu Abdullah'ın kurban edilmekten nasıl kurtulduğu ve iki kurbanlık meselesi de geniş bir şekilde anlatılmıştır.¹⁰⁵⁵ Bunun yanı

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 8b, 9a.

¹⁰⁵¹ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 9b.

¹⁰⁵² İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 10b-11b.

¹⁰⁵³ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 12a-b.

¹⁰⁵⁴ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 12a.

¹⁰⁵⁵ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 13a-b.

sıra müellif, Abdullah'a ikram edilen zehirli yemek ve bu yemeği yemekten kurtuluşu, Âmine ile evliliği ve Hz. Peygamber'in nesebinin temizliği gibi konulara da yer vermiştir.¹⁰⁵⁶

İbnü'l-Kattân, Tevrat ve İncil'de Hz. Peygamber'in müjdelendiğine, bu kutsal kitaplarda onun isim ve sıfatlarına yer verildiğine temas etmiştir. Ardından Abdullah b. Selâm'ın Müslüman olmasına dair bilgileri aktarmıştır.¹⁰⁵⁷ Daha sonra İslâm tarihçiliğinde meşhur olan bir başka konuya, Yemen kralı Tübbâ'nın Kâbe'yi ziyaretine geçmiştir. Rivayetlere göre Tübbâ, Hz. Peygamber'in doğumundan asırlar önce ona iman etmiş hatta ona bir mektup yazmıştır.¹⁰⁵⁸ Müellif bu rivayetleri oldukça ayrıntılı bir şekilde zikretmektedir. Bölümün devamında ise delâilü'n-nübüvve literatürüne uygun bir şekilde Hz. Peygamber'in geleceğine işaret eden anlatıları detaylı bir şekilde ele almıştır.¹⁰⁵⁹

Müellif, bölümün son kısmında Hz. Peygamber'in isminin ve şanınin kadim kaynaklardaki ve diğer peygamberlerin hayatındaki izlerini ele almıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in isminin tabiatın her yerinde, hatta bitkilerin yapraklarında dahi yazılı olduğuna dair rivayetlere yer vermiştir.¹⁰⁶⁰

İkinci bölümde müellif, Hz. Peygamber'in doğumu ile ilgili mucizeleri ele almıştır. Yine burada Abdulmuttalib'den Abdullah'a, ondan da Âmine'ye intikal eden nura vurgu yapmıştır. Âmine'nin hamilelik sürecinde yaşadığı mucizelere, gördüğü rüyalara ve hamileliğinin oldukça rahat geçmesine dair anlatılara yer vermiştir. Ardından doğum esnasında meydana gelen olağanüstü durumları zikretmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e Muhammed isminin verilmesiyle ilgili rivayetlere de temas etmiştir. Bütün bu rivayetlerin klasik siyer eserlerinde yer alan anlatımlara uygun bir şekilde aktarıldığı görülmektedir. Müellif burada, Hz. İbrahim'in dostluğu, Hz. İsmail'in belagatı, Hz. İshâk'ın rızası, Hz. Salih'in fesahati, Hz. Ya'kub'un müjdesi, Hz. Yusuf'un güzelliği, Hz. Eyyub'un sabrı, Hz. Süleyman'ın mülkü gibi diğer peygamberlere ait özellikleri zikrederek, Hz. Peygamber'in bütün bu vasıfları kendisinde topladığını ifade etmiştir.¹⁰⁶¹ Hz. Peygamber'in doğduğu güne tekrar dönen müellif, o gece yaşanan olağanüstü olayları aktarmaya devam etmiştir. Putların

¹⁰⁵⁶İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 13a-15b.

¹⁰⁵⁷İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 16b-18b.

¹⁰⁵⁸İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 20a-21b.

¹⁰⁵⁹İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 21b-25a.

¹⁰⁶⁰İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 25a-27b.

¹⁰⁶¹İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 27b-33b.

kırılması, Mecûsîlerin ateşinin sönmesi, Sâve Gölü'nün kuruması, Kisrâ'nın sarayının sütunlarının yıkılması gibi hadiseler bunlar arasında yer almaktadır.¹⁰⁶²

Âyâtî'n-Nebi kitabının üçüncü bölümü, Hz. Peygamber'in çocukluğu, sütanneye verilmesi ve Halime'nin yanında gerçekleşen mucizelerle ilgilidir. Müellif, Halime'nin Hz. Peygamber'in gelişyle birlikte bolluk ve bereketin geldiğini vurgulayan ifadelerine sıkça yer vermiştir. Bölümde ayrıca Hz. Peygamber'in Hıristiyan din adamlarının dikkatini çekmesi konusuna değinmiş, ardından bir kâhinin Hz. Peygamber hakkında söylediği sözleri zikretmiştir. Daha sonra Halime'nin Hz. Peygamber'i Mekke'ye götürdüğünü anlatmıştır. Hemen akabinde şakk-ı sadr hadisesini ele almış ve konuyla ilgili rivayetleri zikretmiştir.¹⁰⁶³

Bölümün devamında Hz. Peygamber'in annesinin vefatından sonra dedesi Abdülmutilib tarafından himaye edildiği, dedesinin vefatından sonra ise amcası Ebû Tâlib'in onun himayesini üstlendiğine dair anlatılar yer almaktadır. Bu süreçte Hz. Peygamber'in bir bereket kaynağı olduğuna sık sık vurgu yapılmıştır.¹⁰⁶⁴ İbnü'l-Kattân, Hz. Peygamber'in çocukluk ve gençlik dönemlerindeki üstün ahlakına, fiziksel temizliğine ve cahiliye döneminin kötü adetlerinden korunduğuna dair rivayetlere yer vermiştir.¹⁰⁶⁵ Hz. Peygamber'in amcası ile birlikte Şam'a gittiği, bu yolculuk esnasında Rahip Bahira ile karşılaştığı ve Bahira'nın peygamberlik alametlerine şahit olduğu hususlar detaylı bir şekilde zikredilmiştir.¹⁰⁶⁶ Bunun yanı sıra, Hz. Peygamber'in rahip tarafından fark edilmesi hususunda başka örnek rivayetlere de yer verilmiştir. Yazar, Hz. Peygamber'in Hz. Hatice'nin kervanıyla Şam'a gittiğini ve burada bir rahibin Meysere'ye Hz. Peygamber hakkında sorular yönelttiğini aktarmıştır.¹⁰⁶⁷ Ayrıca, Hz. Peygamber'in hiçbir zaman Lât ve Uzza'ya yemin etmediğine dair farklı rivayetleri de nakletmiştir.¹⁰⁶⁸

Müellif, Âyâtî'n-Nebî'de Hz. Peygamber'in mucizelerinden biri olarak, otuz beş yaşında Kâbe'nin inşası esnasında Hacerü'l-esved'in yerine konulması hususunda hakemlik yapmasını da zikretmektedir.¹⁰⁶⁹ Ardından Hz. Peygamber'in geleceğine işaret eden

¹⁰⁶² İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 34a-36a.

¹⁰⁶³ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 36a-44a.

¹⁰⁶⁴ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 45a-47b.

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 47b-48b.

¹⁰⁶⁶ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 49b.

¹⁰⁶⁷ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 52a.

¹⁰⁶⁸ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 52a-53a.

¹⁰⁶⁹ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî* (Ragıp Paşa), 53b.

alametlere geçmiş, bu alametler arasında Zeyd b. Amr b. Nufeyl'in tevhit arayışına da yer vermiştir.¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Kattân Hz. Peygamber'in mucizelerinden bir diğerinin gerek risalet öncesi gerek risalet sonrası gördüğü sadık rüyalar olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷¹

Âyâtî'n-Nebî'nin dördüncü bölümü, Hz. Peygamber'e peygamberlik geldikten sonra ortaya çıkan mucizelerle ilgilidir. İbnü'l-Kattân, vahyin başlangıcını bu mucizelerin ilki olarak zikretmektedir.¹⁰⁷² Vahyin geldiği esnada, Hz. Peygamber'in fiziksel durumu, ashâbın bu duruma şahitliği ve vahyin geliş biçimleri hakkında rivayetlere yer vermiştir.¹⁰⁷³ Ardından Hz. Peygamber'in ismet sıfatı üzerinde durmuş ve onun Allah tarafından günahlardan korunduğuna dair örneklerle yer vermiştir. Müellif, Hz. Peygamber'e eziyet eden müşriklerin akıbetlerini de mucizeler arasında değerlendirmiştir. Rivayete göre bir gün Hz. Peygamber Kâbe'de namaz kılarken secdeye gittiği esnada Ukbe b. Ebû Muayt, bir deve işkembesini onun sırtına koymuş, Hz. Fâtıma gelip bunu sırtından indirmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in kendisine zulmeden kişilerden bazılarının isimlerini zikrederek dua ettiği ve bu kişilerin Bedir Savaşı'nda öldüklerine dair rivayete yer vermiştir.¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Kattân bölümün devamında, Hz. Peygamber'in hicret ettiği gece müşriklerin gözlerinin perdelenmesine,¹⁰⁷⁵ Hz. Peygamberle alay edenlerin Allah tarafından cezalandırıldığına¹⁰⁷⁶ ve hicret esnasında Sevr Mağarası'nda gerçekleşen ilahi korumaya da değinmiştir.¹⁰⁷⁷

İbnü'l-Kattân İsrâ olayını detaylı bir şekilde aktarmıştır. Hz. Peygamber'in İsrâ gecesi yaşadıklarını çevresindekilere anlattığını belirten müellif, Kureyslilerin delil istemesi üzerine Hz. Peygamber'in yolda karşılaştığı kervanlara dair bilgileri ve o kervanların varış zamanını haber verdiğini nakletmektedir. Bu olayın ardından Hz. Ebû Bekir'e "Sıddîk" lakabının verilmesinin de üzerinde durmuştur.¹⁰⁷⁸ Miraç hadisesiyle ilgili müellifin oldukça tafsilatlı bir anlatım tercih ettiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in Sidretü'l-münteha'ya yükselişi, Burak adlı binekle yaptığı yolculuk, semanın her katında karşılaştığı hadiseler ve şahit

¹⁰⁷⁰İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 54a.

¹⁰⁷¹İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 62b.

¹⁰⁷²İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 65a.

¹⁰⁷³İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 66a.

¹⁰⁷⁴İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 67b.

¹⁰⁷⁵İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 68a.

¹⁰⁷⁶İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 68a.

¹⁰⁷⁷İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 69b.

¹⁰⁷⁸İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 73a-74b.

olduğu cennet ile cehennem manzaraları tüm ayrıntılarıyla aktarılmıştır.¹⁰⁷⁹

Bölümün devamında yazar, gökyüzündeki mucizelerle ilgili bab başlığı açmış ve burada inşikaku'l-kamer (ayın yarılması), reddu's-şems (güneşin döndürülmesi), güneş tutulması, Hz. Peygamber'i bulutların gölgelemesi ve onun yağmur duası mucizesi gibi semâvî mucizeleri ele almıştır.¹⁰⁸⁰ Ardından yeryüzü, taşlar ve dağlarla ilgili bir bab başlığı açan müellif, burada Hendek Savaşı hazırlığı sırasında hendekler kazılırken yaşanan mucizeyi vurgulamış, Uhud Dağı'nın sarsıldığı sırada Hz. Peygamber'in onu sakinleştirmesi, Huneyn Gazvesi esnasında düşman saflarına toprak atması, taşların Hz. Peygamber'i zikretmesi ve dağın yarılması gibi mucizeleri sıralamıştır.¹⁰⁸¹

İbnü'l-Kattân daha sonra Hz. Peygamber'in su ile ilgili mucizelerini ele almıştır. Hz. Peygamber'in bereketiyle dedesinin zemzem kuyusunu bulması, Hz. Peygamber'in parmaklarından su akması, su kabının bereketlenmesi, kuyunun suyunun artması gibi birçok rivayete burada yer vermiştir.¹⁰⁸² Ardından sütün mucizevi bir şekilde çoğalması ile ilgili rivayetleri sıralamıştır.¹⁰⁸³ Sonraki babda meyvelerin bereketlenmesi ile ilgili mucizeleri ele almıştır. Hendek Savaşı'nda hurmaların bereketlenip tüm orduya yetmesi gibi örnekler zikretmiştir.¹⁰⁸⁴ Hz. Peygamber'in arpa ve eti bereketlendirmesiyle ilgili rivayetlere yer vermiştir.¹⁰⁸⁵ Müellif, bereket bahsine yağ, bal, sevîk gibi maddeleri de ekleyerek daha birçok gıda ürünündeki bereket örneklerini detaylı bir şekilde vermiştir.¹⁰⁸⁶

Son olarak Hz. Peygamber ile dilsiz varlıkların konuşması hakkında bir bab açan müellif, bu başlık altında yiyeceğin, insan saçının, taşın, odunun, dağın, hayvanların ve hatta ölülerin Hz. Peygamber ile konuşmaları mucizesini anlatmıştır.¹⁰⁸⁷

Eserin mukaddimesinde müellif, kitabının yedi bölümden oluştuğunu ifade etmektedir.¹⁰⁸⁸ Ancak mevcut nüshanın yalnızca dört bölümden meydana geldiği görülmektedir. Bu durum ilk bakışta nüshanın eksik olduğunu akla getirmektedir. Bununla birlikte eserin son

¹⁰⁷⁹İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 75a-80b.

¹⁰⁸⁰İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 80b-81b.

¹⁰⁸¹İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 80b-83a.

¹⁰⁸²İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 83a-93b.

¹⁰⁸³İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 89a-b.

¹⁰⁸⁴İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 93b-94b.

¹⁰⁸⁵İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 95a-97a.

¹⁰⁸⁶İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 97a-100a.

¹⁰⁸⁷İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 100b-112a.

¹⁰⁸⁸İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 3b.

sayfasında müellifin, kitabını tamamladığı için Allah’a hamd ettiği ve Hz. Peygamber’e salât ve selâm getirdiği görülmektedir.¹⁰⁸⁹ Çelişkili gibi görünen bu durum, eserin iki cilt halinde tertip edilmiş olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir. Bu durumda elimizdeki nüsha eserin birinci cildini teşkil etmekte ve bu cilt nihayete erdiği için müellif “Temmeti’l-Âyât” ifadesiyle ile eserin bu cildini bitirmiş olabilir. Diğer taraftan, bu ihtimal doğru kabul edilirse, *Kitâbu’l-Ahkâm li-siyâki âyâti’n-Nebîaleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* adlı eserin ikinci cildinin günümüze ulaşmadığı sonucuna varılmaktadır. Her ne kadar mevcut verilerle kesin bir karara varmak mümkün olmasa da, ileri sürdüğümüz bu görüşü destekleyen bir durum bulunmaktadır. Eser girişinde nüsha farklılıklarıyla ilgili değinilen makalede geçtiği üzere üçüncü nüshanın sonunda “Kitâbu’l-Ahkâm adlı eserin ikinci cildi tamamlandı” şeklinde bir bilginin bulunduğu da zikredilmiştir.¹⁰⁹⁰ Bu da Ragıp Paşa koleksiyonunda yer alan incelediğimiz nüshanın da iki ciltten oluşma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Eserdeki sayfalarda dikkat çeken bir diğer husus mucize olarak değerlendirilebilecek olayların sayfa kenarlarına kırmızı renkle yazılmış olmasıdır. Mesela Ebrehe ile Abdülmuttalib ile ilgili rivayetlerde, Âyetü ikrâmi Ebrehe li-Abdülmuttalib (Ebrehe’nin Abdülmuttalib’e gösterdiği ikramın mucizesi), Âyetü sücûdihi lehû (Ebrehe’nin Abdülmuttalib’e secde etmesinin mucizesi) gibi pek çok kenar notu bulunmaktadır.¹⁰⁹¹ Bunun gibi hemen her bab ile ilgili birçok kenar notu yer almaktadır. Âyetü’l-ebâbîl (Ebâbîl kuşlarının gönderilmesi mucizesi),¹⁰⁹² Âyetü ityâni’l-kâhine li-necâtihi (Abdullah’ın kurban edilmesi hakkında kâhine gidilmesi mucizesi),¹⁰⁹³ Âyetü sıfâtihi fi’t-Tevrât (Hz. Peygamber’in Tevrat’taki sıfatları)¹⁰⁹⁴ ve Âyetü ‘İsmetullah lehu (s.a.s.) min Ebû Cehl La‘netullah (Hz. Peygamber’in Ebû Cehl’den korunması)¹⁰⁹⁵ örnek olarak zikredilebilir.

Müellif’in eserinde ayetlere çok sık müracaat etmediği dikkat çekmektedir.¹⁰⁹⁶ Uzun senetler olmadan hadislerle ve konuyla ilgili şiiirlere¹⁰⁹⁷ daha sık bir şekilde müracaat

¹⁰⁸⁹İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 123b.

¹⁰⁹⁰el-Gazâlî - Zeyneddîn, “Mahtût el-Beşâir ve’l-İ’lâm li İbnü’l-Kattân tahkîk ve dirâse”, 35.

¹⁰⁹¹İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 8b, 9a.

¹⁰⁹²İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 10a.

¹⁰⁹³İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 13b.

¹⁰⁹⁴İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 17a.

¹⁰⁹⁵İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 66b.

¹⁰⁹⁶İsrâ mucizesiyle alakalı İsrâ/1 ayetini dayanak olarak göstermiştir. Bk. İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 73a.

¹⁰⁹⁷İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Âyâti’n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 9b, 14b, 15a, 21a, 22a, 29b, 33b, 35a, 36b, 45b,

ettiği görülmektedir. İbnü'l-Kattân'ın rivayetlerin çoğunu meşhur siyer âlimi İbn İshâk'tan aldığı görülmektedir.¹⁰⁹⁸ Bu durum mağrib siyer âlimleri arasında İbn İshâk'ın bir ağırlığı olduğunu göstermektedir. Doğu İslâm dünyasında İbn İshâk'ın rivayetleri İbn Hişâm'ın eseri aracılığıyla yayılıp meşhur olurken İbn Kattân'ın bu rivayetleri doğrudan İbn İshâk üzerinden göstermesi dikkat çekicidir.¹⁰⁹⁹ Bunun yanında İbn Kattân ravi zincirini atlayarak doğrudan nakillerde bulunmak suretiyle İbn Abbâs,¹¹⁰⁰ Âsım b. Ömer b. Katâde,¹¹⁰¹ İbn Şihâb ez-Zührî,¹¹⁰² Urve b. Zübeyr,¹¹⁰³ Ka'b el-Ahbâr,¹¹⁰⁴ İbnü'l-Kelbî,¹¹⁰⁵ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ,¹¹⁰⁶ Ebü'l-Leys es-Semerkandî¹¹⁰⁷ gibi siyerin öncü isimlerinden de faydalanmıştır.

2.2.10. Ebü'l-Abbâs el-Azefî es-Sebtî (ö. 633/1236)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâdî Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Lahmi el-Azefî es-Sebtî 557/1162 yılında Sebte'de dünyaya gelmiştir.¹¹⁰⁸ İbnü'l-Azefe veya İbnü'l-Azefî olarak meşhur olan müellifin ailesi, en yaygın rivayete göre aslen Yemenli Araplardan olan Lahmîlere mensuptur. Ailenin bazı fertleri daha sonraki yıllarda Sebte'ye yerleşmiştir. Hicrî 7. yüzyılın ortalarına kadar ilmî hayattaki rolleriyle tanınan bu aile, 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hem ilim hem de siyaset alanında adından söz ettirmiştir.¹¹⁰⁹

İlimle meşgul olunan bir evde yetişen müellifin hocaları arasında babası Kâdî Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed de yer almaktadır. İbn Azefî, babasından çeşitli alanlarda ilim tahsil ettiğini ifade etmiştir. Onun diğer hocaları arasında Ebû Bekr İbnü'l-Arâbî (ö. 543/1148),¹¹¹⁰ İbn Hubeyş (ö. 584/1188), Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. Hamîd (ö. 586/1190) ve Ebü'l-Kâsım es-Süheylî (ö. 581/1185) gibi isimler de yer almaktadır. Bunun

46a-b, 50b, 51a-b, 55a, 56a-b, 89b, 108a-b.

¹⁰⁹⁸ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 8a, 12b, 14a, 15b, 16a, 18b, 26a, 29b, 42a, 53b, 67b, 68b, 103b.

¹⁰⁹⁹ İbn İshâk'ın es-Sîre isimli eseri uzun yıllar boyunca kaybolmuş ve Muhammed Hamidullah tarafından ilk cildi Fas'ta bulunmuş ve 1976 ve 1981 yıllarında iki defa neşredilmiştir.

¹¹⁰⁰ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 2b, 3a, 4a-b.

¹¹⁰¹ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 59b.

¹¹⁰² İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 65b.

¹¹⁰³ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 68a.

¹¹⁰⁴ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 8b, 10a-b, 30a.

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 16a.

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 26a.

¹¹⁰⁷ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Âyâtî'n-Nebî (Ragıp Paşa)*, 26a.

¹¹⁰⁸ ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 3/313.

¹¹⁰⁹ İbnü'l-Ahmer, *A'lâmü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi'l-karni's-sâmin*, 119.

¹¹¹⁰ Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Ezherî, *Zeylu Lübbü'l-lübâb fî tahrîri ensâb, thk. Şadi b. Muhammed İbn Sâlim en-Nu'mân* (Yemen: Merkezi en-Nu'mân, 1432–2011), 181.

yanı sıra İbn Hayr el-İşbîlî ve İbn Beşküvâl (ö. 578/1182) gibi Doğu İslâm dünyasından birçok âlimden rivayet yoluyla hadis aktarmıştır.¹¹¹¹ Müellifin hocaları konusunda önemli bir hususa daha temas etmek gerekmektedir. Daha önce Ebü'r-Rebî' Süleymân es-Sebtî ve Kâdî İyâz'ın öğrencisi olduğu ifade edilen İbn Gâzî de İbnü'l-Azeî'nin hocaları arasında yer almaktadır.¹¹¹² Bu durum müellif ile Ebü'r-Rebî' ve Kâdî İyâz arasında bir bağlantı kurma noktasında önem arz etmektedir. Bahsi geçen iki müellifin siyer yazıcılığı usulü ve üslubu İbnü'l-Azeî'de de görülmektedir.

Mahir bir şair olarak nitelenen müellif aynı zamanda nahiv, fıkıh, fıkıh usulü ve lügat alanlarında da derin bir bilgi sahibi olarak vasedilmiştir.¹¹¹³ Babası Sebte kadısı iken vefat edince bu görevi ilmî donanımıyla öne çıkan İbnü'l-Azeî üstlenmiştir. Ardından Sebte Camii'sinde yapılan ders halkalarının başına geçmiş,¹¹¹⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Ruaynî el-İşbîlî (ö. 666/1267),¹¹¹⁵ Ebü'l-Hasan b. Ebü'r-Rebî' (ö. 688/1289),¹¹¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir İbnü'l-Mevvâk¹¹¹⁷ ve Hâfız Ebû Abdullah İbnü'l-Ebbar el-Kudâî (ö. 658/1260)¹¹¹⁸ gibi pek çok önemli âlime hocalık yapmıştır. Coğrafi konumu ve yetiştirdiği âlimler sayesinde Mağrib ilim dünyasında önemli bir yeri olan Sebte, İbnü'l-Azeî'nin babası ve torunları ile devam eden süreçte bir ilim merkezi haline gelmiştir.

Ebû'l-Abbâs el-Azeî yalnızca ders vermekle yetinmemiş, aynı zamanda telif ve tasnif faaliyetleriyle de meşgul olmuştur. Bu alanda maharetli olan müellif, tefsir, tabakât ve siyer alanlarında özgün ve nitelikli eserler bırakmıştır.¹¹¹⁹ İbnü'l-Azeî güzel ahlakı, dürüstlüğü, ilmi ve takvasıyla tanınan bir şahsiyet olmuştur. 633/1236 yılında vefat eden

¹¹¹¹ Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylû'l-ibtihâc*, 77.

¹¹¹² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 2/160; Mahlûf, *Şecere*, 1/235.

¹¹¹³ el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 1/37.

¹¹¹⁴ İbn Ebü'r-Rebî', *Tefsîru'l-Kitâbi'l-Azîz*, 305.

¹¹¹⁵ el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 1/492.

¹¹¹⁶ İbn Ebü'r-Rebî', *Tefsîru'l-Kitâbi'l-Azîz*, 305.

¹¹¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir İbnü'l-Mevvâk, *Buğyetü'n-nukkadi'n-nakale* (Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1425–2004), ed-Dirâse/179.

¹¹¹⁸ el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 1/447.

¹¹¹⁹ el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl*, 5/336; ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 1/218; İbnü'l-Mevvâk, *Buğye*, ed-Dirâse/179; el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/855.

âlim,¹¹²⁰ Sebte'deki Zeklû mezarlığına defnedilmiştir.¹¹²¹

2.2.10.1. ed-Dürrü'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebîyyi'l-Muazzam

Hicrî yedinci asrın ilk yarısında Endülüs ve Mağrib coğrafyasında Mevlid-i Nebî alanında telif faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. Bu dönemde ön plana çıkan iki önemli sima Endülüslü İbn Dihye el-Kelbî ve Sebteli Ebü'l-Abbâs el-Azefî'dir. İbn Dihye el-Kelbî'nin Erbil'de düzenlenen büyük mevlid kutlamalarına tanıklık ettiği ve bu kutlamaların tesirini Mağrib'e aktardığı, daha sonra Ebü'l-Abbâs el-Azefî ve oğlu Ebü'l-Kâsım el-Azefî tarafından Mağrib'de mevlid merasimlerinin başlatıldığı ifade edilmektedir.¹¹²² Kaynakların büyük bir kısmı el-Azefî ailesinin İslâmî Mağrib'de daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde Mevlid-i Nebî kutlamalarına öncülük ettiği ve bu kutlamaları belirli bir düzen içerisine koyduğu noktasında görüş birliği içerisinde. Ailenin bu girişimi Müslümanların geniş bir kesimi tarafından benimsenmiş ve memnuniyetle karşılanmış; böylece Mevlid-i Nebî geleneği kökleşmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Bununla birlikte söz konusu kutlamalara karşı çıkan ve bid'at olarak değerlendiren Müslümanların da var olduğu bilinmektedir.¹¹²³

Müellifin siyer alanında kaleme aldığı *ed-Dürrü'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebîyyi'l-E'zam (Muazzam)* adlı eseri, onun en meşhur eseridir.¹¹²⁴ Bu eserin birkaç farklı yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birinin British Museum'da 919 numarada, diğerinin Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami Koleksiyonu'nda 851/297.2 numaralı bölümde yer aldığı, sonuncusunun ise el-Eskorial (Escorial) Manastırı Kütüphanesi'nde 1741 numarada kayıtlı olduğu aktarılmaktadır. Çalışmamızda kullanılan matbu nüsha ise Abdullah Hammâdî tarafından tahkik edilmiştir. Hammâdî, el-Eskorial nüshasını esas alarak tahkik ettiğini belirtmiştir.¹¹²⁵

Ebü'l-Abbâs el-Azefî, Müslümanların Hristiyanlarla komşuluk ilişkisi içinde yaşa-

¹¹²⁰Ebû Nasr Alî b. Hibetullâh İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-mutelifi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârif Osmaniyye, ts.), 6/319; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylû'l-ibtihâc*, 78; Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed İbn Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz fî ahhâri Kâdî İyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, ts., 2/375.

¹¹²¹es-Sebtî, *İhtisâru'l-ahbâr*, 20.

¹¹²²Tamdoğan (Gözütok), *Merînîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel ve İktisadî Hayat*, 85-86; Tamdoğan, "Mağrib'de Mevlid-İ Nebî Merâsimleri", 103.

¹¹²³el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, "Muhakkikin Girişi", 22-23.

¹¹²⁴İbnü'l-Mevvâk, *Buğye*, Dirâse/179; Müneccid, *Mu'cem*, 23.

¹¹²⁵el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, "Muhakkikin Girişi", 24, 69.

maları sebebiyle, onların bayramlarından ve geleneklerinden etkilendiklerini gözlemlemiş, bu durum karşısında ihtiyaca binaen Hz. Peygamber'in mucizevi doğumunu ve özel niteliklerini konu alan bu eserini kaleme aldığını belirtmiştir.¹¹²⁶ Noel, Paskalya ve Yennayer (Berberîlerin geleneksel yılbaşı) kutlamalarının cazibesine kapılan Müslümanların, aslında farkında olmadan bid'ate sürüklendiklerine dair bir durum tespiti yapan Azefî, onları bu durumdan kurtarmak için çaba harcamıştır. Onun bu çabası ve çağrısı önce Sebte'de karşılık bulmuş, ardından Doğu ve Batı'daki bütün İslâm coğrafyasına yayılmıştır.¹¹²⁷

Mağrib'de Mevlid-i Nebî kutlamaları fikrini ilk kez dile getiren Ebü'l-Abbâs el-Azefî, eserini bu amaçla yazmaya başlamış ancak tamamlayamamış, vefatından sonra oğlu Ebü'l-Kâsım el-Azefî (ö. 677/1278) bu eseri tamamlamıştır.¹¹²⁸ Eserin içeriğine bakıldığında, metnin Ebü'l-Kâsım el-Azefî'nin diliyle yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim metin içerisinde sık sık "Babam şöyle dedi, müellif (Allah ona rahmet eylesin) bu şekilde aktardı"¹¹²⁹ gibi ifadelerin yer alması bu durumu açıkça göstermektedir.

ed-Dürrü'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebîyyi'l-Muazzam adlı eserin muhtevası incelendiğinde müellifin kitabına besmele ve salvele ile başladığı, ardından Allah'tan başka ilah olmadığına Hz. Peygamber'in onun kulu ve Resûlü olduğuna şahitlik ederek devam ettiği görülmektedir.¹¹³⁰ Ebü'l-Abbâs el-Azefî; hulefâ-yi râşidîn, başarılı hükümdarlar, sahâbe ve tabiûn arasında yer alan salih ve gayretli âlimler hakkında övgü dolu ifadeler kullanmış, Allah'ın ve Resûlü'nün yolunun takip edilmesi gerektiğine dair rivayetlere yer vermiştir.¹¹³¹ Selef-i sâlihîni hayırla yâd eden müellif, Müslümanlar tarafından benimsenen Hristiyan bayramlarının onlar tarafından da eleştirildiğini dile getirmiştir. Hz. Peygamber'in "Kim bir kavme benzerse ondandır" hadisiyle konuyu daha da derinleştirmiş, âlimlerin ve yöneticilerin bu hususta gerekli tepkiyi vermediklerini dile getirmiştir.¹¹³²

Müellif daha sonra Hz. Peygamber'in konumunun diğer peygamberlerden daha üstün olduğunu ispatlamaya çalışmış, bu doğrultuda rivayetler aktarmıştır. Bu rivayetlerin birinde

¹¹²⁶el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, "Muhakkikin Girişi", 30; Tamdoğan, "Mağrib'de Mevlid-İ Nebî Merâsimleri", 105.

¹¹²⁷el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, "Muhakkikin Girişi", 32-33.

¹¹²⁸İbnü'l-Mevvâk, *Buğye*, ed-Dirâse/179.

¹¹²⁹Örneğin el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 116, 121.

¹¹³⁰el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 90-91.

¹¹³¹el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 91-97.

¹¹³²el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 101.

kıyamet günü insanların sırasıyla Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ ve Hz. İsâ'dan şefaât talep edecekleri, taleplerine olumlu bir cevap alamayacakları ve nihayetinde Hz. Peygamber'in yanına gelip şefaât etmesini isteyecekleri, Hz. Peygamber'in de onlara şefaât edeceği anlatılmaktadır.¹¹³³ Yine müellifin bu doğrultuda aktardığı başka bir rivayette kıyamet günü diğer peygamberlerin kendi dertlerine düşecekleri, Allah'tan kendileri için bağışlanma isteyecekleri, Hz. Peygamber'in ise ümmeti için yalvaracağı yer almaktadır.¹¹³⁴

el-Azefî, konuyu ele alırken bid'atin iyi ve kötü olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmiş, Hz. Peygamber'in doğum gününün kutlanmasının ise bid'atı hasene kapsamında değerlendirildiğinin altını çizmiştir. Bu bağlamda Mevlid-i Nebî geleneğinin ortaya çıkış sürecine dair bilgi vermiştir. Müellif, Hz. Peygamber'in doğumuna ilişkin rivayetleri bir araya getirerek bu konuya ilgi duyanlara faydalı bir kaynak sunmayı amaçladığını ifade etmiştir. Ayrıca üslup bakımından ifrat ve tefrite kaçmadan orta yolu tercih ettiğini belirtmiştir. Eserinde, diğer âlimlerin üzerinde durmadıkları detaylara yöneldiğini ve bu doğrultuda Hz. Peygamber'in doğumu hakkındaki rivayetleri derlediğini söylemiştir.¹¹³⁵

ed-Dürri'l-Munazzam kırk bir babdan meydana gelmektedir. Muhakkik Abdullah Hammâdî, giriş kısmında bu bablar ve içeriği hakkında bilgi vermiş, adeta bir içindekiler bölümü hazırlamıştır.¹¹³⁶ el-Azefî birinci babda, Hz. Peygamber'in doğumu hakkında bilgi sahibi olmanın bütün ümmet üzerine farz olup olmadığı tartışmasına yer vermiştir. Bu bağlamda müellif, Hz. Peygamber'in soyu, doğumu, ailesi ve Allah tarafından gönderilişi hakkındaki bilgilerin her Müslüman tarafından bilinmesi gerektiğine dair rivayetlere yer vermiştir. Rivayetlerin sened zincirini detaylı bir şekilde nakleden yazar, Hz. Peygamber'e ait bu bilgilerin bilinmesini vacip olarak nitelendirmiştir. İbn İshâk, İbn Abdilberr en-Nemerî, İbn Hazm ve İbn Beşküvâl gibi büyük âlimlerin siyer yazımına Hz. Peygamber'in nesebi ve doğumuyla başladıklarını belirterek bu geleneğin ne kadar yaygın ve köklü olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'e pazartesi günü oruç tutmanın hükmü sorulduğu, Hz. Peygamber'in ise kendisinin o gün doğduğu ve nübüvvetin o gün verildiğine dair rivayete yer vermiştir.¹¹³⁷

¹¹³³ el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 114-116.

¹¹³⁴ el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 118-119.

¹¹³⁵ el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 126-127.

¹¹³⁶ el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 127-132.

¹¹³⁷ el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 133-139.

İkinci bab, Hz. Peygamber'in yaratılışının başlangıcını ve bu hususta peygamberler arasındaki üstünlüğünü konu edinmektedir. Nur-u Muhammedî düşüncesini savunan müellif, Allah'ın herşeyden önce Hz. Peygamber'in nurunu yarattığı, daha sonra bu nuru dört parçaya ayırdığına dair rivayet ile baba giriş yapmıştır. Rivayete göre ilk parçadan arş, ikinci parçadan kalem, üçüncü parçadan levh yaratılmış; dördüncü parça ise kendi içinde dörde ayrılmıştır. Bu dördüncü parçanın bir bölümüyle akıl, ilim, güneş ve ayın nuru yaratılmış son parça ise Hz. Âdem'i yaratılmasının ardından onun neslinin içerisine yerleştirilmiştir. Benzer rivayetlerle bölüme devam eden müellif, daha sonra Hz. Peygamber ile Hz. Yusuf'un kıyaslandığı rivayeti zikretmiştir. Buna göre güzellik ve cemel Hz. Yusuf'a verilirken, Hz. Peygamber'e ise Kur'an, şefaât, cesaret, tevazu, bereket, güzel ahlak, cihad, namaz, oruç, hac gibi vasıflar lütfedilmiştir. Ayrıca el-Azefî, Nur-u Muhammedî düşüncesiyle Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere karşı manevi üstünlüğünü anlatan, özellikle tasavvufî ve menâkıb literatüründe yer alan başka rivayetlere de bu bölümde yer vermiştir.¹¹³⁸ Azefî'nin naklettiği bu bilgilerin kaynağının hocası İbn Seb' olduğu anlaşılmaktadır. Zira aynı bilgiler ufak tefek farklarla onun eserinde de yer almaktadır.¹¹³⁹

Üçüncü babda müellif, Hz. Peygamber'in soyu ve şerefli atalarını zikretmiştir. Hz. Peygamber'in soyunun Hz. İsmail kanalıyla Hz. İbrâhim'e kadar silsile olarak gittiğini ifade eden rivayetlere yer vermiştir. Hz. Peygamber'in soyunun Hz. Âdem'e kadar dayandığını anlatan rivayetleri eserine alan el-Azefî, Hz. Peygamber'in soy silsilesinin Adnân'a kadar isabetli olduğu, Adnân ile Hz. Âdem arasında zikredilen isimler hakkında ise ihtilafların mevcut olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in soyunun zinadan korunduğuna, onun şerefli atalardan ve temiz annelerden geldiğine dair çeşitli rivayetlere yer vermiştir. Bunun yanı sıra, Allah'ın âdemoğulları içerisinde Arapları, Araplar içerisinde Mudar'ı, Mudar içerisinde Kureyş'i, Kureyş içerisinde Benî Hâşimî, Benî Hâşim içerisinde Hz. Peygamber'i seçtiğine dair hadis rivayetlerini eserine almıştır.¹¹⁴¹ Bu bab, eserin en geniş en uzun babıdır.¹¹⁴² Müellif babın devamında bir sonuç yazmış ve Hz. Peygamber için

¹¹³⁸el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 140-147.

¹¹³⁹İbn Seb', *el-Muhtasar*, 5b.

¹¹⁴⁰el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 148-150.

¹¹⁴¹el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 156-157.

¹¹⁴²Bu bab yaklaşık doksan sayfa sürmüştür. el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 148-240.

ifade edilen “iki kurbanlığın oğlu” meselesini gündeme getirmiştir.¹¹⁴³ Yazar bu konuyla ilgili birçok rivayete yer vermiştir. Hz. İbrahim’in kurban ettiği oğlu hakkındaki tartışmalar üzerinde duran yazar, her iki tarafın da argümanlarını da değerlendirmiş ve kurban edilenin Hz. İsmail olduğu kanaatini savunmuştur. Bu meseleyi eserin hacmini arttıracak kadar detaylı ve geniş bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Ardından Abdülmuttalib’in oğlu Abdullah’ı kurban etme girişimi ile ilgili rivayetleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.¹¹⁴⁴

Dördüncü babda Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib’in bir nura sahip olduğu, bu nurun atalarından ona intikal ettiği, kendisinden oğlu Abdullah’a geçtiği, Abdullah’ın evlenmeden önce yüzünde var olan bu nurun, Âmine bint Vehb ile evlendikten sonra kaybolduğuna dair rivayetler yer almaktadır. Müellif konuyla alakalı çeşitli rivayetleri eserine alarak detaylı bir şekilde aktarmıştır.¹¹⁴⁵ Beşinci babda Allah’ın Hz. Peygamber’i yaratmak istediğinde cennetin bekçisi olarak görevlendirdiği Rıdvan’a, cennetin kapılarını açmasını emrettiği konusu işlenmektedir.¹¹⁴⁶

Altıncı babda Âmine bint Vehb’in doğum esnasında yaşadığı olaylar ile Hz. Peygamber’in doğumunun gün, ay ve yıl hatta saate göre belirlenmesine dair bilgiler bulunmaktadır. Âmine’den aktarılan rivayette, Hz. Peygamber doğduktan sonra beyaz bir bulutun onu örttüğü, bulut gittikten sonra beyaz yünden bir kumaşa sarılı olduğu yer almaktadır. el-Azefî, bölümün devamında Hz. Peygamber’in doğum günü hakkındaki farklı rivayetleri de zikretmekle birlikte, onun Fil yılının Rebûlevvel ayında pazartesi günü doğduğu konusunda âlimlerin ittifak ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinin ve vefatının da bir pazartesi gününe denk geldiği bilgisini aktarmıştır.¹¹⁴⁷

Yedinci babın başlığı “Söylediklerimizi Aşan Âlimler” şeklindedir. Müellif burada, diğer bazı âlimlerin sahâbîler ve sonraki âlimlerin ilgisinin bahsedilenlerle sınırlı kalmayıp, Hz. Peygamber’in Hz. Âdem’den başlayan ve diğer peygamberlerle devam eden temiz soy kütüğünü araştırmaya kadar uzandığını ifade etmekte ve bu doğrultuda rivayetlere yer vermektedir.¹¹⁴⁸

¹¹⁴³el-Azefî, *ed-Dürri’l-munazzam*, 170.

¹¹⁴⁴el-Azefî, *ed-Dürri’l-munazzam*, 170-240.

¹¹⁴⁵el-Azefî, *ed-Dürri’l-munazzam*, 240-250.

¹¹⁴⁶el-Azefî, *ed-Dürri’l-munazzam*, 250-254.

¹¹⁴⁷el-Azefî, *ed-Dürri’l-munazzam*, 254-256.

¹¹⁴⁸el-Azefî, *ed-Dürri’l-munazzam*, 257-262.

Bir paragraftan meydana gelen sekizinci babda ise yazar, Âmine'nin Hz. Peygamber'e nerede hamile kaldığını sorgulamış bu konuda iki farklı mekân bilgisi vermiştir. Bunlardan birincisi Ebû Tâlib'in evi diğeri ise Âmine'nin babası Vehb'in evidir.¹¹⁴⁹

Eserin dokuzuncu babında, Hz. Peygamber'e Muhammed isminin verilış süreci, annesi ile dedesinin gördüğü rüyalar, Allah'ın Hz. Peygamber'i yaratmadan önce onu bu isimle anması ele alınmaktadır. El-Azefî, Hz. Peygamber'in adının Tevrat'ta Hamîd, İncil'de Ahmed şeklinde geçtiğinin altını çizmiştir. Bölümün sonunda Muhammed adının faziletini ve Müslümanların çocuklarına bu ismi vermelerinin önemini ifade etmiştir.¹¹⁵⁰ Onuncu babda ise Hz. Peygamber doğmadan önce Ehl-i kitab âlimlerinin Muhammed ismini çocuklarına vermesi bahsini anlatmıştır.¹¹⁵¹

ed-Dürrü'l-munazzam'ın on birinci babında, Âmine'nin doğumdan önce bir gün rüyasında çocuğunu koruması için ona muska takması gerektiğini görmesi ve uyandığında bu muskanın başucunda olduğunu fark etmesi anlatılmıştır. Müellif, muskanın içerisinde bir takım duaların yer aldığını belirtmiştir.¹¹⁵² On ikinci babında Âmine'nin hamilelik sürecinde normal gebeliklerde görülen sıkıntı ve ağırlık hallerini yaşamadığı konusu ele alınmıştır.¹¹⁵³

On üçüncü babda Ehl-i kitab âlimlerinin Hz. Peygamber'in doğumunu yıldız gözlemleri yoluyla tahmin etmelerinden bahsetmektedir. Bazı Yahudi âlimlerinin, kendi kutsal kitaplarında yer alan işaretler ve kaharetler nedeniyle bir peygamberin geleceğini bekledikleri anlatılmaktadır.¹¹⁵⁴ On dördüncü bab ise Hz. Peygamber'in doğduğu mekân konusunu ele almış, Hz. Peygamber'in doğum yeri ile ilgili tarihi bilgiler vermiştir. Doğumun gerçekleştiği evin tarih boyunca el değiştirdiği ve nihayetinde Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd'in annesi tarafından bir mescide dönüştürüldüğü, Müslümanların burayı ziyaret ederek bereket umduğu anlatılmıştır.¹¹⁵⁵ On beşinci babda Hz. Peygamber dünyaya geldikten sonra, Kureyş adetleri arasında bulunan, yeni doğan bebeğe “çömlek kapatma” denilen bir ritüelin yapıldığı normalin dışında bu çömleğin kırıldığı anlatılmıştır. Bu durum mucize şeklinde

¹¹⁴⁹el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 263.

¹¹⁵⁰el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 264-266.

¹¹⁵¹el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 267-268.

¹¹⁵²el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 269.

¹¹⁵³el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 270-272.

¹¹⁵⁴el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 273-275.

¹¹⁵⁵el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 276.

yorumlanmıştır.¹¹⁵⁶

On altıncı babda Hz. Peygamber'in sünnetli ve mutlu doğduğu,¹¹⁵⁷ on yedinci babda Âmine'nin Hz. Peygamber'i doğurduktan sonra kayınpederine haber gönderdiği, Abdülmuttalib'in gelerek çocuğu alıp Kâbe'ye götürdüğü ve Allah'a dua ettiği anlatılmaktadır.¹¹⁵⁸ On sekizinci babda ise Hz. Peygamber'in doğduğu gece dedesi Abdülmuttalib'in Kâbe'nin yıkılan kısımlarını onarırken gördüğü rüya ve sabahında bunu yakınlarına anlatması yer almaktadır.¹¹⁵⁹ On dokuzuncu babda Âmine'nin Hz. Peygamber doğduktan sonra onun fiziksel görünümünde ve halinde fark ettiği olağanüstülükler yer alırken,¹¹⁶⁰ yirminci babda müellif Âmine'nin doğum sırasında art arda gördüğü bulutları ve sonrasında bu bulutların bir süreliğine gözden kaybolmalarını anlatmıştır.¹¹⁶¹

Yirmi birinci babda yazar, Mekke'de parfüm ticareti yapan bir Yahudi tüccarın Kureys'in ileri gelenlerine, beklenen peygamberin o gün doğduğunu bildirmesini ve tüccarın doğan çocuğu görme arzusunu ifade etmiştir. Yahudi tüccarın, Hz. Peygamber'i gördüğünde sırtındaki peygamberlik mührü gibi birtakım nübüvvet alametlerinin farkına vardığını dile getirmiştir.¹¹⁶²

Yirmi ikinci babda, Kureys'in ileri gelenlerinden bazılarının Hz. Peygamber'in doğumu esnasında şahit oldukları olağanüstü halleri nakletmeleri yer almaktadır.¹¹⁶³ Yirmi üçüncü babda ise Yahudi hahamların, kendi kutsal kitaplarındaki işaretler ve kehanetler sayesinde Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili haberleri verdikleri konu edilmektedir.¹¹⁶⁴ Yirmi dördüncü babda el-Azefî, doğum anında orada bulunan bazı kadınların yıldızların birbirlerine yaklaştığını veya parlaklıklarının arttığını gözlemlediklerini ve bu sebeple yıldızların üzerlerine düşeceklerinden endişe ettiklerini anlatmıştır.¹¹⁶⁵

Müellif yirmi beşinci babda Hz. Peygamber'in sütannesi Halime'ye teslim edilmesini ve bu dönemde yaşanan olağanüstü olayları ele almıştır. Bir rivayette kadınların, Hz.

¹¹⁵⁶el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 277.

¹¹⁵⁷el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 278.

¹¹⁵⁸el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 279.

¹¹⁵⁹el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 280-281.

¹¹⁶⁰el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 282.

¹¹⁶¹el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 283-285.

¹¹⁶²el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 286-289.

¹¹⁶³el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 290.

¹¹⁶⁴el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 291.

¹¹⁶⁵el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 292-293.

Peygamber'e sütanne olmak için Âmine'ye başvurdukları, Âmine'nin ise bu işe karışmadığını, kayınpederinin konuyla ilgilendiğini söylediği anlatılmaktadır. Bunun dışında Âmine'nin, gizemli bir sesin yönlendirmesiyle belirli bir kabileden ve belirli bir isme sahip sütanne beklediğine dair rivayetler de yer almaktadır. Daha sonra el-Azefî, Halime'nin mensup olduğu Benî Sa'd kabilesinin yaşamış olduğu kıtlık ve kuraklığa dikkat çekmiştir. Sütanne olmak için Mekke'ye gelen kafilenin gerisinde kalan Halime'nin, karşılaştığı zorluklara rağmen Mekke'ye ulaşma hikâyesini aktarmıştır. Kendisinden önce Mekke'ye ulaşan kadınların, Hz. Peygamber'in yetim olması sebebiyle onu kabul etmekten kaçındığını, Halime'nin eşinin de başlangıçta bu yetim çocuğu almak istemediğini belirtmiştir. Ancak Halime eşini ikna etmiş ve Hz. Peygamber'e sütanne olmuştur. Halime onu kucağına alır almaz bolluk ve bereket ile karşılaşmaya başlamıştır. el-Azefî son derece ayrıntılı bir şekilde bu bolluk ve bereketi tasvir etmiştir.¹¹⁶⁶

Bölümün devamında, Halime'nin rüyasında Hz. Peygamber'in karnının yarıldığını gördüğü ve Hz. Peygamber'in başına bir şey gelme ihtimalinden dolayı çok endişelendiği aktarılmıştır.¹¹⁶⁷ Rivayete göre bir gün Halime'nin bu rüyası gerçekleşmiş, Hz. Peygamber kardeşleriyle oynarken yanına üç kişi gelmiştir. Bunlardan birinin elinde gümüş ibrik, diğerinin yeşil zümrüitten bir leğen, sonuncusunun ise kar ile dolu bir kap bulunduğu tasvir edilmiştir. Bu kimselerin melek olduğu, Hz. Peygamber'in göğsünü yarıdıkları (şakk-ı sadr), kalbinin içerisinde siyah bir pıhtı çıkardıkları, sonra Hz. Peygamber'in kalbini kar ve zemzemle yıkadıkları, nurdan bir mühürle mühürledikleri ve tekrar yerine koydukları anlatılmıştır. Müellif daha sonra Hz. Peygamber'in sırasıyla ümmetinden on, yüz ve bin kişi ile tartıldığı her seferinde Hz. Peygamber'in ağır geldiğine dair benzer rivayetlere yer vermiştir.¹¹⁶⁸

el-Azefî, Hz. Peygamber iki yaşını doldurduğunda Halime'nin onu Mekke'ye götürüp annesine teslim etmek istediğini ancak Abdülmuttalib'in buna izin vermediğini, torununun bir süre daha onların yanında kalmasının daha uygun olduğunu söylediğine dair rivayetleri aktarmıştır.¹¹⁶⁹ Bölümün sonunda ise Hz. Peygamber'e cin musallat olduğunu düşünen

¹¹⁶⁶el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 304-310.

¹¹⁶⁷el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 313.

¹¹⁶⁸el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 315-324.

¹¹⁶⁹el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 320.

insanların, onun bir rahip veya kâhine götürülmesini tavsiye ettiklerinden söz etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in bir rahibe götürüldüğü, başından geçenleri ona anlattığı ve rahibin onun peygamber olacağını fark ettiği anlatılmıştır.¹¹⁷⁰ Müellif, Âmirî ile Hz. Peygamber arasında geçen diyaloga da yer vererek babı nihayete erdirmiştir.¹¹⁷¹

ed-Dürri'l-munazzam'ın yirmi altıncı babında yazar, Hz. Peygamber'in yetiştirilme ve terbiye edilme sürecini ele almıştır. Öncelikle Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib ile birlikte Şam'a doğru yola çıktığı ve bu yolculuk esnasında bir rahiple karşılaştığına dair rivayetlere yer vermiştir. Rahibin, Hz. Peygamber ile arasında geçen diyalogunu, Hz. Peygamber'in peygamberlik alametlerini görmesini ve Ebû Tâlib'e yeğenini memleketine göndermesini tavsiye ettiğini ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır.¹¹⁷² Yirmi yedinci babda Rufeyka bint Ebû Sayfî adında bir kadının Hz. Peygamber'in geleceğine dair gördüğü rüyalar anlatılmıştır.¹¹⁷³ Yirmi sekizinci babda Hz. Peygamber'in doğduğu gece bütün putların devrildiği ve bunun putperesliğin sona ereceğine dair bir işaret olarak yorumlandığı zikredilmiştir.¹¹⁷⁴ Yirmi dokuzuncu babda ise bazı putların o gün ters dönüp parçalanması gibi ayrıntılı olağanüstü olaylar ele alınmıştır.¹¹⁷⁵

Eserin otuzuncu babında, Hz. Peygamber'in doğumu nedeniyle yeryüzünün gökyüzüne karşı övünmesi ve o gün cehennem azabının hafifletilmesi konuları yer alırken,¹¹⁷⁶ otuz birinci babında ise Hz. Peygamber'in isimleri ve lakapları ile Kur'ân-ı Kerîm'de, hadislerde ve eski ilahi kitaplarda geçen isimleri ve sıfatları bulunmaktadır. Burada müellif, daha önce de değindiği gibi, Hz. Peygamber'in Tevrat'ta Hamîd, İncil'de ise Ahmed şeklinde anıldığını tekrarlamış, ardından âyetlerde yer alan "açık bir uyarıcı, nur, müjdecî" gibi Hz. Peygamber'in nitelendirildiği vasıfları daha sonra ise bu minvaldeki hadisleri zikretmiştir.¹¹⁷⁷ el-Azefî, babın sonunda Hz. Peygamber'in "Benim ismimle isimlenin, benim künyemle künyelenmeyin" hadisine de yer vermiştir.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁰el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 329.

¹¹⁷¹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 330-331.

¹¹⁷²el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 335-344.

¹¹⁷³el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 345-347.

¹¹⁷⁴el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 348.

¹¹⁷⁵el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 349-350.

¹¹⁷⁶el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 351.

¹¹⁷⁷el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 352-359.

¹¹⁷⁸el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 360.

Hız. Peygamber'in doğduğu gün meydana gelen olağanüstü olaylara odaklanan müellif, otuz ikinci babda Kisrâ'nın sarayının sarsılması ve yıkılmasını,¹¹⁷⁹ otuz üçüncü babda Mecûsilerin ateşinin sönmesi ve Sâve gölün kuruması gibi meydana gelen olağanüstü olayları,¹¹⁸⁰ otuz dördüncü babda Yemen Himyerî hükümdarı Seyf b. Zûyezen'in Abdülmuttalib'i ziyareti sırasında ona, Hız. Peygamber ile ilgili verdiği sırları,¹¹⁸¹ otuz beşinci babda ise Kisrâ ve Zerdüşterin başrahiplerinin gördüğü rüyalar ve bu rüyaların ünlü bir kâhin tarafından yorumlanması, bu yorumlarda peygamberin doğumuna işaret edilmesini ele almıştır.¹¹⁸²

Müellif, otuz altıncı babda Hız. Peygamber'in hasâisini ele almıştır. Hız. Peygamber'in kırmızı ve siyah (ahmer ve esved) tüm insanlığa gönderilmiş olmasını bu hasâisler arasında zikretmiştir. Buradaki kırmızı ve siyah kelimeleri, insanlar ve cinler veya Araplar ve Acemler şeklinde yorumlanmıştır. Hız. Peygamber'e Kevser'in verilmesi, mahşer günü şefa'at edecek ilk kişi olması, cevâmi'ul-kelîm (veciz konuşma özelliğinin) olması Hız. Peygamber'e has diğer özellikleri arasında yer almaktadır.¹¹⁸³ Bunun yanı sıra müellif Hız. Peygamber'e özgü kılınan pekçok hususu sıralamaktadır. Hız. Peygamber'in ruhunu kabzetmek isteyen Azrail'in ondan müsaade istemesi, Hız. Peygamber uyurken kalbinin uyanık olması, Muhammed isminin Hız. Peygambere tahsis edilmiş olması, iki omzu arasında peygamberlik mührünün yer alması,¹¹⁸⁴ teheccüd namazının ona farz kılınması, zekât ve sadakanın kendisine haram kılınması,¹¹⁸⁵ Makâm-ı Mahmud sahibi olması, İsrâ ve Miraç hadiseleri, diğer peygamberlere imamlık, geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlanması, göğsünün açılması, Kur'an'ın ona indirilmesi, Allah'ın ve meleklerinin ona salât etmesi, ayın ikiye yarılanması mucizesi, hicret gecesi örümcek ağı ve güvercin ile korunması ve az bir yemekle binlerce kişiyi doyuracak kadar bereketli olması gibi Hız. Peygamber'e özel olan hususları, mucizelerini onun mükemmelliğini ve benzersizliğini kanıtlayan hasletleri tek tek zikretmiştir.¹¹⁸⁶

Elimizde matbu olarak bulunan eser, otuz altıncı bab ile nihayete ermiştir. Eser bahsinin girişinde muhakkik Abdullah Hammâdî'nin el-Eskorial nüshasını esas aldığına

¹¹⁷⁹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 362.

¹¹⁸⁰el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 363.

¹¹⁸¹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 364-367.

¹¹⁸²el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 368-377.

¹¹⁸³el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 378.

¹¹⁸⁴el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 379-381.

¹¹⁸⁵el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 382.

¹¹⁸⁶el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 387.

temas edilmişti. Bu nüshanın otuz altı babdan müteşekkil olması muhtemeldir. Oysa eserin kırk bir babdan meydana geldiği bilinmektedir. Bu nedenle eksik kalan otuz yedi ile kırk birinci bablar arasındaki bilgileri eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcut olan yazma nüshasından temin ettik.¹¹⁸⁷ Aşağıda yer alan bilgiler bu nüshanın incelenmesi sonucu tespit edilmiştir.

el-Azefî, otuz yedinci babda Hz. Peygamber'in ahlakı ve üstün vasıflarını ele almıştır. Hz. Peygamber'in yüce bir ahlaka sahip olduğunu bildiren ayetlere ve konuyla ilgili hadislerle yer vermiştir. Hz. Peygamber'in insanların en cömerdi, en cesuru ve en vefalı olduğu, altını çizmiştir. Burada yeşil renkte bir horozun arşın altında kanatlarını açtığı, doğu ile batıyı kapladığı, onun tesbihinden bütün horozların etkilendiği ve Hz. Peygamber'in bu horozu övdüğü şeklinde ilginç bir rivayet yer almaktadır. Müellif daha sonra Hz. Peygamber'in faziletlerini anlatmaya devam etmiş, Cebrâil ile Hz. Peygamber arasında geçen bir diyalogu bu minvalde eserine almıştır. Cebrâil'in Hz. Peygamber'i müjdelediği ve yaratılmışların en hayırlısı olduğuna dair rivayete yer vermiştir.¹¹⁸⁸ Sidretü'l-müntehâ'yı açıklamış burada Hz. Peygamber ile Cebrâil arasında geçen konuşmalara detaylı bir şekilde yer vermiştir.¹¹⁸⁹

Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstünlüğü, onun ve ümmetinin sahip olduğu faziletler ve Allah'ın ona verdiği nimetlerin büyüklüğünü gösteren rivayetlere genişçe yer vermiştir. İbrâhim Halilullah, Mûsâ Kelimetullah, Îsâ Ruhullah vurgusunu yaptıktan sonra Hz. Peygamber'in kıyamet günü Âdemoğlunun efendisi olduğu, ilk şefaatecek kişi olduğu ve şefaati kabul edilecek ilk kişi olduğuna dair rivayeti zikrederek Hz. Peygamber'in üstün konumunun altını çizmiştir. Bu rivayette diğer peygamberlere özel bir vasıf nispet edilirken Hz. Peygamber'e şefaate makamının verildiğini açıklamıştır.¹¹⁹⁰ Hz. Peygamber'in faziletlerini zikretmeye devam eden müellif, Hz. Peygamber'in üzerinde "Lâ ilahe illallah" yazan bir yüzük yapılmasını istediği, ancak yüzüğe "Muhammedün Resûlullah" da yazıldığı ve bu konuda Cebrâil'in gelişi ile ilgili rivayeti nakletmiştir.¹¹⁹¹ Allah ile Hz. Mûsâ arasında

¹¹⁸⁷Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâdî Ebu Abdullah Muhammed el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebiyyi'l-muazzam* (İstanbul, ts.).

¹¹⁸⁸el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam (Yeni Cami)*, 93b-96b.

¹¹⁸⁹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam (Yeni Cami)*, 97a-99b.

¹¹⁹⁰el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam (Yeni Cami)*, 102a-b.

¹¹⁹¹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam (Yeni Cami)*, 107a.

geçen konuşmaya detaylı bir şekilde yer veren el-Azefî, bu vesileyle Hz. Peygamber ve ümmetinin Allah katındaki yüksek mertebesini anlatmaya çalışmıştır.¹¹⁹²

Müellif, otuz sekizinci babda Hz. Peygamber'in fiziksel görünümü ve sıfatlarından bahsetmiştir.¹¹⁹³ Hz. Peygamber'in orta boylu, açık tenli sayılabilecek bir ten rengine sahip olduğunu, Allah'ın onu kırk yaşında peygamberlikle görevlendirdiğini, risalet göreviyle on sene Mekke'de, on sene Medine'de kaldığını anlatan paragrafla konuya giriş yapmıştır. Ardından Hz. Peygamber'in fizikî özelliklerine değinmiştir. Vücut yapısının dengeli olduğunu, ne çok zayıf ne de çok şişman olduğunu, geniş omuzlara sahip olduğunu, saçlarının kulak memesine kadar uzadığını, yüzünün parlak olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte karakter olarak yumuşak huylu, cömert, takva sahibi, hayâ duygusu kuvvetli, doğru, emanete riayet eden ve adil oluşu gibi birçok vasfını zikretmiştir.¹¹⁹⁴ Hz. Peygamber'in hilyesi ile alakalı farklı birçok rivayeti bu babda ele almıştır.

el-Azefî, otuz dokuzuncu babda Allah'ın, Hz. Peygamber'e önceki peygamberlere ayrı ayrı bahşettiği mucizleri toplu olarak bahşettiğini, bu durumun onun diğer peygamberler karşısındaki üstünlüğünü ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Müellif konuya Bakara/253'te geçen peygamberlerin kimini kimine üstün kılındığını bildiren ayetle giriş yapmış ve nur-u Muhammedî düşüncesine vurgu yapmıştır.¹¹⁹⁵ İsrâ gecesini detaylı bir şekilde aktarmış, Hz. Peygamber'in cenneti ziyaret etmesi ve bu ziyaret sırasında diğer peygamberlerle karşılaşmasını ele almış, bu vesileyle diğer peygamberlerle Hz. Peygamber'i mukayese etmiştir.¹¹⁹⁶ Allah'ın gönderdiği kitaplar açısından da Hz. Dâvud, Hz. Mûsâ, Hz. İsrâ ile Hz. Peygamber'i karşılaştıran müellif, Kur'an-ı Kerîm'de hiçbir eksiklik bırakmadığının altını çizmiştir.¹¹⁹⁷

Kırkıncı babda Hz. Peygamber'e salavat getirmenin önemi ve bu ibadetin usulü hakkında bilgiler yer almaktadır. Burada Hz. Peygamber'e salavat getirmenin faziletini belirtmiş, konu ile ilgili çok sayıda hadis nakletmiştir.¹¹⁹⁸ Bölümü, Hz. Peygamber'e

¹¹⁹²el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam (Yeni Cami)*, 108a-109b.

¹¹⁹³el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam (Yeni Cami)*, 117a-125a.

¹¹⁹⁴el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam (Yeni Cami)*, 117b-123b.

¹¹⁹⁵el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam (Yeni Cami)*, 125b.

¹¹⁹⁶el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam (Yeni Cami)*, 125b-130b.

¹¹⁹⁷el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam (Yeni Cami)*, 131a-b.

¹¹⁹⁸el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam (Yeni Cami)*, 139b-157b.

salat ve selam eden kasidelerle bitirmiştir.¹¹⁹⁹ Eserin kırk birinci babında ise müellif, Hz. Peygamber'in vefatını ve bu vefat karşısında Müslümanların duyduğu derin üzüntüyü, onun yokluğunun tüm ümmet üzerinde bıraktığı etkiyle almıştır.¹²⁰⁰ Bu son bab ile eser nihayete ermiştir.

el-Azefî'nin usulüne bakıldığında eserinde kendi içinde bir kronoloji takip ettiği görülmektedir. Kitabına Mevlid-i Nebî hakkındaki bilgileri öğrenmenin önemi ile başlamış, Hz. Peygamber'in vefatı ile eserini bitirmiştir. Müellifin eserinde çok sık bir şekilde ayetlere başvurduğu görülmektedir.¹²⁰¹ Her babda muhakkak hadisleri kaynak olarak göstermiş, hatta bazı bablarda onlarca hadise yer vermiştir.¹²⁰² Edebî bir yönü de bulunan müellifin hemen her babda şiirleri kaynak olarak kullandığı görülmektedir.¹²⁰³

Yukarıdaki paragraflarda zikredildiği gibi el-Azefî rivayetleri aktarırken bütün sened zincirini vermeyi tercih etmiştir.¹²⁰⁴ Onun kaynaklarına bakıldığında bir kısmı doğrudan sahâbîlerden olan rivayetleri bulunmakta, diğer bir kısmı ise kendinden önceki klasik siyer kaynakları oluşturmaktadır. Azefî'nin diğer kaynakları ise hocaları ile çağdaşı sayılacak diğer siyer müellifleridir. Dolayısıyla Azefî'nin kaynaklarını üç kategori halinde şu şekilde sıralamak mümkündür: 1) Hz. Âişe, Hz. Ebû Bekir, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Abbâs, gibi sahâbîler, 2) Buhârî, Tirmizî, Nesâî, Dârekutnî, Mâlik, Endülüslü İbn Vaddâh gibi hadis âlimleri¹²⁰⁵ ile Urve b. Zübeyr,¹²⁰⁶ Vehb b. Münebbih,¹²⁰⁷ Ka'b el-Ahbâr,¹²⁰⁸ İbn Şihâb ez-Zührî,¹²⁰⁹ İbn İshâk,¹²¹⁰ İbn Kuteybe¹²¹¹ gibi siyer âlimleri, 3) İbn Arabî, İbn

¹¹⁹⁹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam (Yeni Cami)*, 156b-165b.

¹²⁰⁰el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam (Yeni Cami)*, 165b-201b.

¹²⁰¹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 134-139, 150-153, 173, 179, 180, 182, 186-187, 197, 201, 258-261, 337, 352-356, 382-385, 388.

¹²⁰²el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 135-139.

¹²⁰³Örneğin Ebû'l-Abbâs Nâşî el-Ekber'in Hz. Peygamber'i öven "Kasîde fî medhi'n-nebî ve nesebihî" kasidesine yer vermiştir. Ümeyye b. Ebû Salt'ın kasidesinden istifade etmiştir. Daha birçok şiiri eserine alarak edebî yönünü ön plana çıkarmıştır. Bk. el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 158-169, 176-177, 214-215, 222-223, 232-236, 249, 293, 296, 337, 371-377; Hasan b. Sâbit'in Hz. Peygamber'i medhettiği kasidesine yer vermiştir. Bk. el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam (Yeni Cami)*, 110b-117a, 123a-125a, 135b-139b.

¹²⁰⁴Bk. : : () : : : : : : : : : : «] el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 94.

¹²⁰⁵el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 94, 96, 97, 102, 103, 104, 124, 152, 351.

¹²⁰⁶el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 95, 340.

¹²⁰⁷el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 357.

¹²⁰⁸el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 143-144.

¹²⁰⁹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 150, 157, 179.

¹²¹⁰el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 156, 171-176, 255, 319.

¹²¹¹el-Azefî, *ed-Dürri'l-munazzam*, 334.

Beşküvâl¹²¹² Ca‘fer es-Siddîk¹²¹³ Sahnûn¹²¹⁴ ve Kâdî İyâz.¹²¹⁵

2.2.11. Ebü'l-Hasan el-Harâllî (ö. 637/1240)

Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed b. el-Hasan et-Tücîbî el-Harâllî, Mağrib'in önde gelen âlimlerinden birisidir.¹²¹⁶ Aslen Endülüs'ün tarihi şehri Mürsiye'ye bağlı Harâlle köyünden olduğu için Harâllî nisbesi ile meşhur olmuştur. Nisbesi bazı kaynaklarda Harrânî, Harânî veya Hirâlî şeklinde geçse de âlimler bu kullanımların yanlış olduğunu ifade etmişlerdir.¹²¹⁷ Müellif, Benî Tücîb adlı Arap kabilesine mensubiyetinden dolayı et-Tücibî,¹²¹⁸ Endülüs asıllı olması nedeniyle el-Endelüsî, Mürsiye şehrine nisbetle el-Mürsî, Mağrib bölgesine nisbetle el-Mağribî ve mensup olduğu mezhebe nisbetle el-Mâlikî nisbeleriyle de anılmaktadır.¹²¹⁹

el-Harâllî, Mağrib'in Merakeş şehrinde dünyaya gelmiştir.¹²²⁰ Çocukluk dönemini Merakeş'te geçiren müellif, ilk tahsil hayatına yine burada başlamıştır. Mağrib eğitim sisteminde mevcut olan ve yaşlılarının tahsil ettiği bütün ilimleri o da tahsil etmiştir. Öğrenim hayatı boyunca pek çok hocadan istifade eden müellifin hocalarının çoğu kaynaklarda ismen zikredilmemiştir. Arapça derslerini, nahiv âlimi olarak meşhur olan Ebü'l-Hasan İbn Harûf'tan (ö. 610/1213) aldığı belirtilmiştir.¹²²¹ Endülüslü şair Ebü'l-Haccâc el-Belevî (ö. 604/1208)¹²²² ile muhaddis ve devlet adamı İbnü'l-Kattân el-Mağribî gibi önemli âlimlerden dersler almıştır.¹²²³ Bir süre sonra ilim tahsili maksadıyla Doğu'ya seyahat eden el-Harâllî,¹²²⁴ bu süreçte birçok âlimin rahle-i tedrisinden geçmiştir. Hocaları arasında İbnü'l-Kettânî el-Fâsî, Ebû Zerr el-Huşenî, Ebu's-Sabr es-Sebtî ve Ebû Yusuf ed-Dehemânî gibi isimlerin de yer aldığı rivayet edilmektedir.¹²²⁵ Felsefe, mantık, kelâm gibi aklî ilimler ve metafizik

¹²¹²el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 108.

¹²¹³el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 111.

¹²¹⁴el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 102.

¹²¹⁵el-Azefî, *ed-Dürrü'l-munazzam*, 94.

¹²¹⁶Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408–1988), 2/193.

¹²¹⁷ez-Zehabî, *Târîh*, 46/336; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/419; Salman, *Harâllî'nin Hayatı*, 2.

¹²¹⁸es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/193.

¹²¹⁹Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1061, 1768.

¹²²⁰ez-Ziriklî, *el-A'âlâm*, 4/256.

¹²²¹İzzeddîn b. Abdülaziz b. Abdüsselâm es-Sülemî, *el-Gâye fî ihtisâri'n-nihâye*, thk. İyâd Hâlid et-Tabbâ' (Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1437–2016), 1/83.

¹²²²el-Gubrînî, *Unvân*, 143.

¹²²³ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 28/293.

¹²²⁴İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 1/58; es-Sülemî, *el-Gâye fî ihtisâri'n-nihâye*, 1/83.

¹²²⁵Abdulvâhid Muhammed İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl li fekki'l-ikâl*, thk. Muhammed Mes'ûd Cubrân (Trablus: Cemi'yyetu'l-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, 2008), 96-97; Eyyüp Tuncer, "Endülüslü Ebü'l-

ilimlere ilgisi olan el-Harâllî'nin, Kâbe imamı Ebû Abdullah el-Kurtubî'nin etkisiyle¹²²⁶ tasavvufa yöneldiği ifade edilmiştir. Hac görevini ifa ettikten sonra Doğu seyahatini nihayete erdirmiş ve tekrar Mağrib'e dönmüştür. Ancak Merakeş'e dönmemiş Cezair'in Bicâye şehrine yerleşmiştir.¹²²⁷ Bicâye'de hocası Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ömer'den hadis, fıkıh ve kıraat dersleri almıştır.¹²²⁸ Ayrıca kelam ve mantık dersleri almaya devam etmiş ve bu ilimlerde ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Bir süre sonra Mısır'ın Bilbîs şehrine gitmiş, ancak bölgede ilim otoritesi kabul edilen İzzeddîn b. Abdüsselâm (ö. 660/1262) ile yaşamış olduğu ilmî ihtilaf nedeniyle Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bütün bu yaşananlardan sonra el-Harâllî, Suriye'nin Hama şehrine yerleşmiş, burada halkın sevgisini kazanmış ve vefat edene kadar burada ikamet etmeye devam etmiştir.¹²²⁹

el-Harâllî, özellikle Doğu seyahatinden sonra yerleştiği Bicâye'de olmak üzere birçok talebe yetiştirmiştir. İbnü'l-Esâtir olarak meşhur olan Ebü'l-Hasan Ali b. İmrân el-Milyânî (ö. 670/1271),¹²³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Meymûn el-Kal'î (ö. 673/1274),¹²³¹ Ebû Muhammed b. Abdülhak b. Rebî' el-Ensârî (ö. 675/1286),¹²³² Ebû Zekerîyya Yahya b. Zekerîyya es-Setîfî (ö. 677/1278),¹²³³ Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ömer b. Mahlûf (ö. 686/1287),¹²³⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Kasrî¹²³⁵ ve Ebû Muhammed Abdullah b. Ulvân¹²³⁶ öğrencileri arasında yer almaktadır.

Müellifin zahidane bir hayat yaşadığı, takva sahibi, güzel ahlaklı, yumuşak huylu ve sabırlı biri olduğu aktarılmaktadır.¹²³⁷ Darb-ı mesel olacak kadar engin bir hoşgörüyü sahip olması sebebiyle el-Harâllî'nin¹²³⁸ hem Sünnîlerin hem de Şîîlerin sevgi ve dostluğunu

Hasen Harâllî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Tefsirciliği", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT* 2/1 (2021), 123.

¹²²⁶el-Gubrînî, *Unvân*, 144.

¹²²⁷el-Gubrînî, *Unvân*, 268.

¹²²⁸el-Gubrînî, *Unvân*, 314.

¹²²⁹el-Gubrînî, *Unvân*, 145-146; Tuncer, "Harâllî'nin Hayatı", 124.

¹²³⁰el-Gubrînî, *Unvân*, 227.

¹²³¹el-Gubrînî, *Unvân*, 67; Mahlûf, *Şecere*, 1/287.

¹²³²el-Gubrînî, *Unvân*, 359; Mahlûf, *Şecere*, 1/260; Velîd b. Ahmed el-Hüseyn ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsûatu'l-müeyyessere*, 2/1561.

¹²³³Dayf, *Târîh*, 10/202.

¹²³⁴el-Gubrînî, *Unvân*, 63; Mahlûf, *Şecere*, 1/289.

¹²³⁵el-Gubrînî, *Unvân*, 186.

¹²³⁶el-Gubrînî, *Unvân*, 314; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu a'lâmî'l-Cezâir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye, 1400-1980), 240.

¹²³⁷es-Sülemî, *el-Gâye fî ihtisâri'n-nihâye*, 1/83; el-Gubrînî, *Unvân*, 143, 148.

¹²³⁸ez-Zehbî, *Siyer*, 16/309.

kazandığı ifade edilmektedir.¹²³⁹ Mâlikî bir çevrede yetişen müellifin, ehl-i beyte karşı büyük bir saygı ve muhabbet beslemesi, eserlerinde bunu açıkça ifade etmesi dikkat çekmekle birlikte onun ehl-i beyte duyduğu hayranlığın hiçbir zaman aşırı bir Şîî taassubuna dönüşmediği belirtilmektedir.¹²⁴⁰

el-Harâllî'nin tasavvuf ve felsefeye olan ilgisi nedeniyle Mâlikî fıkhrındaki yetkinliğinin zayıfladığı yönündeki eleştirilere, Ebû Saîd el-Berâziî'nin *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene* adlı eserini tedris etmeye başlayarak cevap verdiği kaydedilmiştir. Bu süreçte, söz konusu çalışmanın pek çok bölümünün, Mâlikî mezhebinin temel kaynağı kabul edilen *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* ile uyumsuz olduğunu tespit etmiştir.¹²⁴¹ Ayrıca müellif, İbn Sînâ'nın *en-Necât* adlı yapıtını da ele alarak, metnin dayandığı birtakım felsefî argümanları çürütebilecek düzeyde birikim sahibi olduğunu ortaya koymuştur.¹²⁴² Bütün bunlara rağmen el-Harâllî, daha ziyade sûfî kimliğiyle öne çıkan bir müfessir olarak şöhret bulmuştur.

el-Harâllî, arapça, tefsir, hadis, siyer, kelam, fıkıh, fıkıh usulü, ferâiz, tasavvuf, felsefe ve mantık gibi birçok alanda eser telif etmiştir.¹²⁴³ İçeriği hakkında bilgi sahibi olmadığımız *Şerhu's-Şifâ* adlı eserinin hadis ilmiyle ilgili olduğu ifade edilmiştir.¹²⁴⁴ Ancak bu eserin, Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ* eserinin şerhi olduğu da ifade edilmektedir.¹²⁴⁵ Bu açıdan bakıldığında el-Harâllî'nin, Kâdî İyâz'dan etkilendiği söylenebilir.

el-Harâllî'nin 637/1240, 638/1241¹²⁴⁶ veya 640/1243¹²⁴⁷ yılında Hama'da vefat ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. 637/1240 yılında vefat ettiği genel olarak kabul edilmiştir.¹²⁴⁸

2.2.11.1. el-Îmânu't-tâm bi'n-Nebiyy aleyhi's-selâm

Müellifin siyer ile ilgili eserleri ele alındığında, ilk olarak *el-Îmânu't-tâm bi'n-Nebiyy*

¹²³⁹Salman, *Harâllî'nin Hayatı*, 7.

¹²⁴⁰el-Gubrînî, *Unvân*, 147.

¹²⁴¹el-Gubrînî, *Unvân*, 145.

¹²⁴²es-Sülemî, *el-Gâye fi ihtisâri'n-nihâye*, 1/83; el-Gubrînî, *Unvân*, 144.

¹²⁴³Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/158, 5/176, 6/201; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392-393; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/707-708; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 7/13; el-Gubrînî, *Unvân*, 143-147; Salman, *Harâllî'nin Hayatı*, 24-34.

¹²⁴⁴Salman, *Harâllî'nin Hayatı*, 24-32; Tuncer, "Harâllî'nin Hayatı", 127-128.

¹²⁴⁵Güllü Yıldız, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 45.

¹²⁴⁶ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/256.

¹²⁴⁷İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 3/58.

¹²⁴⁸el-Gubrînî, *Unvân*, 153-154; ez-Zehbî, *Siyer*, 16/309; es-Safedî, *el-Vâfi*, 20/120.

aleyhi's-selâm adlı eseri dikkat çekmektedir.¹²⁴⁹ Eserin adı bazı kaynaklarda *el-Îmânu't-tâm bi Muhammed aleyhi's-selâm*¹²⁵⁰ veya *el-Îmânu't-tâm bi hayri'l-enâm* şeklinde de geçmektedir.¹²⁵¹ Abdurrahîm Merzûk tarafından tahkik edilen bu eser 2024 yılında Fas'ta neşredilmiştir. *el-Îmânu't-tâm*'ın, Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ* adlı eserinin muhtasarı olan, İbnü'l-Bârîzî'nin (ö. 738/1338) telif ettiği *Tevsîku 'ura'l-îmân bi Habîbi'r-Rahmân* adlı kitabına dayandığı ifade edilmiştir. el-Harâllî'nin söz konusu bu eserinde, Hz. Peygamber'in insan-ı kâmil olarak tanımlandığı, aynı zamanda Allah ile mahlûkat arasında bir vasıta ve küllî hakikat olması yönüyle vurgulandığı belirtilmiştir. Küllî hakikatin yokluğu durumunda âlemin bir anlam ifade etmeyeceği ve mahlûkatın bir esas üzere var olamayacağı temasının işlendiği aktarılmaktadır.¹²⁵² Bu yaklaşım, tasavvufî düşüncedeki peygamber anlayışının metafizik boyutunu yansıtmaktadır.

2.2.11.2. İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ

el-Harâllî'nin Hz. Peygamber ile ilgili bir diğer eseri ise *Esmâü'n-Nebî aleyhi's-selâm*'dır. Bu eserinde müellif, tıpkı Esmâü'l-Hüsna'da Allah'ın isimlerinin doksan dokuzla sınırlandırılması gibi, Hz. Peygamber'in isimlerini de doksan dokuzla sınırlandırmıştır.¹²⁵³ Esmâü'n-Nebî kategorisine giren bu eserde el-Harâllî, Hz. Peygamber'in isimlerini zikretmiştir.¹²⁵⁴ Müneccid, eserin adının *Şerhu's-sünneti'l-aliyyeti fi'l-Esmâi'n-Nebeviyye* olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵⁵ Bahsi geçen iki eserin aynı eser olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

el-Harâllî'nin bu eseri, *İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ* adıyla yayınlanmıştır. Eserin iki ayrı yazma nüshasına ulaşılmıştır. Bunlardan ilki Süleymâniye Kütüphanesi Lâleli Koleksiyonu 01557/299448 numarada, diğeri Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hacı Selim Ağa Koleksiyonu 00809-001/364664 numarada kayıtlıdır. Ayrıca Ahmed Ferîd el-Mezîdî tarafından tahkik edilen matbu bir nüsha da mevcuttur. Çalışmamızda bu matbu eser esas alınacaktır.

¹²⁴⁹Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/215; Anonim, *Hizânetü't-türâs*, 34/532.

¹²⁵⁰Kennûn, *en-Nübuğ*, 1/160; Anonim, *Hizânetü't-türâs*, 34/532.

¹²⁵¹Salman, *Harâllî'nin Hayatı*, 26.

¹²⁵²Murat Sülün, "Harâllî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/97; Salman, *Harâllî'nin Hayatı*, 26.

¹²⁵³Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/89-90.

¹²⁵⁴Müneccid, *Mu'cem*, 37.

¹²⁵⁵Müneccid, *Mu'cem*, 39.

el-Harâllî, İbdâü'l-hafâ'ya Allah'a hamd ederek başlamış, ardından kelime-i şهادeti zikretmiş ve devamında Hz. Peygamber ile onun âline salat ve selamda bulunmuştur. İlmü'l-esmâ hakkında bilgi verdikten sonra, Allah'ın isimlerini anlamaya çalışmak gibi Hz. Peygamber'in isimlerini anlamının da önemi ve gerekliliği üzerinde durmuştur.¹²⁵⁶ Mukaddime bölümünde "ism" kelimesinin etimolojik tahlilini yapmıştır. Ardından Allah'ın Âdem'e bütün isimleri öğretmesi meselesini ele almış, isim ile müsemma (isimlendirilen) arasındaki ilişkinin felsefî boyutunu tartışmıştır.¹²⁵⁷

Birinci fasılda yazar, her varlığın ona uygun bir ana ismi ve bu isme bağlı sıfatları olduğunu, ana ismin ise sıfat isimlerinden daha yüce bir mertebede olduğunu ifade etmiştir. İkinci fasılda ana ismin bir bütün teşkil ettiğini, sıfatların ise bu bütünün parçalara ayrışmasıyla ortaya çıktığı üzerinde durmuştur. Üçüncü fasılda ise müellif Allah'ın isim ve sıfatlarının kuşatıcılığını ve kapsayıcılığını tasavvufî bir üslupla ele almıştır. Allah'ın isimlerinin iyi-kötü bütün zıtlıkları kuşattığı, bu zıtlıkların onun varlığının ve birliğinin delili olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵⁸

el-Harâllî, "Hz. Peygamber'in İsimlerinin Zikri" şeklinde bir başlıkla konuya giriş yapmış ve bu bölümde, Hz. Peygamber'in zatını haber veren isminin hamd anlamına gelen Ahmed ve onun türevi Muhammed olduğunu, diğer bütün sıfatların bu iki isme dayandığını ifade etmiştir.¹²⁵⁹ Ardından Hz. Peygamber'in doksan dokuz ismini zikretmeye başlamıştır. Önce bu isimleri toplu bir liste halinde vermiş, daha sonra her birini ayrı başlıklar halinde ele almıştır.¹²⁶⁰ Müellif, isimlere tek tek açıklamaya geçmeden önce ise, Nur-u Muhammedî

¹²⁵⁶el-Harâllî'ye göre Esmâü'n-Nebî'yi bilmek insana şunları kazandırır: "Şüphesiz ki Allah Resulü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) isimleri arasında öyle isimler vardır ki, her biri, o yüce varlığın hangi sıfatını nitelediğini ve kemalinin hangi yönüne delalet ettiğini bildirir. Bu isimler sayesinde, onun hakkında bilgi sahibi olması imkânsız görünen kimse, daha önce bilmediği şeyleri öğrenir; nübüvvetinin kapsayıcılığının hakikatinden haberdar olmayan, bunu kavrar. Böylece kişi, mevcut ilmine yeni bir ilim ekler, imanına iman katar. Sonunda onun hakkındaki bilgi, kendi idrakini aşan bir noktaya varır. İşte o anda, kalbini huşu ve tazimle, organlarını da kuvvet, bereket ve ikramla dolduran bir makamda durur. Allah, bu sayede onu, en büyük şefaate (şefaati kübrâ) vesile kılar. O şefaati ki, Allah'a yine Allah ile ulaştırandır." el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 201-202; Akyürek, *Endülüs Siyer Edebiyatı*, 218.

¹²⁵⁷el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 203-204.

¹²⁵⁸el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 204-205.

¹²⁵⁹el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 205.

¹²⁶⁰el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 205-206.

düşüncesine vurgu yapmıştır.¹²⁶¹

Çizelge 2.6. Tablo 6: el-Harâllî'nin İbdâ'ül-hafâ eserinde geçen Hz. Peygamber'in isimleri

1.Ahmed	2.Muhammed	3.el-Mâhî	4.el-Hâşir	5.el-Kâsım
6.el-‘Âkıb	7.el-Evvel	8.el-Âhir	9.ez-Zâhir	10.el-Bâtın
11.el-Mukaffâ	12.er-Resûl	13.el-Mülâhimî	14.Nebiyyü'l-mülâhim	15.Nebiyyü'l-melheme
16.Nebiyyü't-tevbe	17.Nebiyyü'l-merheme	18.Sâhibu'l-Havdi'l-mevrûd	19.Sâhibu'l-makâmi'l-Mahmûd	20.el-Mahderi'l-meşhûd
21.Sâhibu'l-ezvâci't-tahirât	22.Sâhibu'l-ülivvi alâ'd-deracât	23.Sâhibu livai'l-hamd	24.Sâhibu'ş-şefaâ	25.Sâhibu'l-kadîb
26.Sâhibu'l-herâve	27.el-Meb'ûsu bi'l-hak	28.el-Müteallim bi'l-hak	29.el-Kâim bi'l-hak	30.el-Âlim bi'l-hak
31.ed-Dârib bi'l-hüsami'l meslûm	32.el-‘Âlem billah	33.el-Etkâ lillah	34.el-Ehşâ lillah	35.en-Nebiyyü'l ümmî
36.el-Arabî	37.el-Kureşî	38.el-Haşimî	39.el-Mekkî	40.el-Medenî
41.et-Tihâmî	42.el-Ebtehî	43.el-Beşîr	44.el-Mübeşşir	45.eş-Şâhid
46.eş-Şehîd	47.en-Nezîr	48.es-Sirâc	49.el-Münîr	50.er-Raûf
51.er-Rahîm	52.es-Sâdik	53.et-Tayyib	54.el-Mübarek	55.el-Mekin indellah
56.Nuru'l-ümem	57.Nurullahi'l-lezi la yuntafiu rukni'l-mütevadiîn	58.el-Mütevekkil	59.Rakibu'l-beîr	60.el-Mûsille
61.el-Merhûm	62.ed-Daî ilellah	63.el-Müddessir	64.el-Müzzemmil	65.Tâhâ
66.Yâsîn	67.Kusem	68.el-Kâmil	69.el-Cami‘	70.el-Hatim
71.Seyyidi'n-nas	72.Seyyidi'l-beşer	73.Seyyidi veledi Âdem	74.Seyyidi'l-mürselîn	75.Hüccetül-lah ale'l-helaik

¹²⁶¹el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 207.

Çizelge 2.6. Tablo 6: el-Harâllî'nin İbdâ'ül-hafâ eserinde geçen Hz. Peygamber'in isimleri (devam)

1.Ahmed	2.Muhammed	3.el-Mâhî	4.el-Hâşir	5.el-Kâsım
6.el-‘Âkıb	7.el-Evvel	8.el-Âhir	9.ez-Zâhir	10.el-Bâtın
11.el-Mukaffâ	12.er-Resûl	13.el-Mülâhimî	14.Nebiyü'l-mülâhim	15.Nebiyü'l-melheme
16.Nebiyü't-tevbe	17.Nebiyü'l-merheme	18.Sâhibu'l-Havdi'l-mevrûd	19.Sâhibu'l-makâmi'l-Mahmûd	20.el-Mahderi'l-meşhûd
76.Hayru halkillah	77.Evvelu şafiîn	78.Evvelu muşeffeîn	79.Şefiu'l-müznibîn	80.eş-Şefi‘
81.Sâhibu şefaâti'l-kübra	82.el-Mustafâ	83.Safiyyullah	84.Kaidu'l-vafidin alellah	85.Hatibu'l-vafidin alellah
86.Sâhibu mimberi'l-‘â‘la	87.Mübeşşiri'l-yaisin	88.Ekremu veledi Âdem	89.Evvelu men tenşekku ‘anhu'l-ard	90.Da‘vetu İbrahim
91.Büşrâ İsâ	92.İmâmu'n-nebiyyîn	93.er-Resûl	94.Resûlullah	95.Halilu'r-Rahmân
96.Halilullah	97.Abdullah	98.Habîbu'r-Rahmân	99.Habîbullah	

İbdâü'l-hafâ'da geçen isimler ve içerikleri hakkında tek tek bilgi vermek mümkün olmadığından önemli gördüğümüz veya yazarın farklı bir şekilde ele aldığı isimler hakkında açıklamalara yer verilecektir. el-Harâllî, ilk olarak Hz. Peygamber'in isimlerinden “Muhammed” ile başlamıştır. Son derece derin ve sembolik bir anlatım tercih ettiği görülmektedir. Müellife göre Ahmed ve Muhammed isimleri varlığın iki yönüne işaret etmektedir. Ahmed ismi semâvî, bâtînî ve ruhânî olanı temsil ederken; Muhammed ismi arzî, zâhirî ve cismânî olanı temsil etmektedir. el-Harâllî, kâinattaki her şeyin bir Ahmed yönü bir de Muhammed yönünün bulunduğunu ifade etmektedir. Müellifin diğer bir çarpıcı iddiası; insanın, bizzat Muhammed isminin somutlaşmış hali olduğudur. Bu iddiaya göre insan vücudu harflerinin şekillerinden yaratılmış, baş ve yüz harfi, kollar ve dik duruş harfi, gövde ve karın bölgesi ikinci harfi, bacaklar ise harfi ile ilişkilendirilmiştir. Bu benzetme ile müellif, insanın fiziksel yapısı itibariyle bile Hz. Peygamber'in Muhammed adının tezahürü

olduğunu ileri sürmüştür. Muhammed kelimesinin etimolojik tahlilini yaptıktan sonra bu kelimenin içerisinde şefkat ve merhamet anlamlarını barındırması üzerinde durmuş ve Hz. Peygamber'in hayatından bu yönde örnekler vermiştir.¹²⁶² Hz. Peygamber'in yüce bir ahlak üzere olduğunu ifade ettikten sonra ise müellif, Muhammed isminin onun diğer tüm isimlerinin kaynağı olduğu fikrini ortaya atmaktadır. Bütün bu anlatılanların nihai hikmetinin ise Hz. Peygamber'in şefaati olduğunu belirtmiştir.¹²⁶³

el-Harâllî, Hz. Peygamber'in isimlerinden el-Mâhî ile devam etmiştir. “Silen, gideren, yok eden” anlamlarına gelen bu ismi deniz metaforuyla açıklamış, denizin kendisine düşen her şeyin kirini silip yok ettiği gibi Hz. Peygamber'in de insanları dünyevî kirlerden arındırıp Allah'a yönelttiğini ifade etmiştir. Bir başka deyişle, Hz. Peygamber el-Mâhî ismiyle yaratılışın fânî ve geçici yönünü silmekte, ardındaki ezeli ve ebedî hakikate ulaştırmaktadır.¹²⁶⁴ “Haşreden, toplayan” anlamlarına gelen el-Hâşir ismiyle Hz. Peygamber'in hem dünyada hem de ahirette toplayıcı bir role sahip olduğunu ifade etmiştir. Onun kıyametin bir alameti olarak dünyaya geldiğini, kıyamet günü ilk haşredilecek ve Allah'ın huzuruna çıkarılacak kişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca risaletin bizzat kendisinin bir haşr olduğunu, insanların onun etrafında toplanarak ümmet haline geldiklerinin de altını çizmiştir.¹²⁶⁵

Müellif, “taksim eden, paylaştıran” anlamalarına gelen el-Kâsım ismini ele alırken, dünyadaki mal-mülk taksiminin bir imtihan vesilesi olduğunu, gerçek taksimin ahirette yapılacağını vurgulamıştır. Hz. Peygamber'in Kur'an ile el-Câmi' Furkân ile de el-Kâsım olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra bu durumu açıklayarak Hz. Peygamber'in Kur'an ile insanları iman etrafında topladığını, Furkân ile insanların amellerini, derecelerini ve cennetteki nasiplerini taksim ettiğini söylemiştir.¹²⁶⁶

İbdâü'l-hafâ'da yer alan Hz. Peygamber'in bir diğer ismi el-‘Âkıb'dır. Kelime olarak “ardından gelen, sonuçlandıran” anlamlarına gelen bu ismi müellif ahiret, cehennem ve şefaet bağlamında ele almıştır. Hz. Peygamber'in şefaet ederek insanları cehennem ateşinden

¹²⁶² el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 209-210.

¹²⁶³ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 211.

¹²⁶⁴ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 212.

¹²⁶⁵ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 213.

¹²⁶⁶ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 215.

kurtararak ilahi rahmetin tecellisini sonuçlandırıdığını belirtmiştir.¹²⁶⁷

el-Harâllî, el-Evvel ismini ele alırken, Allah'ın her şeyden önce Hz. Peygamber'in nurunu yarattığını, hem zikirde hem nübüvvette Hz. Peygamber'in ilk olduğunu, kıyamet günü kabrinden ilk çıkacak ve cennete ilk girecek kişi olduğunun altını çizmiştir.¹²⁶⁸ el-Âhir ismini ise Hz. Peygamber'in son peygamber oluşuyla ve ümmetinin son ümmet oluşuyla açıklamıştır.¹²⁶⁹ el-Mülâhimî, Nebiyyü'l-Mülâhim ve Nebiyyü'l-Melheme isimlerinde müellif Hz. Peygamber'in savaş peygamberi olduğunun altını çizdiği görülmektedir. Önceki ümmetlerin toplu helak edilmelerinin, Hz. Muhammed'in ümmeti için kaldırıldığını, bunun yerine savaşların getirildiğini, bu iki imtihan biçimi kıyaslandığında savaşın daha hafif bir imtihan olduğunu ifade etmiştir. Müellif burada savaşı meşrulaştırmak ya da yüceltmek maksadıyla değil ona ilahi bir anlam kazandırmak açısından bu açıklamalara yer vermiştir. Sadece Hz. Peygamber döneminde meydana gelen savaşları kastetmeyen el-Harâllî, kıyamete kadar devam edecek savaşları da buna dâhil etmiştir.¹²⁷⁰ Bu isimlerden sonra müellifin Hz. Peygamber'in Nebiyyu't-Tevbe ve Nebiyyu'r-Rahme isimlerine yer vermesi ise ayrıca dikkat çekmektedir.¹²⁷¹

el-Harâllî, Sâhibu'l-Havdi'l Mevrûd (Kevser Havuzu'nun sahibi) ismini ilimle ilişkilendirirken, Sâhibu Makâm-ı Mahmûd (Övülmüş Makam'ın sahibi) ismini ise Hz. Peygamber'in Allah katındaki eşsiz konumuyla bağlantılı olarak açıklamıştır.¹²⁷² Sâhibu ezvâci't-tahirât (Tertemiz eşlerin sahibi) ismiyle Hz. Peygamber'in eşlerinin konumunu ele almış, onlara karşı tutumuyla ümmetine örnek oluşu üzerinde durmuştur.¹²⁷³ Sâhibu livâü'l-hamd (Hamd sancağının sahibi) ismini Hz. Peygamber'in son ve evrensel peygamber oluşunun bir göstergesi olarak yorumlamıştır. Bu sancağın, parçalanma ve ayrışmayı değil, birlik ve toplanmayı simgelediği, bunun da Hz. Peygamber'in âlemlere rahmet olarak gönderilişinin nişanesi olduğunu ifade etmiştir.¹²⁷⁴ Sâhibu'l-kadîb (Âsâ sahibi) ismini Hz. Peygamber'in mahlûkatın çobanı olması ile açıklayan el-Harâllî, onun tek tip bir yönetim

¹²⁶⁷ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 215.

¹²⁶⁸ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 216-217.

¹²⁶⁹ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 217-218.

¹²⁷⁰ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 221-224.

¹²⁷¹ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 224-229.

¹²⁷² el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 229-233.

¹²⁷³ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 234-236.

¹²⁷⁴ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 239-240.

tarzı benimsemediğini, duruma ve kişiye göre bir liderlik sergilediğini anlatmıştır.¹²⁷⁵ Sâhibu'l-herâve (Sopa sahibi) ismini ise özellikle Hz. Mûsâ ile bağlantılı bir şekilde ele almıştır.¹²⁷⁶

el-Harâllî, el-Meb'ûsu bi'l-hak (Hak ile gönderilen), el-Müteallim bi'l-hak (Hakikati öğrenen), el-Kâim bi'l-hak (Hak ile ayakta duran) ve el-Âlim bi'l-hak (Hak ile bilen) isimlerini Hz. Peygamber'in Allah tarafından sürekli desteklenmesi ile açıklamaktadır.¹²⁷⁷ ed-Dârib bi'l-hüsami'l meslûm (Bilinen kılıcıyla vuran) ismine gelince, müellif bu ismi cihat ve tebliğ konularına farklı açılardan yaklaşarak ele almıştır. Burada İslâm, iman ve ihsan olmak üzere üç kılıç metaforunu kullanmış ve Hz. Peygamber'in kılıcının bu üç kılıcın kaynağı olduğunu zikretmiştir.¹²⁷⁸

Dikkat çeken bir diğer isim en-Nebiyü'l ümmî'dir. Müellif Hz. Peygamber'in ümmî olmasının ilahi bir ayrıcalık olduğunun altını çizmiştir.¹²⁷⁹ en-Nezâr (Uyarıcı) ismini ise Hz. Peygamber'in insanları dünya ve ahirette karşılaşacakları tehlikeler konusunda bir uyarıcı bir konumda bulunmasıyla açıklamış, onun uyarılarının sadece korkutma amacı taşımadığını, aynı zamanda kurtuluşu kolaylaştırıcı yönü olduğunu belirtmiştir.¹²⁸⁰

el-Harâllî, el-Müddessir, el-Müzzemmil, Tâhâ ve Yâsîn gibi sure adlarını da Hz. Peygamber'in isimleri arasında zikretmiştir. Diğer bütün isimlerde olduğu gibi bu isimleri de öncelikle etimolojik olarak ele almış, ardından bunlara dair açıklamalara yer vermiştir. Bu açıklamalar genellikle tasavvufî ve felsefî bir nitelik taşımaktadır. Örneğin el-Müddessir isminde, zahiri bir örtünmenin bâtinî bir aydınlanmanın kapısı olabileceğine işaret etmiş ve bu ismin Hz. Peygamber'in insanlara uyarıcı olarak gönderilmesini ifade ettiğini belirtmiştir. el-Müzzemmil ismini ise Hz. Peygamber'in Allah yolunda en kamil şekilde kıyam etmesi olarak açıklamıştır. Ayrıca bu sembolik anlatım üzerinden Hz. Peygamber'in el-Müddessir ve el-Müzzemmil isimlerinin ümmeti üzerinde de sürekli bir tesir bıraktığını ifade etmiştir.¹²⁸¹ Müellif, huruf-i mukatta' ile ilgili kısa bir bilgi verdikten sonra ise Hz. Peygamber'in Tâhâ

¹²⁷⁵ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 240-241.

¹²⁷⁶ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 241.

¹²⁷⁷ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 241-244.

¹²⁷⁸ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 245.

¹²⁷⁹ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 248-249.

¹²⁸⁰ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 272-273.

¹²⁸¹ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 292-297.

ve Yâsîn isimlerini açıklamaya çalışmıştır.¹²⁸²

el-Harâllî, Seyyidi'n-nâs, Seyyidi'l-beşer, Seyyidi veledi Âdem ve Seyyidi'l-mürselîn gibi isim kalıplarıyla Hz. Peygamber'in insanların, beşerin, Âdemoğullarının ve gönderilen peygamberlerin efendisi olduğunu anlatmıştır. Seyyidü'n-nâs isminde Hz. Peygamber'in cömertliğini ve tahammül gücünü somut örneklerle incelemiş, onun tüm insanlık için erişilmez bir ahlak modeli olduğunu belirtmiştir.¹²⁸³ Seyyidi'l-beşer ismindeki beşer kelimesi ile Hz. Peygamber'in tamamen insanî, fiziksel ve gündelik hayatına vurgu yapmıştır. Onun sadece manevî ve ahlakî alanda değil, insan olmanın gerektirdiği bütün sıradan hallerde bile en mükemmel örnek olduğunu ifade etmiştir.¹²⁸⁴ Seyyidi veledi Âdem (Âdemoğullarının efendisi) başlığında, Hz. Peygamber'in efendilik vasfının sadece kendi yaşadığı dönemle sınırlı olmadığını, aksine tüm insanlık tarihi boyunca hatta yaratılışın başlangıcına kadar uzandığını anlatmıştır.¹²⁸⁵ Seyyidi'l-mürselîn ismini ise Hz. Peygamber'i diğer peygamberlerden üstün kılan vasıflar ve onun getirdiği mesajın evrenselliği açısından ele almış, Hz. Peygamber'in bu ismi hak etme gerekçelerini sıralamıştır.¹²⁸⁶

Evvelu şafîîn (İlk şefaât eden), Evvelu muşeffeîn (Şefaati ilk kabul edilen), Şefi'u'l-müznibîn (Günahkârların şefaâtçisi), eş-Şefî' (Şefaâtçi) ve Sâhibu şefaâti'l-kübra (Büyük şefaât sahibi) isimlerinin, Hz. Peygamber'in şefaât makamıyla ilgili olduğu görülmektedir.¹²⁸⁷

Hz. Peygamber'in en yaygın isimlerinden biri de el-Mustafâ'dır (Seçilmiş olan). el-Harâllî bu başlık altında, Hz. Peygamber'in hem ruhunda hem de bedeninde bu seçilmişliğin tezahür ettiğini anlatmıştır.¹²⁸⁸ Dikkat çeken bir diğer isim Mübeşşiri'l-yaisîn'dir (Umutsuzlara müjdeci). Müellif bu başlıkta, insanların Allah'ın rahmetinden ümit kesmelerinin cehaletten kaynaklandığını ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in ise hem sözleriyle hem de peygamberliğiyle ümitsizliğe kapılan insanlara Allah'ın merhametinin büyüklüğünü hatırlattığını söylemektedir.¹²⁸⁹

¹²⁸² el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 298-301.

¹²⁸³ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 306-308.

¹²⁸⁴ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 309-310.

¹²⁸⁵ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 310-313.

¹²⁸⁶ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 313-314.

¹²⁸⁷ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 317-321.

¹²⁸⁸ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 321-322.

¹²⁸⁹ el-Harâllî, *İbdâü'l-hafâ*, 327-329.

Da‘vetu İbrahim (İbrâhim’in duası), Büşrâ İsâ (İsâ’nın müjdesi), İmâmu’n-nebiyyîn (Peygamberlerin imamı), er-Resûl (Resûl, Elçi), Resûlullah (Allah’ın Resûlü, Allah’ın elçisi), Halilu’r-Rahmân (Rahmân’ın dostu), Halilullah (Allah’ın dostu), Abdullah (Allah’ın kulu), Habîbu’r-Rahmân (Rahmân’ın sevgilisi) ve Habîbullah (Allah’ın sevgilisi) isimleriyle eserini nihayete erdirmiştir.¹²⁹⁰ el-Harâllî, “*Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamd olsun. Peygamberlerin en şerefli olan Efendimiz Muhammed’e, onun âline, ashâbına ve iyilikle kendilerine tabi olanlara ve kıyamet gününe kadar onları ihsanla takip edenlerin hepsine Allah’ın salât ve selâmı olsun. Allah bize yeter. O ne güzel vekildir*” cümleleriyle eserini noktalamıştır.¹²⁹¹

Müellifin *İbdâü’l-hafâ*’da sık sık ayetlere başvurduğu görülmektedir. Hz. Peygamber’in hemen her isminin açıklamasında en az bir âyete yer vermiştir.¹²⁹² el-Harâllî, hadislerden de istifade etmiştir.¹²⁹³ Eserini telif ederken takip ettiği usul ve yöntem hakkında öncelikle onun her bir ismi ayrı ayrı ele aldığı söylenebilir. Bu isimlerin önce etimolojileri üzerinde durmuş, ardından felsefe, mantık ve kelam disiplinleri çerçevesinde bahsi geçen isimleri açıklamıştır. Eserin birkaç açıdan Esmâü’l-hüsna ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Esmâü’l-hüsna’da Allah’ın 99 ismi zikredilirken, *İbdâü’l-hafâ*’da Hz. Peygamber’in 99 ismine yer verilmiştir. Ayrıca Esmâü’l-hüsna’da Allah’ın diğer bütün isimlerinin kaynağının Allah olduğu kabul edilirken, el-Harâllî de Hz. Peygamber’in bütün isimlerinin kaynağının Ahmed olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla müellif, Hz. Peygamber’in sıfatlarından elde ettiği isimlerin onun zatını açıkladığını belirtmiştir.¹²⁹⁴

Bu eserde klasik siyer kaynaklarında alışlageldiği üzere bir ravi zincirine rastlanmamaktadır. Bunun sebebi müellif el- Harâllî’nin çalışmasını klasik bir siyer derlemesi olarak değil, bir “şerh ve esmâ” kitabı olarak kurgulamış olmasıdır. Müellif, teknik bir ispat

¹²⁹⁰ el-Harâllî, *İbdâü’l-hafâ*, 332-348.

¹²⁹¹ el-Harâllî, *İbdâü’l-hafâ*, 348.

¹²⁹² el-Harâllî’nin eserde zikrettiği bazı âyetler şunlardır: Bakara/31, Burûc/13, Tevbe/128, Necm/9, Saff/6, Fetih/8-9, İsrâ/110, Ahzâb/33, Kalem/4, Nisâ/113, Necm/42, Rahmân/78, A’râf/172, Rûm/4-6, Fetih/10, Mâide/33, Bakara/54, Fil/1-5, Kureys/1-4, Nisa/31-32, Nûr/26, Secde/4, Şûra/52, Muhammed/4, Müzzemmil/20, Bakara/25, Kalem/51-52, Kehf/50, Enbiyâ/104 el-Harâllî, *İbdâü’l-hafâ*, 203, 204, 207, 208, 209, 211, 213, 217, 218, 219, 225, 227, 234, 235, 236, 239, 241, 245, 253, 265, 294, 310, 330.

¹²⁹³ Eserde zikredilen birkaç hadisi örnek olması açısından burada zikredeceğiz. Bk. “Ben Ahmed’im, ben Muhammed’im. Abdullah’ın oğlu, Abdulmüttalib’in torunuyum”, “Tevbe edin, zira ben günde yetmiş defa tevbe ederim”, “Peygamberler arasında seçim yapmayın”, “Dikkat edin! Allah’tan başka her şey batıldır” el-Harâllî, *İbdâü’l-hafâ*, 205, 226, 232, 276.

¹²⁹⁴ el-Harâllî, *İbdâü’l-hafâ*, 205; Akyürek, *Endülüsi Siyer Edebiyatı*, 217-220.

yöntemi olan sened silsilelerini aktarmak yerine, doğrudan Hz. Peygamber'in isimlerinin altındaki derin manalara, dilsel inceliklere ve tasavvufî hakikatlere odaklanmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla her ne kadar siyer ilmine müteaalik bilgiler barındırsa da bu metodolojik yaklaşım gereği, rivayetler genellikle sened kısmı hazfedilerek verilmiş, isimlerin zahirinden ziyade işârî boyutlarını açıklamaya öncelik verilmiştir.

2.2.12. Osmân b. Atîk el-Kaysî İbn Arabiyye (ö. 659/1260)

600/1201 yılında Mehdiye'de dünyaya gelen Ebû Amr Osmân b. Atîk b. Osmân el-Kaysî,¹²⁹⁵ kaynaklarda hadis hafızı ve dönemin edebî çevrelerinde tanınan seçkin bir şair olarak zikredilmektedir. Müellifin hayatına dair günümüze ulaşan biyografik bilgiler oldukça sınırlıdır.¹²⁹⁶ 659/1260 yılında vefat eden Osmân b. Atîk İbn Arabiyye, Mekke'de bulunan Cebelü'r-Rahme'ye defnedilmiştir.¹²⁹⁷

Dîvânu şî'ru semmâhu kasâidü'l-medh ve mesâidü'l-menh, Âsâru's-sahâbe fî (eş'ârî's) şu'arâi's-sahâbe, Cevâmiu'l-kelâm, Kitâbu'z-Zehra, Sünenü'l-kavm, el-Müstevfâ fî ref'î ehâdîsi'l-Mustesfâ ve bunlar dışında başka pekçok eseri olduğu aktarılmaktadır.¹²⁹⁸

2.2.12.1. Cevâmiu'l-Kelâm

Siyer türünde kaleme aldığı *Cevâmiu'l-Kelâm* eseri dâhil olmak üzere hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. İbn Arabiyye, bu çalışma kapsamında Mağrib Siyer literatüründe müellifin ve eserinin adını kaydetmek amacıyla zikredilmiştir.

¹²⁹⁵İbn Abdilmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 115; Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb (Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981), 377.

¹²⁹⁶İbn Abdilmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 37; ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 4/209.

¹²⁹⁷Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/261.

¹²⁹⁸ez-Ziriklî, *el-A'âm*, 4/210; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/261; et-Ticânî, *Rihle*, 375.

6. SONUÇLAR

Mağrib siyer kültürü, İslâm tarihçiliğinin doğu merkezli anlatılarından faydalanmış ancak kendine has bir çizgi geliştirmiştir. Bu tezde, hicrî II. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Mağrib coğrafyasında siyer yazımının nasıl doğup geliştiği ve nihayetinde hangi özgün niteliklere kavuştuğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ulaşılan sonuçlar, Mağrib siyer kültürünün diğer İslâm bölgelerindeki siyer kültürüyle birçok konuda benzeşirken bazı noktalarda kendine özgü bir usul ile muhteva zenginliğine sahip olduğunu göstermektedir.

Mağribli âlimlerin siyere yaklaşımındaki en belirgin özellik, bu ilmi hadis ve fıkıhla birlikte amelî hayatın önemli dayanaklarından biri olarak ele almalarıdır. Erken dönemde bölgede yetişen âlimlerin neredeyse tamamının Mâlikî mezhebinin önde gelen fakihleri olması, bu durumu açıklamaktadır. Bu nedenle erken dönemde eser veren Hâlid b. Ebû İmrân, Sahnûn ve İbn Sahnûn gibi isimlerin siyer birikimi, çoğunlukla hadis ve fıkıh eserlerinin içinde dağınık halde bulunmaktadır. İbn Sahnûn'un *el-Câmi'* adlı eserinde siyere yirmi cüz ayırmasına rağmen, bu cüzlerde dahi fikhî meselelere ağırlık vermesi, Mağrib siyer anlayışının pratik ve hukukî yönünü açıkça yansıtmaktadır.

Rihle geleneğinin Mağrib siyer kültüründeki belirleyici rolü de tezde tespit edilen önemli bir husustur. Mağribli âlimlerin Mekke, Medine, Şam ve Mısır gibi doğu ilim merkezlerine yaptıkları yolculuklar, siyer malzemesinin bölgeye ulaşmasını ve rivayet zincirlerinin kısalmasını sağlamıştır. Bu seyahatler sayesinde Mağribli müellifler, siyer rivayetlerini ya ana kaynaklarından ya da bu alanda otorite kabul edilen ve ana kaynaklarla temas kurmuş isimlerden alma imkânı bulmuşlardır. Ayrıca rihle süreci de tek yönlü bir bilgi aktarımı olarak kalmamış, Mağribli âlimlerin doğuya kendi yorumlarını taşımalarına da vesile olmuştur.

Mağrib siyer kültürünün olgunluk dönemi, Numan b. Muhammed el-Kayrevânî ile başlamakla birlikte özellikle Kâdî İyâz ile yeni bir aşamaya geçmiştir. Onun *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ* adlı eseri, siyeri kronolojik bir tarih kitabı olmaktan çıkararak Hz. Peygamber'e duyulan sevgi, saygı ve bağlılığı merkeze alan edebî, kelâmî ve tasavvufî bir türe dönüştürmüştür. Eser, Hz. Peygamber'in ümmet üzerindeki haklarını, ona itaatın gerekliliğini ve ona karşı işlenecek saygısızlıkların cezasını ele almaktadır. Kâdî İyâz'ın bu

eseri, Mağrib sınırlarını aşarak İslâm dünyasında büyük bir şöhrete kavuşmuş ve üzerine yazılan şerhlerle bir gelenek oluşturmuştur.

Tezin vardığı bir diğer önemli husus, Mağrib siyer kültürünün dönemin siyasî ve mezhebî çekişmelerinden derinden etkilenmiş olmasıdır. Bilhassa Fâtımî-Şîî hâkimiyetine karşı Sünnî-Mâlikî kimliğini savunma çabası, İbn Ebû Zeyd gibi âlimlerin siyer ve akaid alanında eser vermesini doğrudan teşvik etmiştir. Dolayısıyla bu korumacı refleks kendini siyer eserlerinde fazlasıyla hissettirmiştir. Diğer yandan, Fâtımî Devleti'nde başkadılık yapan Nu'man b. Muhammed el-Kayrevânî'nin Şîî-İsmâîlî bakış açısıyla kaleme aldığı eserler, Mağrib'de Şîî düşüncenin temellendirilmesi çabalarını ve siyer malzemesinin nasıl mezhebî bir mücadele aracına dönüştüğünü göstermektedir. Bu farklı siyer yazımları, Mağrib'de siyer kültürünü tek bir çizgiye indirgemenin mümkün olmadığını, aksine farklı ve çoğu zaman karşıt ideolojilerin aynı coğrafyada pekçok alanda olduğu gibi siyer üzerinden de rekabet ettiğini ortaya koymaktadır.

Son olarak Mağrib siyer kültürü şemâil, delâil, hasâis, mevlid ve esmâü'n-Nebî gibi tematik alt türlerin gelişmesine de önemli katkılar sağlamıştır. Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Seb', Şukrâtisî, el-Azefî ve el-Harâllî gibi müellifler, Hz. Peygamber'in fiziksel ve ahlakî özelliklerini, mucizelerini, isimlerini ve doğumunu konu edinen eserler kaleme alarak siyer literatürünü zenginleştirmişlerdir. Özellikle bunlar arasında Hz. Peygamber'in mucizelerini ele alan eserlerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu tür eserler siyere ilginin geniş halk kitlelerine yayılmasının da önünü açmıştır. Özellikle el-Azefî'nin *ed-Dürri'l-munazzam*'ı, Mağrib'de mevlid kutlamalarının başlamasına öncülük etmiş ve bu geleneğin yaygınlaşmasında belirleyici rol oynamıştır. el-Harâllî'nin *İbdâü'l-hafâ*'sı ise Hz. Peygamber'in doksan dokuz ismini tasavvufî ve felsefî bir üslupla ele alarak siyer kültürüne özgün bir boyut kazandırmıştır.

Netice itibarıyla bu tez, Mağrib siyer kültürünün İslâm tarih yazıcılığı içindeki yerini ve önemini ortaya koymayı amaçlamıştır. Mağribli âlimlerin yalnızca doğu birikimini aktaran pasif naklediciler olmadığı, aksine kendi özgün yorumlarını, yöntemlerini ve türlerini geliştiren aktif müellifler olduğu anlaşılmıştır. Mağrib siyer geleneği, fıkıh, hadis, kelim, tasavvuf ve edebiyat gibi farklı disiplinlerle kurduğu güçlü ilişki sayesinde Hz. Peygamber'in hayatını anlamada çok boyutlu bir yaklaşım sunmaktadır. Bu yönüyle Mağrib birikimi,

günümüz siyer çalışmaları için de alternatif bir perspektif ve zengin bir kaynak teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

- Abbâdî, A. b. S. b. M. e. (2005). *Münteha's-süâl alâ vesâili'l-vusûl ilâ şemâili'r-Resûl* (3. bs.) [Hicrî tarih: 1426; 4 Cilt]. Dâru'l-Minhâc.
- Abdilmün'im, E. A. M. b. M. H. İ. (1980). *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* (İ. Abbâs, Ed.; 2. bs.). Müessesetü Nâsır li's-Sekâfe.
- Abdülber, E. Ö. C. Y. b. A. İ. (1992). *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* [4 Cilt]. Daru'l-Cîl.
- Abdülhâdî, E. A. Ş. M. b. A. İ. (1996). *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs* (E. el-Bûşî & İ. ez-Zeybek, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1417; 4 Cilt]. Müessesetu'r-Risâle.
- Abdülhakem, E.-K. A. b. A. İ. (1994). *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Abdüllatîf, A. M. (2007). *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve't-târîhi'l-İslâmî* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1428]. Dâru's-Selâm.
- Abdülvehhâb, H. H. (1990). *Kitâbu'l-Umr fî'l-musen nefât ve'l-müellifîn et-Tûnisîyyîn* (M. A. el-Matvî & B. el-Bakkûş, Ed.) [2 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Açıkel, Y. (2019). *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler Rihle* (2. bs.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Adıgüzel, A. (2012a). Abdullah b. Yasin ve Murabıtlar Hareketi. *İslâmî İlimler Dergisi*, 7(1), 49–67.
- Adıgüzel, A. (2012b). Muvahhidler Hareketi'nin Doğuşu. *EKEV Akademi Dergisi*, 16(51), 115–132.
- Adî, E. A. A. b. A. C. İ. (1997). *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* (Â. A. Abdülmevcûd & A. M. Muavviz, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1418; 9 Cilt]. el-Kütübü'l-İlmiyye.
- Affânî, E. T. S. b. H. e. (2006). *Vâ Muhammedâ (İnne Şânieke hüve'l-ebter)* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1427; 4 Cilt]. ed-Dâru'l-Affânî.
- Ahatlı, E. (1997). Hasâisü'n-Nebî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 277–281, C. 16). TDV Yayınları.
- Ahmet Ekinci. (2022). *Kadı Nu'mân ve İsmâilî Fıkhnın Teşekkülü*. Hikmetevi Yayınları.
- Akgün, H. (2021). *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı* (1. bs.). Gece Kitaplığı.
- Akyürek, Y. (2022). *EndülüS Siyer Edebiyatı* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Ali, M. İ. (2000). *Istılâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikiyye* [Hicrî tarih: 1421]. Dâru'l-Buhûs.
- Altıkulaç, T. (1994a). Ebû Ali es-Sadeî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 93, C. 10). TDV Yayınları.
- Altıkulaç, T. (1994b). Ebû Şâme el-Makdisî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 233–235, C. 10). TDV Yayınları.
- Altundağ, M. (1994). *Ali b. Faddâl el-Mücâşî'nin "Nuketü Me'âni'l-Kurân" İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Amhaisen, A. (2024). *İmam İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Fıkıh Usulü ile İlgili Görüşleri* [Doktora Tezi]. Kastamonu Üniversitesi.

- Anonim. (1964). *el-Muhtasar min kitâbi's-siyâk li tarîhî Nîsâbûr* (M. K. el-Mahmûdî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1384]. Mîrâsu Mektûb.
- Anonim. (1986). *Kitâbü'l-İstîbsâr fî 'acâ'ibi'l-emsâr*. Dâru's-Şuûni's-Sekâfiyye.
- Anonim. (ts.-a). *Dâiratü'l-meârif'i-İslâmiyye* (A. Şentenâvî vd., Ed.) [33 Cilt]. Merkezü's-Şârikati li İbdâi'l-Fikrî.
- Anonim. (ts.-b). *Hizânetü't-türâs - Fihrisü Mahtutât* [125 Cilt]. Merkez el-Melik Faysal.
- Apaydın, H. Y. (1999). İbn Ebû Zeyd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 451–453, C. 19). TDV Yayınları.
- Arâb, S. A. (t.y.-a). Akdemu âlimi Mağribiyyîn vasalnâ turâsehu: Ebü'r-Rebî' Süleymân İbnü's-Seb' es-Sebtî-1- [Erişim: 2026-05-28].
- Arâb, S. A. (t.y.-b). Akdemu âlimi Mağribiyyîn vasalnâ turâsehu: Ebü'r-Rebî' Süleymân İbnü's-Seb' es-Sebtî-2- [Erişim: 2026-05-28].
- Arslan, A. (2021). *İbn Seyyidünnâs* (1. bs.). Siyer Yayınları.
- Arslan, A. (2016). Kâdî İyâz ve Endülüs'te Hadis İlmi. *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2, 269–280.
- Asâkir, E. K. A. b. H. İ. (1995). *Târihu Medîneti Dimaşk* (A. b. Ğ. el-Amrî, Ed.) [Hicrî tarih: 1415; 80 Cilt]. Dâru'l-Fikr.
- Aslan, B. (2021). Malikilerin İmam Şâfiî Eleştirisi: İbnü'l-Lebbâd'ın 'Kitabu'r-Redd ala's-Şafîi' Adlı Kitap Örneğinde. *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 45–51.
- Âşûr, M. T. İ. (2004). *Makâsıdü's-şerî'ati'l-İslâmiyye* [Hicrî tarih: 1425; 3 Cilt]. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye.
- Âşûr, M. T. İ. (2015). *Cemheretü makalât ve'r-resâil eş-Şeyh el-İmâm Muhammed et-Tahir İbn Âşûr* (M. T. el-Mîsâvî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1436]. Dâru'n-Nefâis li'n-neşr ve't-tevzi.
- Avcı, S. (2004). Sûfîlerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2(1), 7–29.
- Azefî, E.-A. A. b. K. E. A. M. e. (2016). *ed-Dürrü'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebiyyi'l-muazzam* (A. Hammâdî, Ed.). Durûb li'n-Neşr ve't-Tevzi'.
- Azefî, E.-A. A. b. K. E. A. M. e. (ts.). *ed-Dürrü'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebiyyi'l-muazzam*.
- Bâciyye, S. (1976). *el-İbâdiyye bi'l-cerîd fi'l-usûri'l-İslâmiyyeti'l-ûlâ* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1396]. Dâru Selâme.
- Bakkal, A. (1999). İbn Sahnûn. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 300–302, C. 20). TDV Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1999). İbn Rüşd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 254–257, C. 20). TDV Yayınları.

- Battûta, E. A. Ş. (M. b. A. T. İ. (1996). *Rihletu İbn Battûta tuhfetü'n-nazâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr* [Hicrî tarih: 1417; 5 Cilt]. Akademiyetu'l-Memleketi'l-Mağribiyye.
- Bel, A. (1987). *el-Firâku'l-İslâmiyye fi's-Şimâli'l-İfrîkiyye* [Çev. Abdurrahman Bedevî]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Belâzürî, E.-H. A. b. Y. e. (1988). *Fütûhu'l-büldân* [Hicrî tarih: 1408]. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl.
- Belâzürî, E.-H. A. b. Y. e. (1996). *Ensâbü'l-eşraf* (S. Zekkâr & R. ez-Ziriklî, Ed.) [Hicrî tarih: 1417; 13 Cilt]. Dârü'l Fikr.
- Bendâviş, A. A. A. (2020). *et-Tesâülâtî't-tefsiriyye ve ecvibetihe's-seniyye fi'n-nüketi'l-Kurâniyye li İmâm Ali b. Faddâl el-Mücâşi'î el-Kayrevânî (t. 479)* [Hicrî tarih: 1441]. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Davet ve Usuli'd-Dîn Fakültesi.
- Beşküvâl, E.-K. H. b. A. İ. (1955). *Kitâbü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs* (S. İ. A. el-Huseynî es-Seyyid, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1374]. Mektebetü'l-Hancî.
- Beyhakî, E. B. A. b. H. e. (1986). *el-Ba's ve'n-nüşûr* (Â. A. Haydar, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1406]. Merkezu Hidemât ve'l-Ebhâs.
- Bilican, M. H. (2025). Rihle Faaliyetlerinin Kayrevan'da Kıraat İlminin Gelişimine Etkileri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 795–817.
- Bouzhghiba, M. (2000). İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 119, C. 21). TDV Yayınları.
- Bûleblâh, M. Y. (2019). *Şerhu'l-Kasîdetü's-Şukrâtisiyye fî limemâdihi'n-Nebeviyye li Muhammedü'l-Arabî b. Yusuf el-Fâsî el-Fihri. Fas: Sidi Muhammed b* [Doktora Tezi]. Abdullah Üniversitesi.
- Bulut, H. İ. (1994). *İbn Ebî Zeyd'in Akaid Risâlesi ve Meşeddâllî Şerhi* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Bursevî, İ. H. (2009). *Şerh-i Salât-ı Meşîşiyye* (M. Ergür, Ed.). Salah Bilici Kitabevi.
- Câbir, E. A. Ş. M. b. A. İ. (43). *Kasîde fî esmâ-i süveri'l-Kur'ân*. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi.
- Cezâirî, M. b. M. M. e. (1986). *Târihu'l-Cezâir fi'l-kadîm ve'l-hadîs* [Hicrî tarih: 1406; 2 Cilt]. el-Müessesetü'l-Vataniyye.
- Cübeyr, E.-H. M. b. A. İ. (ts.). *Rihle* (1. bs.). Dâru Beyrût.
- Çavuşoğlu, A. H. (2006). el-Müdevvenetü'l-Kübrâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 470–473, C. 31). TDV Yayınları.
- Çavuşoğlu, A. H. (2008). Sahnûn. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 534–538, C. 35). TDV Yayınları.
- Çelebi, M. b. A. H. H. K. (2009). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (M. Ş. Yaltkaya & K. R. Bilge, Ed.) [Hicrî tarih: 1431; 2 Cilt]. Maarif Vekâleti.
- Çelik, A. (2015). Fatımîler Devletinin Kuruluşu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 433–453.

- Çetin, A. (1997). Hatim. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 468–469, C. 16). TDV Yayınları.
- Çoban, F. B. (2019). *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Dabbî, A. b. Y. e. (1967). *Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*. Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî.
- Dâvûdî, Ş. M. b. A. e. (ts.). *Tabakâtü'l-müfessirîn* [2 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Dayf, A. Ş. A. (1960). *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî* (1. bs.) [10 Cilt]. Dâru'l-Meârif.
- Debbâğ, E. Z. A. b. M. b. A. E. (1968). *Meʿâlimü'l-îmân fî maʿrifeti ehli'l-Kayrevân* (M. A. Ebü'n-Nûr & M. Mâdûr, Ed.) [Hicrî tarih: 1388; 4 Cilt]. Mektebetü'l-Hancî, el-Mektebetü'l-Atfka.
- Demir, M. E. (2025). *Fethinden Murâbitlar'ın Sonuna Kadar Sebte Şehri (95/714-541/1147)* [Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Demirbağ, V. (2023). *İslam Eğitim Düşüncesinde Öğretmenlik Mesleğine Bakış: İbn Sahnûn Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Demîrî, E.-B. K. M. b. M. (2004). *en-Necmü'l-vehhâc fî nazmi'l-Minhâc* [Hicrî tarih: 1425; 10 Cilt]. Dâru'l-Minhâc.
- Dernika, M. A. (ts.). *Mu'cem şuarâi'l-medhi'n-nebevî* (1. bs.). Dâr ve Mektebetü Hilâl.
- Deşîşe, A. (2023). Tavkîru'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem inde ulemâi'l-Mağrib ve'l-Endelüs beyne karneyn (h. 4-6/m. 10-12). *Mecelletü'l-Mi'yâr*, 27(3), 56–70.
- Dikici, R. (1992). Kâzî İyâz'ın Hz. Peygamber'i Medhettiği Kasidesi. *Diyanet İlmi Dergi*, 28(3), 45–52.
- Dinç, E. N. (2019). Murâbitlar Devleti'nde Fukahanın Konumu. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 5(2), 871–910.
- Dûrî, A. e. (2000). *Neş'etu ilmi't-târîh inde'l-Arab* [Hicrî tarih: 1420]. Merkezu Zayed li't-Türâs ve't-Târîh.
- Dûrî, A. e. (2023). *İslam Tarih Yazıcılığı* [Çev. Halil İbrahim Hançabay - others]. Albaraka Yayınları.
- Durmuş, İ. (1998). Husrî, Ebû İshak. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 416–417, C. 18). TDV Yayınları.
- Durmuş, İ. (2013). Zehrî'l-Âdâb. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 191–193, C. 44). TDV Yayınları.
- Düğeroglu, M. (2025). *Delâilü'n-Nübüvve Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi* [Doktora Tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Ebü'l-Arab, M. b. A. T. (1984). *Kitâbü'l-Mihan* (Ö. S. el-Ukaylî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1404]. Dâru'l-Ulûm.
- Ebü'l-Arab, M. b. A. T. (ts.). *Tabakâtu ʿulemâi İfrîkiyye*. Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî.
- Ebü'r-Rebîʿ, E.-H. U. b. A. İ. (1992). *Tefsîru'l-Kitâbi'l-Azîz* (A. İ. Sultan, Ed.) [Hicrî tarih: 1413]. el-Câmiatü'l-İslâmiyye.

- el-Absî, E.-H. A. T. İ. Z. (1984). *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik: Kıt'a minhü bi-rivâyeti İbn Ziyâd* (M. e.-Ş. en-Neyfer, Ed.). Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- el-Askalânî, E.-F. Ş. A. b. A. İ. H. (2015). *Tehzîbü't-Tehzîb* (Â. Mürşid & İ. ez-Zeybek, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1435; 4 Cilt]. Müessesetü'r-Risâle.
- el-Bağdâdî, E. B. A. b. A. H. (2002). *Târîhu Bağdâd* (B. A. Ma'rûf, Ed.) [Hicrî tarih: 1422; 16 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- el-Bağdâdî, E.-F. S. A. İ. A. (1991). *Merâsîdü'l-ittulâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bika'* (1. bs.) [3 Cilt]. Daru'l-Cîl.
- Elbânî, M. N. e. (1992). *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevdûa* [14 Cilt]. Mektebetü'l-Meârif.
- el-Bekrî, A. b. A. b. M. E. U. (1992). *el-Mesâlik ve'l-memâlik* [2 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- el-Bekrî, A. b. A. b. M. E. U. (1982). *Mu'cem mâ ista'cem min esmâi'l-bilâdi ve'l-mevâdi'* [4 Cilt]. Âlemu'l-Kütüb.
- el-Cevziyye, E. A. Ş. M. b. E. B. İ. K. (1994). *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd* (27. bs.) [Hicrî tarih: 1415; 5 Cilt]. Müessesetü'r-Risâle.
- el-Haccâc, E.-H. K. M. b. (1984). *Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ'* (A. M. el-Kâşgarî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1404; 2 Cilt]. İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye.
- el-Hamevî, E. A. Ş. b. A. Y. (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ'* (İ. Abbâs, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1414; 8 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- el-Hamevî, E. A. Ş. b. A. Y. (1995). *Mu'cemü'l-büldân* (2. bs.) [Hicrî tarih: 1416; 7 Cilt]. Dâru Sâdır.
- el-Kârî, E.-H. N. A. b. S. M. A. (2000). *Şerhu's-Şifâ* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1421; 2 Cilt]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Mağribî, E.-H. A. b. M. İ.-K. (1997). *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm* (H. Â. Saîd, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1417; 6 Cilt]. Dâru Taybe.
- el-Mağribî, E.-H. A. b. M. İ.-K. (2004). *el-İknâ' fî mesâ'ili'l-icmâ'* (H. F. es-Saîdî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1424; 2 Cilt]. el-Fârûk el-Hadîse.
- el-Mağribî, E.-H. A. b. M. İ.-K. (2012). *İhkâmu'n-nazar fî ahkâmi'n-nazar bi-hâsseti'l-basar* (İ. es-Samedî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1433]. Dâru'l-Kalem.
- el-Mağribî, E.-H. A. b. M. İ.-K. (ts.). *Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebî aleyhi's-salâtü ve's-selâm*.
- el-Merrâküşi, E. M. M. A. b. A. A. (2006). *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib* (S. el-Hevârî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1426]. el-Mektebetü'l-Asriyye.
- el-Mevsılî, A. b. A. E. Y. (1984). *el-Müsned* (H. S. Esed, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1404; 13 Cilt]. Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs.
- el-Ömerî, E.-A. A. b. Y. İ. F. (2002). *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1423; 27 Cilt]. el-Mecmau's-Sekâfî.

- el-Ya'kûbî, E.-A. A. b. E. Y. İ. İ. V. (1991). *el-Büldân* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1412]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Enes, E. A. M. b. (1991). *el-Muvatta'* (B. A. Ma'rûf & M. Halîl, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1412; 2 Cilt]. Müessesetü'r-Risâle.
- Erbaş, F. (2024). Fâtımîler'in Ebû Hanîfe'si: Kâdî Nu'mân b. Muhammed (ö. 363/974). *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 786–807.
- eş-Şehrezûrî, E. A. T. O. b. A. İ.-S. (1986). *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs* (N. İtr, Ed.) [Hicrî tarih: 1406]. Dâru'l-Fikr.
- et-Tinbüktî, E.-A. A. B. b. A. A. B. (2000). *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-dîbâc* (A. A. el-Herrâme, Ed.; 2. bs.). Dâru'l-Kâtib.
- Ezherî, Ş. A. b. M. b. A. b. İ. e. (2011). *Zeylu Lübbü'l-lübâb fî tahrîri ensâb* (Ş. b. M. İ. S. en-Nu'mân, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1432]. Merkezu en-Nu'mân.
- ez-Zübeyrî, V. b. A. H., vd. (2003). *el-Mevsûatu'l-müeyyessere fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahv ve'l-luğa (mine'l-karni'l-evvel ile'l-muâsırîne maa dirâsetin li akâidihim ve şey'in min tarâifihim)* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1424; 3 Cilt]. Mecelletü'l-Hikme.
- Fadlân, A. İ. (2003). *Rihle* (1. bs.). Dâru's-Süveydî.
- Fâris, E.-H. A. İ. (1986). *Mücmelü'l-lüğa* (Z. A. Sultan, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1406]. Müessesetü'r-Risâle.
- Fârukî, İ. R. e., & Fârukî, L. L. e. (1999). *İslam Kültür Atlası* (3. bs.) [Çev. Mustafa Okan Kibaroglu - Zerrin Kibaroglu]. İnkılab Yayınları.
- Fayda, M. (2009). Siyer ve Megâzî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 319–324, C. 37). TDV Yayınları.
- Ferhûn, E.-V. (İ. B. İ. b. A. İ. (2012). *ed-Dîbâcü'l-müzhebe fî ma'rifeti a'yanî 'ulemâ'i'l-mezheb* (M. A. Ebu'n-Nûr, Ed.) [Hicrî tarih: 1433; 2 Cilt]. Dâru't-Türâs.
- Fîrûzâbâdî, E.-T. M. M. b. Y. e. (2005). *el-Kâmûsü'l-Muhît* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1426]. Müessesetü'r-Risâle.
- Gazâlî, İ. R. e., & Zeyneddîn, Z. S. (2024). Mahtût el-Beşâir ve'l-İ'lâm li İbnü'l-Kattân tahkîk ve dirâse [Dergi adı kaynakçada belirtilmemiştir.], 32(4), 26–58.
- Goldziher, I. (1993). *Klasik Arap Literatürü* (1. bs.) [Çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel]. İmaj Yayınları.
- Gökalp, M. (2005). *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Göl, Y. S. (2021). *Kâdî İyâz* (1. bs.). Siyer Yayınları.
- (Gözütok), Z. T. (2014). *Merînîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel ve İktisadî Hayat* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Gubrînî, E.-A. A. b. A. e. (1979). *Unvânü'd-dirâye fî-men urife mine'l-ulemâ fi'l-mietî's-sâbi'a bi Bicâye* (Â. Nüveyhiz, Ed.; 2. bs.). Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde.

- Haldûn, E. Z. V. A. İ. (1988). *Divânü'l-mübtede ve'l-haber fî târîhi'l-arab ve'l-berber ve men âsarahum min zevi'sh şey'ni'l-ekber* [8 Cilt]. Dâru'l Fikr.
- Hallikân, E.-A. Ş. A. b. M. İ. (ts.). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân* (İ. Abbâs, Ed.) [7 Cilt]. Dâru Sâdır.
- Hamâde, F. (2003). *Mesâdiru's-sîreti'n-Nebeviyye ve takvîmuha* (3. bs.) [Hicrî tarih: 1424]. Dâru'l-Kalem.
- Hamâde, F. (ts.). *A'lâmu's-sîreti'n-Nebeviyye fî'l-karni's-sânî li'l-hicrî*. Mecmau'l-Melik Fahd li-Tibâati'l-Mushafi'sh-Şerîf.
- Hanbel, E. A. A. İ. (2001). *el-Müsned* (Ş. el-Arnaût & Â. Mürşid, Ed.) [Hicrî tarih: 1421; 45 Cilt]. Müessesetü'r-Risâle.
- Harâllî, E.-H. A. b. A. T. e. (2007). *İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ* (A. F. el-Mezîdî, Ed.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Harekât, İ. (2003). Mağrib. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 314–318, C. 27). TDV Yayınları.
- Harekât, İ. (2000). *el-Mağrib 'abre't-târîh* [Hicrî tarih: 1420; 2 Cilt]. Dâru'r-Reşâd.
- Hargûşî, E. S. A. b. M. N. e. (2003). *Şerefü'l-Mustafâ* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1424; 6 Cilt]. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Hatiboğlu, İ. (2008). Rihle. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 106–108, C. 35). TDV Yayınları.
- Hâtîm, E. M. A. b. M. R. İ. E. (1952). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1271; 9 Cilt]. Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye.
- Havkal, E.-K. M. b. A. İ. (1938). *Sûretü'l-Arz* [Hicrî tarih: 1357; 2 Cilt]. Dâru Sâdır.
- Hayr, E. B. M. İ. İ. (1998). *Fehresetü mâ revâhu 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-'ilm ve envâ'i'l-ma'ârif* (M. F. Mansûr, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1419; 1 Cilt]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hayseme, E. B. A. b. Z. b. H. N. İ. E. (2004). *et-Târîhu'l-kebîr* (S. b. F. Hilâl, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1424; 4 Cilt]. el-Fârûk el-Hadîse.
- Hazm, E. M. A. b. A. İ. (1980). *Resâ'il* (İ. Abbâs, Ed.) [4 Cilt]. el-Müessesetü'l-Arabiyye.
- Hazm, E. M. A. b. A. İ. (ts.). *Cevâmi'u's-sîre* [1 Cilt]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hibbân, E. H. M. İ. (1996). *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ* (3. bs.) [2 Cilt]. el-Kütübü's-Sekâfiyye.
- Hişâm, E. M. C. A. İ. (1955). *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (M. es-Sekkâ vd., Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1375; 2 Cilt]. Şeriketu Mektebeti ve Matbuati Mustafa.
- Hurdâzbih, E.-K. U. b. A. İ. (1889). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* [Hicrî tarih: 1306]. Dâru Sâdır.
- Husrî, E. İ. İ. b. A. e. (ts.). *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb* (Z. Mübarek, Ed.) [4 Cilt]. Dâru'l-Cîl.
- Huşenî, E. A. M. b. H. K. e. (1992). *Ahhârü'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn* (M. L. Avila & L. Molina, Ed.). el-Meclisü'l-a'lâ.

- Huşenî, E. A. M. b. H. K. e. (1994). *Kudâtü Kurtuba* (2. bs.) [Hicrî tarih: 1415]. Mektebetü'l-Hancî.
- İbnü'l-Ahmer, İ. b. Y. (1976). *A 'lâmü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi'l-karni's-sâmin* (M. R. ed-Dâye, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1396]. Müessesetü'r-Risâle.
- İbnü'l-Arabî, E. B. M. b. A. (2007). *el-Mesâlik fî şerhi Muvattai Mâlik* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1428; 8 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. C. A. b. A. (1992). *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (M. A. Atâ & M. A. Atâ, Ed.) [Hicrî tarih: 1412; 19 Cilt]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Ebbâr, E. A. M. b. A. (1995). *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla* (A. el-Herrâs, Ed.) [Hicrî tarih: 1415; 4 Cilt]. Dâru'l-Fikr.
- İbnü'l-Esîr, E.-H. İ. A. b. M. (1997). *el-Kâmil fi't-târih* (Ö. A. Tedmürî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1417; 10 Cilt]. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İbnü'l-Fakîh, E. A. A. b. M. (1996). *el-Büldân* (Y. el-Hâdî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1415]. Âlemu'l-Kütüb.
- İbnü'l-Faradî, E.-V. A. b. M. (1988). *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs* (İ. A. Hüseyinî, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1408; 2 Cilt]. Mektebetü'l-Hancî.
- İbnü'l-İmâd, E.-F. A. b. A. H. (1986). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1406; 11 Cilt]. Dâru İbn Kesîr.
- İbnü'l-Kassâr, E.-H. A. b. Ö. (2022). *'Uyûnü'l-edille fî mesâ'ili'l-hilâf beyne fukahâ'i'l-emsâr* (A. b. A. el-Mağravî, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1443; 6 Cilt]. Dâru'l-Esfâr.
- İbnü'l-Kıftî, E.-H. C. A. b. Y. (2003). *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1424; 4 Cilt]. el-Mektebetü'l-Unsuriyye.
- İbnü'l-Lebbâd, E. B. M. b. M. K. (1986). *Kitâbü'r-Red 'ale's-Şâfi'î* (A. Hamde, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1406]. Dâru'l-Arab.
- İbnü'l-Mevvâk, E. A. M. b. E. B. (2004). *Buğyetü'n-nukkadi'n-nakale* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1425; 2 Cilt]. Mektebetü Edvâi's-Selef.
- İbnü'n-Neccâr, E. A. M. M. b. M. B. (2004). *Zeylu Târîhi Bağdâd* (M. A. Atâ, Ed.) [5 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'n-Nehhâs, E. Z. M. A. b. İ. D. (2002). *Meşâri'u'l-eşvâk ilâ mesâri'i'l-üşşâk ve müstîrî'l-ğarâm ilâ dâri's-selâm* (İ. M. Ali & M. H. el-İstânbûlî, Ed.; 3. bs.) [Hicrî tarih: 1423]. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- İbnü't-Tavvâh, A. M. (2008). *Sebkül-makâl li fekki'l-ikâl* (M. M. Cubrân, Ed.). Cemi'yyetu'l-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye.
- İmâdüddîn, D. İ. (1985). *Târîhu'l-hulefâi'l-Fâtumiyyîn bi'l-Mağrib el-kısmü'l-hâs kitâbi 'Uyûni'l-Ahhâr* (M. el-Ya'lâvî, Ed.; 1. bs.). Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- İmrânî, E.-H. Y. b. E.-H. b. S. e. (2000). *el-Beyân fî Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî* (K. M. Nûrî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1421; 13 Cilt]. Dâru'l-Minhâc.
- İnân, M. A. (1990). *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs* [Hicrî tarih: 1411; 5 Cilt]. Mektebetü'l-Hancî.

- İsfahânî, E. A. İ. M. b. S. M. e. (ts.). *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-^casr* [Basım yeri ve yayınevi kaynakçada belirtilmemiştir.; 2 Cilt].
- İsfahânî, E. N. A. b. A. e. (1998). *Ma'rifetu's-Sahâbe* [7 Cilt]. Daru'l-Vatan.
- İshâk, E. A. M. İ. (1978). *Sîre* (S. Zekkâr, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1398]. Dâru'l-Fikr.
- İstahrî, E. İ. İ. b. M. e. (2004). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Dâru Sâdır.
- İyâz, E.-F. İ. b. M. K. (1986). *eş-Şifâ bi-Ta^crîfi Hukûki'l-Mustafâ* (M. E. K. Ali vd., Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1407; 2 Cilt]. Dârü'l- Feyha.
- İyâz, E.-F. İ. b. M. K. (1965). *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma^crifeti a^clâmi mezhebi Mâlik* (1. bs.) [8 Cilt]. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye.
- İyâz, E.-F. İ. b. M. K. (1970). *el-İlmâ^c ilâ ma^crifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ^c* (S. A. Sakr, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1379]. Dâru't-Türâs.
- İyâz, E.-F. İ. b. M. K. (1982). *el-Ğunye: Fihristü Şüyûhi'l-Kâdî İyâz* (M. Z. Cerrâr, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1402]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- İyâz, E.-F. İ. b. M. K. (2011). *et-Tenbîhâtü'l-müstenbita ^cale'l-kütüb el-müdevvene ve'l-muhtelita* (M. el-Vesîk, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1432; 3 Cilt]. Dâru İbn Hazm.
- İyâz, E.-F. İ. b. M. K. (2018). *Buğyetü'r-râ²id limâ tazammenehû hadîsi Ümmi Zer^c mine'l-fevâ²id* (E. D. E. b. Hâmid, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1439]. Dâru'z-Zehâir.
- İyâz, E.-F. İ. b. M. K. (ts.). *Meşâriku'l-envâr ^calâ sıhâhi'l-âsâr* [2 Cilt]. el-Mektebetü'l-'Atîka, Dârü't-Türâs.
- İzârî, E.-A. A. b. M. M. İ. (1983). *el-Beyânü'l-muğrib fî (ihtisâri) ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (G. S. Colin & E. L. Provençal, Ed.; 3. bs.) [2 Cilt]. Dâru's-Sekâfe.
- İzmirli, İ. H. (2021). *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye. sad. Abdulkadir Evgin*. SAMER.
- Jaad, A. a. (2016). el-Ehâdisü'l-Mevzûa fî Kitâbî's-Şifâ li'l-Kâdî İyâz. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 115–146.
- Kallek, C. (1995). Esed b. Furât. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 366–367, C. 11). TDV Yayınları.
- Kallek, C. (1999). İbn Ziyâd el-Absî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 467, C. 20). TDV Yayınları.
- Kanâzi'î, E.-M. A. b. M. e. (2008). *Tefsîru'l-Muvattâ* (Â. H. Sabri, Ed.) [Hicrî tarih: 1429; 2 Cilt]. Dâru'n-Nevâdir.
- Kandemir, M. Y. (2001). Kâdî İyâz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 116–118, C. 24). TDV Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (2010a). eş-Şifâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 134–138, C. 39). TDV Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (2010b). Şemâil. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 497–500, C. 38). TDV Yayınları.
- Kara, O. (2024). *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsir Tarihi* (1. bs.). İFAV Yayınları.
- Karabulut, A. R., & Karabulut, A. T. (2001). *Mu'cemu't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlemi'l-mahtûtât ve'l-matbûat* [6 Cilt]. Dâru'l-Akabe.

- Kastallânî, E.-A. Ş. A. b. M. e. (ts.). *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* [3 Cilt]. Mektebetü Tevfikiyye.
- Kavas, A. (2012). Uganda (Tarih). İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 46–50, C. 42). TDV Yayınları.
- Kayrevânî, E. İ. İ. b. K. R. e. (1994). *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib* [Hicrî tarih: 1414]. Dâru'l-Fircânî.
- Kehhâle, Ö. b. R. (2010). *Mu'cemü'l-müellifîn* [Hicrî tarih: 1431; 15 Cilt]. Mektebetü'l-Müsennâ.
- Kelâî, E. R. S. b. M. E. e. (1997). *el-İktifâ bimâ tezammenehû min megâzî Rasûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ* (1. bs.) [2 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Keleş, N. (2021). Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler. *Tarih Dergisi*, 73, 1–23.
- Kennûn, A. b. A. (1960). *en-Nübuğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî* (2. bs.) [Basım yeri ve yayınevi kaynakçada belirtilmemiştir.; Hicrî tarih: 1380; 3 Cilt].
- Kennûn, A. b. A. (1983). *Kâdî İyâz beyne'l-ilm ve'l-edeb* (1. bs.). Dâru'r-Rifâî.
- Kesîr, E.-F. İ. İ. b. Ş. Ö. İ. (1988). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (A. Şîrî, Ed.) [Hicrî tarih: 1408; 14 Cilt]. Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî.
- Keskin, E. (2015). Kuzey Afrika'nın İslâmlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti. İçinde *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (Edebiyat - Tarih)* (ss. 247–254, C. 3).
- Keskin, Y. Z. (2019). Şemâil ve Delâilü'n-Nübüvve Eserleri. İçinde A. Demircan (Ed.), *İslam Tarihi Kaynakları* (1. bs., ss. 43–63). Mana Yayınları.
- Kettânî, M. A. b. A. b. M. İ. e. (1982). *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâsât* (İ. Abbâs, Ed.; 2. bs.) [2 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Kettânî, M. b. C. e. (2000). *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe* (M. M. b. M. ez-Zemzemî, Ed.) [Hicrî tarih: 1421]. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Kılıç, Z. (2017). *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı* [Yüksek Lisans Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Kindî, E. Ö. M. b. Y. e. (1908). *Kitâbü'l-Vülât ve kitâbü'l-kudât*. Matbaatu'l-Âbâ'i'l-Yesû'iyîn.
- Kirmânî, E. A. Ş. M. b. Y. e. (1981). *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (2. bs.) [Hicrî tarih: 1401; 25 Cilt]. Dâru İhyâi't-Türâs.
- Koçyiğit, T. (2010). *Sîret Sempozyumu -I-*. İSAM Yayınları.
- Koşum, A. (2023). Erken Dönem İsmailî Fakihî Kâdî Nu'mân Ebû Hanîfe'nin İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib Adlı Eseri ve Fıkıh Usûlü Tarihindeki Yeri. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 27(1), 3–16.
- Köten, A. (1999). İbn Ferrûh. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 493–494, C. 19). TDV Yayınları.

- Köten, Â. (1998). Kâdî İyâz, Hayatı, Eserleri ve eş-Şifâ'sının Özellikleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 269–278.
- Kuhoos, R. (2017). Nemâzic min ishâmâtî min ehli'l-Mağrib fi's-sîreti'n-Nebeviyye. *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiyyeti'l-Esâsiyye*, 9(35), 270–279.
- Kurt, A. V. (1997). *Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arâbî'nin Hadis Kültürü* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kuteybe, E. M. A. b. M. İ. (2020). *A'lâmu Rasûlillah* (M. İbnü'l-Düleym, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1441]. Dâru's-Sami'î.
- Lahmî, E.-H. A. b. M. e. (2011). *Tebsiratü'l-Lahmî* (A. A. Necib, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1432; 14 Cilt]. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye.
- Mahfûz, M. (1994). *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyîn* (2. bs.) [5 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Mahlûf, M. (2003). *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye* (A. Hayâlî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1424; 2 Cilt]. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mahreme, E. M. A. T. B. (2008). *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'cyâni'd-dehr* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1428; 6 Cilt]. Dâru'l-Minhâc.
- Maîn, E. Z. Y. b. (1979). *et-Târîh* (A. M. Nûrseyf, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1399; 4 Cilt]. Merkezü Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî.
- Makdisî, E. A. Ş. M. b. A. e. (1991). *Ahsenu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* [Hicrî tarih: 1411]. Dâru Sâdır.
- Makdîş, M. (1988). *Nüzhetü'l-enzâr fî acâibi't-tevârîhi ve'l-ahbâr* (A. ez-Zevârî & M. Mahfûz, Ed.; 1. bs.) [2 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Makkarî, E.-A. Ş. A. b. M. İ. (ts.). *Ezhârü'r-riyâz fî ahbâri Kâdî İyâz* (M. es-Sekkâ, Ed.).
- Makrîzî, E. M. T. A. b. A. e. (2006). *el-Mukaffa'l-kebîr* (M. el-Ya'lâvî, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1427; 8 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Makrîzî, E. M. T. A. b. A. e. (1999). *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-Resûl mine'l-ebnâ'i ve'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'* (M. A. en-Nemîsî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1420; 15 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Mâkûlâ, E. N. A. b. H. İ. (ts.). *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-mu'telif fî'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb* (A. b. Y. M. el-Yemânî, Ed.; 1. bs.) [7 Cilt]. Dâiretü'l-Meârif Osmaniyye.
- Mâlikî, E. B. A. b. M. e. (1994). *Riyâzü'n-nüfûs fî tabakâti ulemai'l-Kayrevân ve İfrîkiyye* (B. Bekkuş, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1414; 2 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Manzûr, E.-F. C. M. b. M. İ. (1993). *Lisânü'l-Arab* (3. bs.) [Hicrî tarih: 1414; 15 Cilt]. Dâru Sâdır.
- Matta. (2001). *İçinde Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Meçhul. (2002). *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* [Hicrî tarih: 1423; Çev. Yusuf el-Hâdî]. ed-Dâru's-Sekâfiyye.

- Memmatî, E.-M. E. b. M. e. (ts.). *Letâ'ifü'z-Zahîre* [Basım yeri ve yayınevi kaynakçada belirtilmemiştir].
- Merrâkûşî, E. A. M. b. M. e. (2012). *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla* (İ. Abbâs, Ed.; 1. bs.) [5 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Mevvâk, E. A. M. e. (1994). *et-Tâc ve'l-iklîl li-muhtasari Halîl* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1416; 8 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Mizzî, E.-H. Y. e. (1980). *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'r-ricâl* (B. A. Ma'rûf, Ed.) [Hicrî tarih: 1400; 35 Cilt]. Müessesetü'r-Risale.
- Muhammed, E. H. K. T. K. N. b. (2002). *el-Menâkıb ve'l-mesâlib* (M. b. A. el-Atıyye, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1423]. Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât.
- Muhammed, E. H. K. T. K. N. b. (2010). *Şerhu'l-ahbâr fî fezâ'ili'l-e'immeti'l-athâr* (M. H. el-Celâfî, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1431; 4 Cilt]. Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî.
- Muhammed, E. H. K. T. K. N. b. (ts.). *Kitâbu Esâsi't-te'vîl* (Â. Tâmir, Ed.). Dâru's-Sekâfe.
- Muhammed, Ö. İ. (1978). *Tercemetu Şeyh Abdurrahmân el-İfrîkî* [Hicrî tarih: 1398]. Câmiatü'l-İslâmiyye.
- Muhammedî, A. (2005). *eş-Şef' 'atü fî'l-hadîsi'n-nebevî* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1426]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Mûnîs, H. (1947). *Fethu'l-'arab li'l-Mağrib*. el-Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye.
- Müneccid, S. (1982). *Mu'cem mâ üllife 'an Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1402]. Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd.
- Nazlıgöl, H. (2013). Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebi'l- Hadis). *Hikmet Yurdu Dergisi*, 6(11), 13–37.
- Nedîm, E.-F. M. b. İ. İ. (2014). *el-Fihrist* (E. F. Seyyîd, Ed.) [Hicrî tarih: 1435; 2 Cilt]. Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî - Merkezu Dirâsâtî'l-Mahtutât'l-İslâmî.
- Nesâî, E. A. A. b. Ş. e. (2001). *es-Sünenü'l-kübrâ* (H. A. Şelebî, Ed.) [Hicrî tarih: 1421; 10 Cilt]. Müessesetü'r-Risâle.
- Nevevî, E. Z. Y. b. Ş. e. (ts.). *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğa* [4 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Nisâbü'rî, E. A. M. b. A. H. e. (1990). *el-Müstedrek* (M. A. Atâ, Ed.) [Hicrî tarih: 1411; 4 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Nüveyhiz, Â. (1980). *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir* (2. bs.) [Hicrî tarih: 1400]. Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye.
- Nüveyrî, E.-A. Ş. A. b. A. b. M. e. (2001). *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1423; 33 Cilt]. Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye.
- Oruç, A. (2024). *Kâdî İyâz'ın Meşâriku'l-Envâr alâ sıhâhi'l-âsâr Adlı Eserinin İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Öz, M. (1993). Dâî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 420–421, C. 8). TDV Yayınları.
- Öz, Ş. (2006). *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

- Özdemir, A. (2021). Sözlü ve Yazılı Kültür Arasında Hadis Rivayeti. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(77), 1340–1350.
- Özel, A. (2000). İbnü'l-Haddâd el-Mağribî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 59–60, C. 21). TDV Yayınları.
- Özel, A. (2020). Hudaykî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 563–564, C. EK-1). TDV Yayınları.
- Özel, A. M. (2010). Şâzeliyye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 387–390, C. 38). TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2007). Nu'mân b. Muhammed. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 237–240, C. 33). TDV Yayınları.
- Özkan, H. (2013). Zührî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 544–549, C. 44). TDV Yayınları.
- Özkuyumcu, N. (1993). *Fethinden Emeviler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika (18-132/639-750)* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Öztürk, S. (1991). *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akâid Risâlesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Parladır, S. (2001). Kâbisî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 41–42, C. 24). TDV Yayınları.
- Paşa, B. İ. (1951). *Hedyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn* [2 Cilt]. Vekâleti'l-Meârif bi İstanbul.
- Receb, E.-F. Z. A. b. A. İ. (1952). *ez-Zeyl alâ Tabakâtî'l-Hanâbile* [2 Cilt]. Matbuatu's-Sünneti'l-Muhammediyye.
- Rızâ, M. (ts.). *Osmân b. Affân zü'n-nureyn* [Basım yeri ve yayınevi kaynakçada belirtilmemiştir.].
- Ruaynî, E. A. Ş. M. b. M. e. (1984). *Tahrîrû'l-keîlâm fî mesâ'ili'l-iltizâm* (A. M. eş-Şerif, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1404]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Rüşd, E.-V. M. b. A. b. A. İ. (1988). *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât* (M. Haccî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1408; 3 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Sa'd, E. A. M. İ. (1990). *Kitabu't-Tabakâtü'l-kübrâ* (M. A. Atâ, Ed.) [Hicrî tarih: 1410; 8 Cilt]. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sabuncu, Ö. (2019). Siyer Eserleri. İçinde A. Demircan (Ed.), *İslam Tarihi Kaynakları* (1. bs., ss. 11–42). Mana Yayınları.
- Sabuncu, Ö. (2024). *İbn Sa'd* (1. bs.). Ensar Neşriyat.
- Safedî, S. H. b. İ. A. e. (2000). *el-Vâfî bi'l-vefeyât* (A. el-Arnaût & T. Mustafâ, Ed.) [Hicrî tarih: 1420; 29 Cilt]. Dâru İhyâi't-Türâs.
- Salman, F. (1996). *Harâllî'nin Hayatı ve Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel li-fehmi'l-Kur'âni'l-Münezzel'i* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.

- Sâmiî, İ. (2010). *ed-Devletü'l-Fâtımiyye ve cuhûdu Kâdî Nu'mân fî irsâi deâ-imi'l-hilâfeti'l-Fâtımiyye ve't-tetavvuru'l-hadârî bi bilâdi'l-Mağrib*. Merkezü'l-Kitâbi'l-Akâdemiyye.
- Sarı, Y. (2019). *İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Kitâbü'l-Câmi Adlı Eserindeki Hadisçiliği* [Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Seb', E.-R. S. S. İ. (t.y.). *el-Muhtasar min hasâ'isi'n-nebî ve mâ hassallâhu bihî düne sâ'iri'l-beşer* [Erişim: 2025-07-25].
- Sebtî, M. b. K. e. (1983). *İhtisâru'l-ahbâr* (A. b. Mansur, Ed.) [Hicrî tarih: 1403].
- Sehâvî, E.-H. Ş. M. b. A. e. (2015). *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti's-şerîfe* (2. bs.) [Hicrî tarih: 1437; 9 Cilt]. Merkezu Buhûs ve Dirâsât.
- Sehâvî, E.-H. Ş. M. b. A. e. (2017). *el-İ'ân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh* (S. b. Ğutr, Ed.) [Hicrî tarih: 1438]. Dâru's-Sami'î.
- Selâvî, E.-A. Ş. A. b. H. b. H. N. (ts.). *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* (C. en-Nâsırî & M. en-Nâsırî, Ed.) [3 Cilt]. Dâru'l-Kitâb.
- Sem'ânî, E. S. A. b. M. b. M. e. (1988). *el-Ensâb* (A. Ö. el-Bârûdî, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1408; 5 Cilt]. Dâru'l-Fikr.
- Senûsî, E. A. M. b. O. M. e. (ts.). *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsni't-ta'rif* [Basım yeri ve yayınevi kaynakçada belirtilmemiştir.].
- Seyyidünnâs, E.-F. F. M. b. M. Y. İ. (1993). *Uyûnü'l-eser fî fînûni'l-meğâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1414; 2 Cilt]. Dâru'l-Kalem.
- Sezgin, F. (1991). *Târîhu't-türâsi'l-ʿArabî* [Hicrî tarih: 1411; 4 Cilt; Çev. Mahmud Fehmî Hicâzî]. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye.
- Sıkkîlî, E. B. M. b. A. T. e. (2013). *el-Câmi' li-mesâ'ili'l-Müdevvene* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1434; 24 Cilt]. Dâru'l-Fikr.
- Sîde, E.-H. A. b. İ. İ. (2000). *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam* (A. Hendâvî, Ed.) [Hicrî tarih: 1421; 11 Cilt]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sülemî, İ. b. A. b. A. e. (2016). *el-Gâye fî ihtisâri'n-nihâye* (İ. H. et-Tabbâ', Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1437; 8 Cilt]. Dâru'n-Nevâdir.
- Sülün, M. (1997). Harâllî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 96–97, C. 16). TDV Yayınları.
- Sürremerrî, C. e. (2015). *Hasâ'isu seyyidi'l-âlemîn ve mâ lehu mine'l-menâkıbi'l-acâib. Suudî Arabistan: İmâm Muhammed b* [Yüksek Lisans Tezi]. Suud el-İslâmî Üniversitesi Usûlu'd-Dîn Fakültesi [Hicrî tarih: 1436].
- Şâhin, E. H. Ö. b. A. İ. (1998). *Cüz' min hadîsih* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1418]. Edvâu's-Selef.
- Şâmî, E. A. Ş. M. b. Y. S. e. (1993). *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd* (Â. A. Abdülmevcûd & A. M. Muavviz, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1414; 12 Cilt]. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Şâtîbî, E. İ. İ. b. M. e. (2008). *el-İ'tisâm* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1429; 3 Cilt]. Dâru İbnü'l-Cevzî.
- Şebbe, E. Z. Ö. İ. (1979). *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* (F. M. Şeltût, Ed.) [Hicrî tarih: 1399; 4 Cilt].

- Şelebî, H. (1983). *el-Kıraât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmis*. Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb.
- Şevvât, H. b. M. (1990). *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethi'l-İslâmî ile'l-müntesif el-karni'l-hâmis el-hicrî* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1411; 2 Cilt]. Dâru'l-Âlemiyyeti li'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- Şevvât, H. b. M. (1993). *Menheciyyetü fıkhi'l-hadîs inde'l-Kâdî İyâz fi İkmâli'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1414]. Dâru İbn Affân.
- Şevvât, H. b. M. (1999). *el-Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib ve imâmu ehl-i'l-hadîs fî vaktihî*. Dâru'l-Kalem.
- Şukrâtisî, E. M. A. b. E. Z. T. e. (ts.). *el-Kasîdetü'ş-Şukrâtisiyye fî Medhi'l-Mustafâ Hayri'l-Beriyye* (F. Hamâdî, Ed.). Dâru İmâm İbn Arafe.
- Taberânî, E.-K. M.-d. S. b. A. b. E. e. (1994). *el-Mu'cemü'l-kebîr* (H. A. es-Selefi, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1415; 25 Cilt]. Mektebetü İbn Teymiyye.
- Taberî, E. C. M. b. C. e. (1967). *Târîhu't-Taberî* (E.-F. İbrâhim, Ed.; 2. bs.) [Hicrî tarih: 1387; 11 Cilt]. Dârü't-Türâs.
- Tâhir, H. İ. (ts.). *İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî ve Akîdetuhu fî er-Risâle ve'l-Câmî'*.
- Tamdoğan, Z. G. (2019). Mağrib'de Mevlid-İ Nebî Merâsimleri [Yayın tarihi: 2019-12-15; URL: <https://doi.org/10.21054/deuifd.628550>; DOI: 10.21054/deuifd.628550]. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50, 99–132.
- Tamdoğan, Z. G. (2022). Mağrib ve Endülüs'te Hz. Peygamber (sas)'e Muhabbetin Simgeleri -Mevlidiyyât, Sahîh-i Buhârî Hatimleri ve Mescid-i Nebevî'ye Gönderilen Mektuplar- [Yayın tarihi: 2022-06-30; URL: <https://doi.org/10.47169/samer.1111765>; DOI: 10.47169/samer.1111765]. *Akademik Siyer Dergisi*, 6, 25–40.
- Tan, H. (S. (2016). *Türkiye'de Tüm Yönleri ile Siyer Çalışmaları Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. Meridyen Derneği.
- Tarhûnî, M. b. R. b. A. e. (2005). *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî garbî İfrîkiyye* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1426; 2 Cilt]. Dâru İbni'l-Cevzî.
- Taş, A. E., & Sansarkan, Y. (2019). Zîrîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbâsî Hilafetini Tanımları Sürecinde Şîî-Sünnî Mücadelesi. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 546–571.
- Tavukçuoğlu, M. (1997). İbni Sahnun'un (Ölm. H240/854) Adabu'l-Muallimin'i Üzerine Bir Çalışma. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), 267–287.
- Tayyib, M. S. e. (2010). *Mevsûatü'l-kabâil el-arabiyye* (3. bs.) [Hicrî tarih: 1431; 12 Cilt]. Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Tenûhî, E. A. M. b. A. b. M. K. e. (1971). *Nişvârü'l-muhâdara ve ahhârü'l-müzâkere* (A. eş-Şalcî, Ed.) [Hicrî tarih: 1391; 8 Cilt]. Dâru Sâdır.
- Tetâî, E. A. Ş. M. b. İ. e. (2014). *Cevâhirü'd-dürer fî halli elfâzi'l-Muhtasar* (N. H. Hâmid, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1435; 8 Cilt]. Dâru İbn Hazm.

- Ticânî, E. M. A. b. A. e. (1981). *Rihletü't-Ticânî* (H. H. Abdülvehhâb, Ed.). Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb.
- Tirmizî, E. İ. M. b. İ. e. (ts.). *eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî.
- Tûl, A. (2010). Kıraatün tahliliyye li bedi'yyeti's-Şukrâtisî. *Mecelletü'l-âdâb ve'l-lügât*, 16, 181–206.
- Tuncer, E. (2021). Endülüslü Ebü'l-Hasen Harâllî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Tefsirciliği. *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT*, 2(1), 117–151.
- Turâbî, B. A. H. e. (1997). *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fî ilmeyi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten* (1. bs.) [Hicrî tarih: 1418]. Dâru İbn Hazm.
- Tücbî, E.-K. A. K. b. Y. e. (1981). *Bernâme* (A. Mansûr, Ed.). Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb.
- Tüzün, İ. (2022). *İbn Şihâb ez-Zührî* (1. bs.). Nobel Bilimsel.
- Uçar, H. İ. (2025). *Delâil Edebiyatı Gelişim Safhaları ve Siyer Yazıcılığı Üzerine Etkilerinin Tespiti* (1. bs.). Fecr Yayınları.
- Uçar, İ. (2019). Bir Berberî Hanedanlık: Muvahhidler (1147-1229). *Kalemname*, 4(7), 49–64.
- Uleymî, E.-Y. M. A. b. M. M. e. (2011). *et-Târîhu'l-mu'ceber fî enbâ'i men 'aber* [Hicrî tarih: 1431; 3 Cilt]. Dâru'n-Nevâdir.
- Uludağ, S. (1993). Cezûlî, Muhammed b. Süleyman. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 515–516, C. 7). TDV Yayınları.
- Uz, E. (2021). *Arap Kültüründe Bilginin İntikâl Süreci*. Ensar Neşriyat.
- Vâkıdî, E. A. M. b. Ö. e. (1989). *el-Megâzî* (M. Jones, Ed.; 3. bs.) [Hicrî tarih: 1409; 3 Cilt]. Daru'l-A'lâmî.
- Venşerîsî, E.-A. A. b. Y. T. F. e. (1990). *Uddetü'l-burûk fî cem'î mâ fi'l-mezheb mine'l-cümû' ve'l-furûk* (H. E. Fâris, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1410]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Yakut, İ. (2017). *İdrîsîler Devleti (172-375/788-985)* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Yavuz, Y. Ş. (1994). Delâilü'n-Nübüvve. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 115–117, C. 9). TDV Yayınları.
- Yesif, M. (1992). *el-Musannefâtü'l-Mağribiyye fî's-sîreti'n-Nebeviyye ve musannifûhâ* [Hicrî tarih: 1412; 2 Cilt]. Matbaatu'l-Meârifî'l-Cedîde.
- Yıldız, G. (2017). *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Yıldız, H. D. (1992). Berberîler. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 478–483, C. 5). TDV Yayınları.
- Yılmaz, A. (2015). *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Yûnus, E. S. A. b. A. İ. (2000). *Târîhu Mısr* (A. F. Abdülfettâh, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1421; 2 Cilt]. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

- Yücel, A. (2018). *Mağribli Muhaddis Kâdî 'İyâz ve Hadis Usûlü Eseri* (1. bs.). Beka Yayıncılık.
- Zebîdî, E.-F. M. M. b. M. e. (2001). *Tâcü'l-^carûs min cevâhiri'l-Kâmûs* [Hicrî tarih: 1385; 40 Cilt]. Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ - el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb.
- Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. e. (1993). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a^clâm* (Ö. A. Tedmürî, Ed.; 2. bs.) [52 Cilt]. Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. e. (1998). *Tezkiretü'l-Huffâz* [Hicrî tarih: 1419]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. e. (2006). *Siyeru A^clâmî'n-Nübelâ²* (M. E. eş-Şebrâvî, Ed.) [Hicrî tarih: 1427; 18 Cilt]. Dârü'l-Hadîs.
- Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. e. (ts.). *el-^cİber fî haberi men ğaber* (E. H. M. S. b. B. Zağlûl, Ed.) [4 Cilt]. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehrânî, D. Y. e. (ts.). *Mesâdiru's-sîretü'n-Nebeviyye*. Mecmaü'l-Melik Fahd li-Tıbaâtî'l-Mushafî'ş-Şerîf.
- Zengin, F. (2021). *Belâzürî* (1. bs.). Siyer Yayınları.
- Zengin, F. (2020a). Ağlebîler. İçinde *Tarihte Müslümanlar* (1. bs., ss. 44–48). OTTO Yayınları.
- Zengin, F. (2020b). Midrârîler. İçinde *Tarihte Müslümanlar* (1. bs., ss. 38–39). OTTO Yayınları.
- Zerrûk, E.-A. Ş. Z. A. b. A. (1982). *Şerh ^calâ metni'r-Risâle li'bn Ebî Zeyd el-Kayrevânî* [Hicrî tarih: 1402]. Dâru'l-Fikr.
- Zerrûk, E.-A. Ş. Z. A. b. A. (2006). *^cUddetü'l-mürîdî's-sâdık* (S. b. A. el-Giryânî, Ed.) [Hicrî tarih: 1427]. Dâru İbn Hazm.
- Zeyd, E. M. A. b. A. K. İ. E. (1983). *el-Câmi^c fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-megâzî ve't-târîh* (M. Ebü'l-Ecfân & O. Bittîh, Ed.) [Hicrî tarih: 1403]. Müessesetü'r-Risâle, el-Mektebetü'l-'Atîka.
- Zeyd, E. M. A. b. A. K. İ. E. (1999). *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât ^calâ mâ fi'l-Müdevvene min ğayrihâ mine'l-ümmehât min mesâ^cili Mâlik ve ashâbih* [15 Cilt]. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Zeyd, E. M. A. b. A. K. İ. E. (2013). Akîdetü's-selef [Hicrî tarih: 1434]. İçinde *er-Risâle* (s. 69). Dâru'l-âsîme.
- Zeyd, E. M. A. b. A. K. İ. E. (2018). *Dîvân* (A. Saîd, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1439]. el-İmâratü'l-Arabiyyeti'l-Mütehaddide.
- Zeyd, E. M. A. b. A. K. İ. E. (ts.). *er-Risâle* (M. K. et-Tahtavî, Ed.). Dâru'l-Fadile.
- Zeydân, E. Z. A. b. M. İ. (2008). *İthâfü a^clâmî'n-nâs bi-cemâli ahhâri hâdirati Miknâs* (A. Ömer, Ed.; 1. bs.) [Hicrî tarih: 1429; 5 Cilt]. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Ziriklî, H. e. (2002). *el-A^clâm* (15. bs.) [8 Cilt]. Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn.

- Zübeydî, E. B. M. b. H. e. (ts.). *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn* (M. E.-F. İbrâhîm, Ed.; 2. bs.). Dâru'l-Meârif.
- Zührî, E. B. M. İ. Ş. e. (1981). *el-Meğâzi'n-Nebeviyye* (S. Zekkâr, Ed.) [Hicrî tarih: 1401]. Dâru'l-Fikr.

EKLER

Ek 1. Mağrib Haritası

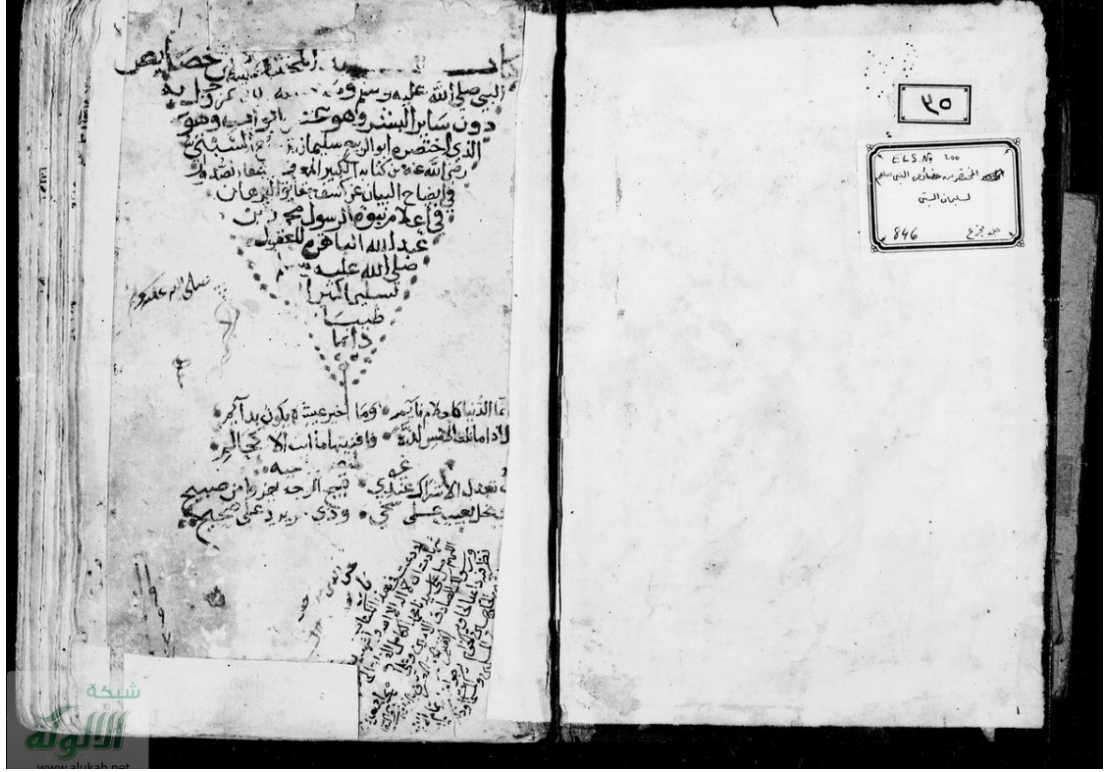
Ek 2. Müellif-Eser Tablosu

Müellif	Eser Adı	Tür	Yazıldığı Şehir
1. Nu' man b. Muhammed	Şehri' l-ahtâr fi fezâ'ihî' l-e'immei' l-ahtâr	Tarih, Hadis, Biyografi, Ehl-i beyt	Kayrevân (Tunus)
2. Nu' man b. Muhammed	Esâsü' l-e'vil	Tefsir, Peygamberler Tarihi	Kayrevân (Tunus)
3. Nu' man b. Muhammed	el-Menâkıb ve' l-imesâlih	İslam Tarihi, Siyer	Kayrevân (Tunus)
4. İbn Ebû Zeyd	el-Câmi' fi's-sünen ve' l-âdâb ve' l-megâzî ve' l-iârâh	Fıkıh, Hadis, Tarih	Kayrevân (Tunus)
5. İbn Ebû Zeyd	Kasîdetü' l-lâmiyye fi Şefâati' n-Nebi	Siyer, Naat	Kayrevân (Tunus)
6. Ebû İshâk el-Husri	Zehrü' l-âdâb ve'semertü' l-elbâb	Edebi Ansiklopedi	Kayrevân (Tunus)
7. Abdullah b. Yahya eş-Şukrâtîsi	Kasîdetü' ş-Şukrâtîsiyye	Delâil, Mevlid, Mucize, Naat	Tüzer (Tunus)
8. Ebû' l-Hasen el-Mucâşîi	es-Sire	Siyer (?)	Kayrevân (Tunus)
9. İbn Seb'	Şifâ'ü' s-sudur fi' l-lâmi nihiyyeti' r-Resûl ve hasâ' isihî	Hasâis, Delâil, Şefâat	Sebe (Fas)

Ek 3. Müellif-Eser Tablosu

Müellif	Eser Adı	Tür	Yazıldığı Şehir
10. İbn Seb'	el-Muhtasar min hasâ'isi' n-nebi	Hasâis, Şemâil, Mevlid, Mucize	Seble (Fas)
11. Kâdî İyâz	İhtisârü Kitâbi Şerefi' l-Mustafâ	Siyer, Şemâil	Seble (Fas)
12. Kâdî İyâz	Kasidetü fi Medhi Hayri' l-Berriyye	Siyer, Medhi, Naat	Seble (Fas)
13. Kâdî İyâz	eş-Şifâ' bi-â'rifi hukûki' l-Mustafâ	Hasâis, Delâil, Şemâil, İsbâtın-Nibbiyye, A'âmîr' n-nibbiyye	Seble (Fas)
14. Muhammed b. Kâsım et-Temimî	el-Lâm' a fi zikri evvâci' n-Nebi	Siyer, Ezvâc-ı Tâhîrât	Fas
15. İbnü' l-Kattân	Kitâbu' l-Ahkâm li-siyâki âyâti' n-Nebi	Siyer, Mevlid, Mucize	Fas
16. Ebü' l-Abbâs et-Azeî	ed-Dürri' l-muazzan fi Mevlidi' n-Nebiyi' l-Muazzan	Siyer, Mevlid, Mucize, Hasâis, Şemâil	Seble (Fas)
17. Ebü' l-Hasan et-Harâilî	el-İmânü t-âm bi' n-Nebiyi aleyhi' s-selâm	Siyer (?)	Merakeş (Fas)
18. Ebü' l-Hasan et-Harâilî	İbdâü' l-haîâ fi şerhi Esmâi' l-Mustafâ	Esmâü' n-Nebi	Merakeş (Fas)
19. Osmân b. Atik İbn Arabiyye	Cevâmiu' l-Kelîm	Siyer (?)	Mediye (Tunus)

Ek 4. Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Seb' es-Sebtî'nin el-Muhtasar min hasâ'isi'n-nebî ve mâ hassallâhu bihî dûne sâ'iri'l-beşer adlı eserinin ilk sayfasından bir görünüm

Ek 5. Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Seb' es-Sebtî'nin el-Muhtasar min hasâ'isi'n-nebî ve mâ hassallâhu bihî dûne sâ'iri'l-beşer adlı eserinden bir görünüm

Ek 6. İbnü'l-Kattân'ın Ragıp Paşa Koleksiyonu'nda yer alan Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebî aleyhi's-salâtü ve's-selâm eserinin ilk sayfasından bir görünüm.

**Ek 7. İbnü'l-Kattân'ın Ragıp Paşa Koleksiyonu'nda yer alan
Kitâbu'l-Ahkâm li-siyâki âyâtî'n-Nebî aleyhi's-salâtü
ve's-selâm eserinden bir görünüm.**

**Ek 8. el-Harâllî'nin, Süleymânîye Kütüphanesi Lâleli
Koleksiyonu'nda yer alan İbdâü'l-hafâ fî şerhi
Esmâi'l-Mustafâ isimli eserinin ilk sayfasından bir görünüm**

Ek 9. el-Harâllî'nin, Süleymânîye Kütüphanesi Lâleli Koleksiyonu'nda yer alan İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ isimli eserinden bir görünüm

Ek 10. el-Harâllî'nin, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde yer alan İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ isimli eserinin ilk sayfasından bir görünüm

Ek 11. el-Harâllî'nin, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde yer alan İbdâü'l-hafâ fî şerhi Esmâi'l-Mustafâ isimli eserinden bir görünüm

